

Vaqif Sultanlı

Azərbaycan
ədəbi tənqidi

VAQİF SULTANLI

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ TƏNQİDİ**

Təkmilləşdirilmiş III nəşr

Bakı – 2019

Elmi redaktor:
Prof.dr.Tofiq Hüseynoğlu

Vaqif Sultanlı.

Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı, «Nurlar» nəşriyyatı, 2019, 312 s.

Kitabda Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi təkamülü və inkişaf yolu araşdırılmışdır. Burada həmçinin ədəbi tənqid tarixinin ümumi nəzəri məsələləri yığcam şəkildə nəzərdən keçirilmiş, onun metodları, istiqamətləri və janrları, ədəbi prosesdə rolu səciyyələndirilmişdir. Əsərin diqqəti çəkən və onu əvvəlki araşdırmalardan xeyli dərəcədə fərqləndirən cəhətlərindən biri Azərbaycanın Güneyində və mühacirətdə yaranmış ədəbi-nəzəri irsin təhlil obyektinə çevrilməsidir.

ISBN: 978-9952-528-37-4

© Vaqif Sultanlı, 2019
© «Nurlar» nəşriyyatı, 2019

GİRİŞ

Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm qollarından birini ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq təşkil etməkdədir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatının digər istiqamətləri ilə müqayisədə ədəbi tənqid tarixi kifayət qədər öyrənilməmiş, ciddi, sistemli tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Xüsusilə, sovet siyasi rejimi dönməində ədəbiyyat tarixinin araşdırılması istiqamətində aparılan tədqiqatlarda bir çox hallarda milli ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın üzərindən sükutla keçilmiş, elmi-nəzəri səpkili araşdırmalardan bəhs olunmamış, hətta bəzi əsərlərdə ədəbi tənqid tarixinin XIX yüzildən başlanılması qənaəti formalaşdırılmışdır. Halbuki Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi milli söz sənətinin tarixi qədər qədimdir və o, bədii ədəbiyyatla paralel şəkildə öyrənilməlidir.

Bilindiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında nəzəri-estetik fikrin professional ədəbi tənqidlə yanaşı, bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarların əsərləri fonunda inkişaf edərək formalaşması ənənəsi mövcuddur. Ədəbi tənqid tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparılarkən bu amil unudulmamalıdır.

Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin öyrənilməsi çağdaş nəzəri-estetik fikrin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Tədqiqatın yazılmasının məqsədi ən qədim dövrlərdən tutmuş günümüze qədər Azərbaycan ədəbi tənqidinin keçib gəlmiş olduğu yolu təhlil obyektinə çevirmək, onun əsas inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək və bu mərhələlərin başlıca özəlliklərini səciyyələndirmək, həmçinin tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla məşğul olmuş mühüm şəxsiyyətlərin yaradıcılıq yolunu araşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ədəbi tənqidin ilk nümunələrini yaradan Xətib Təbrizi bədii əsərləri şərh etməklə kifayətlənməmiş, tənqidçinin obyektivliyi, qərəzsizliyi haqqında dəyərli mülahizələr söyləmişdir.

Yaxın tarixi keçmişdə isə ədəbi tənqidin ədəbiyyatın inkişafındakı müstəsna rolunu Mirzə Fətəli Axundzadə ətraflı səciyyələndirmişdir. Daha sonra Həsən bəy Zərdabi, Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Üzeyir Hacıbəyli və başqa müəlliflər tənqidin ədəbi-bədii düşüncədə yerini, önəmini fərqli aspektdə dəyərləndirmiş, habelə tənqidin tənqidi istiqamətində əsərlər yazmışlar.

Sovet siyasi rejimi dönəmində ideoloji basqılara baxmayaraq ədəbi tənqidin inkişafında müəyyən addımlar atılmış, həmçinin müxtəlif sənətkarların ədəbi-nəzəri görüşlərinin öyrənilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır. Lakin ədəbi tənqid tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə akademik Kamal Talıbzadənin «XX əsr ədəbi tənqidi» (1966) və onun təkmilləşdirilmiş variantı olan «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» (1984) adlı monoqrafiyaları ilə başlanılmışdır.

Yazıçı-ədəbiyyatşünas Elçinin tərtibatı və redaktorluğu ilə nəşr olunan «Fikrin karvanı» (1984) adlı məqalələr toplusunda Azərbaycanın görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılığı təhlil obyektinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, Yusif Seyidov və Samət Əlizadənin «Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında» (1977), Nizaməddin Şəmsizadənin «Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı» (1997), Xeyrulla Məmmədovun «Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüduunda» (1999), Məmməd Məmmədovun «Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxəbat» (2002), Xalid Əlimirzəyevin «Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları» (2008), iki cildlik «Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası» (2009), Rahid Uluselin «Müasir Azərbaycan tənqidi» (2009), Elnarə Aki-movanın «Azərbaycan ədəbi tənqidi müstəqillik illərində» (2009), Təyyar Salamoğlunun «Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçerk-lər» (2011) adlı tədqiqatları nəşr olunmuş, bu əsərlərdə klassiklərin söz-sənət haqqında düşüncələri, ədəbi tənqidin tarixi, metodları, üslubi çalarları, ədəbi düşüncə və bədii-estetik fikirdə tənqidin rolu və funksiyası fərqli prizmadan təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi tənqidi həmçinin ayrı-ayrı müəliflərin yaradıcılığına, ədəbiyyat tarixinin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş araşdırmalarda, ədəbi icmal səciyyəli tədqiqatlarda da bu və ya digər şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Əsər üzərində işləyərkən bu sahədə uzun illər ərzində yaranmış çoxsaylı tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnilmişdir. Təəssüf ki, indiyədək ən qədimlərdən başlamış günümüzdə qədərki dövrü əhatə edən Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin yazılmasını gerçəkləşdirmək mümkün olmamışdır. Bunun səbəbi isə bir tərəfdən yaşadığımız zamanın çevik dəyişikliklərlə müşayiət olunan sosial-siyasi şərtləri, qarşı tərəfdən isə araşdırmanın daha kamil səviyyədə üzə çıxarılmasını təmin etmək niyyətindən irəli gəlir.

Oxucuların mühakiməsinə verilən «Azərbaycan ədəbi tənqidi» adlı araşdırmada ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günədək Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi təkamülü və inkişaf yolu faktik materiallarla və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrlə təqdim edilmişdir. Burada həmçinin ədəbi tənqid tarixinin ümumi nəzəri məsələləri yığcam şəkildə nəzərdən keçirilmiş, onun metodları, istiqamətləri və janrları, ədəbi prosesdə rolu səciyyələndirilmişdir. Tədqiqatın diqqəti çəkən və onu əvvəlki araşdırmalardan xeyli dərəcədə fərqləndirən cəhətlərindən biri iyirminci yüzildə Azərbaycanın Güneyində və mühacirətdə yaranmış ədəbi-nəzəri irsin təhlil obyektinə çevrilməsidir.

Araşdırmada Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi ilə yanaşı, onun nəzəri problemlərinin şərhinə də müəyyən yer verilmişdir. Burada ədəbi tənqidin ədəbiyyatşünaslıqla fərqi və qarşılıqlı əlaqəsi, tədqiqat metodları, janrları, yazıçı tənqidi, oxucu rəyi haqqında məlumat verilmiş, spesifik yaradıcılıq sahəsi kimi elm, sənət və publisistika bağlamında dəyərləndirilmiş, habelə onun ədəbi prosesdə rolu səciyyələndirilmişdir.

ƏDƏBİ TƏNQİD ANLAYIŞI

Ədəbi tənqid – bədii əsərləri təhlil etmək, dəyərləndirmək, onun məziyyətlərini və qüsurlarını üzə çıxarmaq, bütövlükdə ədəbiyyat haqqında fikir və mülahizələr yürütmək sənətidir. Tənqid ədəbiyyatın spesifik inkişaf qanunauyğunluqlarını, təmayül və cərəyanlarını öyrənir, ədəbi prosesə istiqamət verir, onun gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirir.

Bədii sənətin keyfiyyətinə və kamilliyinə cavabdehlik funksiyası daşdığı üçündür ki, tənqidin səviyyəsi əslində ədəbiyyatın inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Təsadüfi deyildir ki, bədii ədəbiyyatın uğur və nailiyyətləri bir çox hallarda ədəbi tənqidin və nəzəri-estetik fikrin fonunda dəyərləndirilir. Tənqid bədii ədəbiyyatın kamilliyi, saflığı, yüksəlişi uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, ədəbi dəyərlərin müəyyənləşdirilməsi, yaşadılması, təbliği məsələlərini də həyata keçirir.

Rus şairi A.S.Puşkin ədəbi tənqidin esestetik mahiyyətini səciyələndirərək yazırdı: «Tənqid incəsənət və ədəbiyyat əsərlərində gözəlliyi və nöqsanları kəşf etmək elmidir. O, sənətkarın və ya yazıcının öz əsərində rəhbər tutduğu qaydaları kamil şəkildə bilməyə, nümunələri dərinlən öyrənməyə və müasir dövrümüzün örnək sənət hadisələrinin praktiki müşahidəsinə əsaslanır» (434, 118).

Ədəbi tənqid bədii mətnin dəyərləndirilməsində müasirlik mövqeyindən çıxış edir; yalnız ədəbiyyat haqqında fikir və mülahizələr söyləməklə qalmayıb, həmçinin təhlilə cəlb etdiyi bədii əsərlər fonunda zamanın aktual hesab olunan sosial-mənəvi problemlərinin həlli yollarını arayıb və ictimai düşüncəni bu istiqamətə yönəltməyə çalışır.

Ədəbi tənqid mövcud bədii əsərləri qapalı, məhdud çevrədə deyil, mənsub olduğu milli ədəbiyyatın nəzəri-estetik dəyərləri və təcrübəsi fonunda, habelə dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin qazandığı uğur və nailiyyətlər işığında şərh və təhlil edir.

Ədəbi tənqid antik dövrdə Yunanıstan və Romada, habelə Hindistan və Çində mövcud olmuş, lakin daha çox tətbiqi funksiya da-

şımışdır. Azərbaycanda isə Xətib Təbrizinin XI əsrdə qələmə aldığı poetik risalə və şərhlər ədəbi tənqidin ilk örnəkləri hesab olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında işlənən ərəb mənşəli «nəqd», «tənqid», daha sonra Avropa mənşəli «kritika» terminləri təxminən eyni mənanı ifadə etməkdədir. Qeyd edək ki, «kritika» (criticism) terminini Avropa ədəbiyyatşünaslığına XVII yüzildə ingilis ədibi Con Drayden gətirmişdir. Azərbaycan ədəbi estetik fikrində isə «tənqid» termininə paralel olan bu istilahı ilk dəfə XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundzadə işlətməmişdir. Sonralar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında «kritika» bir termin olaraq tədricən işləkli-yini itirmiş və öz yerini bu gün dilimizdə sabitləşmiş olan «ədəbi tənqid» istilahına vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tənqid anlayışının əhatə dairəsi müxtəlif xalqlarda fərqli səciyyə daşımaqdadır. Rusiyada və keçmiş Sovetlər Birliyi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ədəbi tənqid ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyatşünaslıqdan ayrı dərk olunur və əsas etibarilə müasir ədəbi prosesə yönəlik araşdırmalar aparır. Qərb ədəbiyyatında isə ədəbi tənqid anlayışının həddləri daha geniş olmaqla ədəbiyyat adına yazılan bütün araşdırmaları ehtiva edir.

Ədəbi tənqidin predmetini müasir ədəbi proses təşkil etsə də, onun nüfuz sferası yalnız təhlil obyektini seçdiyi dövrlə məhdudlaşmır, bütövlükdə klassik bədii düşüncənin elmi-nəzəri ümumiləşdirməsi ilə xarakterizə olunur. Qarşı tərəfdən ədəbi tənqidin predmetini oluşturan müasir ədəbi proses anlayışı da xronoloji baxımdan dəqiq həddlərə söykənmədiyindən şərti səciyyə daşıyır.

Ədəbi tənqid – müəyyən konsepsiya və ədəbi meyllərin nəzəri dərk işığında sənət əsərlərini dəyərləndirmə və şərh etmə vəsiyyəsidir. Tənqidin bədii faktlara yanaşmasında konseptuallıq (çünki məhz konseptuallıq ədəbi tənqidi oxucu rəyindən fərqləndirir) əsas şərtlərdən biridir. O, bədii düşüncə məhsullarını təhlil edərkən ədəbi meylləri mütləq nəzərə almalı, onun başlıca prinsiplərindən çıxış etməlidir. Çağdaş ədəbi tənqid öz qənaətlərini bədii şəkildə deyil, nəzəri formada gerçəkləşdirir (klassik ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi-estetik

ümumiləşdirmələrin şeirlə ifadə şəklində mövcud olmuşdur) və onun ədəbi-bədii irsə yanaşmasında bir tərəfdən bədii faktların dəyərləndirilməsi (əsərin ədəbiyyat tarixindəki yeri, bədii özəllikləri, müəllifin ədəbi mövqeyi və s.), digər tərəfdən təhlil edilən ədəbi örnəyin geniş oxucu kütləsi üçün şərhə zəruri şərtlərdəndir.

Yaranmış bədii mətnin ədəbiyyat tarixindəki yerinin müəyyənəşdirilməsi ədəbi tənqiddən zəruri vəzifələrindən biridir. Bir çox hallarda tənqidçinin rəyi əsərin, həmçinin yazıcının ədəbiyyat tarixindəki mövqeyinin dəqiqləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ədəbi tənqiddən başlıca funksiyalarından biri də ədəbi əsərlərin çağdaş dönmənin elmi-nəzəri dəyərləri bağlamında oxunuşu və şərhidir. Çünki hər bir dövrün bədii əsərlərə yanaşma tərzi, baxış bucağı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ədəbiyyat tarixinin hansısa bir dönməsində yetərincə dəyərləndirilməmiş (yaxud yanlış şəkildə dəyərləndirilmiş) əsərlərin tənqiddən müasir oxunuşu ilə yeni dəyər qazanması mümkündür.

Bütövlükdə ədəbi tənqidi əsərlər akademik çevrəyə, müəllifə və oxucuya ünvanlanmaqla əsasən üç fərqli baxış bucağından qələmə alınır. Məhz bu kontekstdə ədəbi tənqidi mətnin elmi-nəzəri səviyyəsi biri-birindən seçilir. Belə ki, akademik çevrəyə ünvanlanmış ədəbi tənqidi yazılarda ədəbiyyatın ümumi-nəzəri problemləri professional şəkildə təhlil olunur. Müəllifə yönəlik ədəbi tənqidi yazılarda araşdırılan əsərin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri, mətnədə təsadüf edilən qüsurlar və gələcək yazılarda onların aradan qaldırılma yolları və s. məsələlərə toxunulur. Oxucuya ünvanlanan ədəbi tənqidi məqalələr isə bədii əsərin məziyyətləri, ideya-məzmun özəlliklərindən bəhs etməklə yanaşı, həm də müəyyən mənada təbliği səciyyə daşıyır. Qeyd edək ki, ədəbi təcrübədə bu istiqamətlərin eyni yazıda əksini tapdığı örnəklərə də sıx-sıx təsadüf olunur.

Ədəbi tənqiddən elmi-nəzəri səviyyəsini və peşəkarlığını bədii ədəbiyyatın inkişaf səviyyəsi müəyyənəşdirir. Ədəbiyyat yeni bədii dəyərlər qazandıqca, ədəbi tənqid də təhlil, tendensiya, metod yaradıcılığı baxımından zənginləşir.

ƏDƏBİ TƏNQİD ELM, SƏNƏT VƏ PUBLİSİSTİKA KİMİ

Müxtəlif tədqiqatlarda ədəbi tənqid elm, sənət, bəzən isə publisistika kimi dəyərləndirilir. Ədəbi tənqidi elm sahəsi hesab edənlər, hər şeydən öncə, onun bədii materiala nəzəri yanaşma tərzini, müəyyən terminlərlə müşayiət olunan üsluba malik olmasını, ədəbiyyatşünaslığın bir sahəsi kimi dəyərləndirilməsini əsas götürürlər. «Çünki ədəbi tənqidi məqalədə bədiiliyə nə qədər çox meyl edilsə belə, yenə də elmi-nəzəri təhlil onu bədii yaradıcılığın bədilik tipindən ayıracaqdır» (86, 132).

Bundan fərqli olaraq ədəbi tənqidi sənət, bədii idrak hadisəsi hesab edənlər onun bir sıra janrlarının (esse, ədəbi portret, yol qeydləri və s.) ədəbi materiala bilavasitə söykənmədən yazıldığını və bu səpkidə qələmə alınan yazının bəzən bədii əsər kimi oxunaqlılığını əsas götürürlər. «Ədəbi tənqiddə bədiiliyə meyl, hər şeydən qabaq tənqidin öz tədqiqat obyektini ilə sıx əlaqəsini təmin etmək deməkdir. Təbiidir ki, tənqid daha çox bədii yaradıcılığın təhlili, izahı ilə məşğul olduğuna görə, bədii əsərlərə xas olan bir çox cəhətlər də tənqidi yazının özündə əks olunmalıdır» (86, 132).

Nəhayət, ədəbi tənqidi publisistika hesab edənlər onun çevikliyini, ədəbiyyatşünaslıqdan fərqli olaraq ədəbi prosesə dərhal, operativ münasibət bildirmək imkanlarını əsas tuturlar. Bu bağlamda ədəbi tənqidi jurnalistika ilə eyniləşdirmək cəhdləri mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, ədəbi tənqidin bəzi janrları jurnalistikanın yaradıcılıq tipləri ilə eynilik təşkil edir.

Ədəbi tənqid bu üç müxtəlif yaradıcılıq sahəsinin estetik xüsusiyyətlərini və çalarlarını özündə əks etdirsə də, ayrıca olaraq onların heç birinə mənsub deyildir. Lakin ədəbi tənqidin məğzində və mahiyyətində bu fərqli yaradıcılıq sahələrinin özünəməxsus aspektləri vəhdət halında yer almaqdadır.

ƏDƏBİ TƏNQİDİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Ədəbi tənqidin spesifik yaradıcılıq sahəsi olaraq ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, dilçilik, mətnşünaslıq, estetika, tarix, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, habelə texniki elmlərlə sıx bağlılığı mövcuddur.

Məhz bu səbəbdən əsəri təhlil obyektinə çevirən peşəkar tənqidçi sözə həqiqi dəyər vermək, bədii mətni bütün yönərlilə səciyyələndirmək üçün müxtəlif elm sahələri ilə bağlı biliklərə, bir növ ensiklopedik təfəkkürə malik olmalıdır.

Tənqidçinin dünya və mənsub olduğu xalqın ədəbiyyat tarixinə, onun mühüm problemlərinə, ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətlərinə dərindən bələd olması ədəbi irsin ənənə və novatorluq, tarixilik və müasirlik müstəvisində dəyərləndirilməsi, bütövlükdə ədəbiyyat tarixinin təkamül prosesinin izlənilməsi üçün zəruri amillərdəndir.

Ədəbi tənqidin bədii ədəbiyyat haqqında professional fikir yürütməsi üçün yüksək nəzəri səviyyəyə malik olması zəruridir. Çünki «tənqidin nəzəri hazırlıq və yetkinliyi – onun bədii prosesə fəal və yaradıcı müdaxiləsinin əsas təminatı deməkdir» (46, 239).

Ədəbi tənqidlə dilçilik arasında əlaqələr bədii sözün dəyərləndirildiyi əski çağlara söykənir. Bədii mətnin əsasında dil faktoru dayandığından ədəbi tənqiddə dilçilik elminin nailiyyətləri ehtiva olunmalıdır. Bu tədqiqat sahələri zaman-zaman qarşılıqlı şəkildə təsirlərə məruz qalmış və biri-birindən bəhrələnmişlər. Belə ki, dil hər bir ədəbiyyatın milli mənsubiyyətinin ilkin və əsas göstəricisi olduğu kimi, dil tarixinin bədii mətnlərsiz öyrənilməsi də mümkün deyildir. Bununla yanaşı, ədəbi tənqidin obrazların fərdiləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyan dialektologiya elmindən bəhrələnməsi əlaqələrin zərurətini şərtləndirir. Eyni zamanda, bədii əsərlərin mətnşünaslıq kontekstində təhlili ədəbi tənqidlə bu elm sahəsi arasında da əlaqələrin yeni səhifələrini aşkarlayır.

Ədəbi tənqidlə gözəllik haqqında elm olan estetika arasında ciddi yaradıcılıq əlaqələri mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, rus tənqidçisi V.Q.Belinski ədəbi tənqidi «hərəkətdə olan estetika» kimi dəyərləndirmişdir.

Ədəbi tənqidin tarix elmi ilə əlaqələri də uzaq keçmişlərə dayanır. Çünki əski dövrlərdən başlayaraq şair və yazıçılar tarixi mövzulara müraciət etmişlər. Xətib Təbrizinin yaradıcılığında bədii əsərlərin tarixi-etnoqrafik səpkidə şərhli əsas təhlil istiqamətlərindən biri olmuşdur. Əlbəttə, tarixi mövzuda əsər yazan müəllifin məqsədi heç də tarix yaratmaq olmamalıdır. Lakin bununla belə tarixə müraciət edən yazarın keçmişi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək haqqı da yoxdur. Bu mənada tənqidçi tarixi mövzuda yazılan bədii əsərləri obyektiv prizmadan dəyərləndirmək üçün tarix elminə kifayət qədər bələd olmalıdır.

Ədəbi tənqidin fəlsəfə ilə əlaqələri bədii əsərlərin məğzinin, mahiyyətinin aşkarlanması baxımından əhəmiyyətlidir. Bilindiyi kimi, ədəbiyyat tarixində fəlsəfi ideyaların bədii əsərlər vasitəsilə ifadə olunduğu çox sayda örnəklər mövcuddur. Klassik Azərbaycan poeziyasının Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və digər qüdrətli sənətkarlarının yaradıcılığı bu baxımdan zəngin material verir. Xüsusilə, böyük təsəvvüf şairi İmadəddin Nəsiminin hürufilik görüşlərini şəirlərində əks etdirməsi diqqəti çəkir. Sonrakı dövrlərdə də fəlsəfilik bədii əsərlərin zəruri aspektlərindən biri olmuşdur. Bütövlükdə fəlsəfi ruhdan məhrum olan, oxucunu düşüncələrə çəkməyən əsərlərin əbədi yaşamaq imkanları mövcud deyildir.

Ədəbi tənqidin – ədəbiyyatda bədii obraz kimi səciyyələndirilən insan haqqında hərtərəfli fikir söyləməsi üçün insanı cəmiyyət bağlamında öyrənən sosiologiya elmi ilə əlaqələrinə ehtiyac vardır. Bu əlaqələr bədii mətnin sosioloji aspektdə təhlili üçün də geniş imkanlar yaradır.

Ədəbi tənqidlə psixologiya elmi arasında əlaqələr bədii əsərin qəhrəmanına çevrilən obrazın psixoloji yaşantılarının hərtərəfli səciyyələndirilməsinə imkan verir.

Tənqidçi elmi-fantastik ədəbiyyatı araşdırmaq üçün texniki elmlərin nəticələrinə bələd olmalıdır. Bu gün elmi-fantastik ədəbiyyatda qalaktikalar arası əlaqələr, ruhun mövcudluğu kimi mürəkkəb məsələlərdən bəhs olunursa, bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlardan xəbərsiz tənqidçinin bədii mətni dəyərləndirməsində bilgisizlik özünü göstərəcəkdir.

Bu gün müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan müxtəlif yönümlü araşdırmalar ədəbi tənqidin digər elmlərlə əlaqələrinin zəruriliyini şərtləndirir.

ƏDƏBİ TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN FƏRQİ VƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Araşdırmaların əksəriyyətində ədəbiyyatşünaslıq bədii ədəbiyyatın özünəməxsus, spesifik xüsusiyyətlərini öyrənən elm sahəsi, ədəbiyyat tarixi, nəzəriyyə və ədəbi tənqid isə onun bölmələri kimi təqdim olunmaqdadır. Lakin zaman-zaman ədəbi tənqid müstəqil yaradıcılıq sahəsi kimi formalaşmağa can atdığından ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat üfüqləri daralmış, o daha çox ədəbiyyat tarixinin funksiyasını daşımağa meyllənmişdir. Bu isə təbii olaraq ədəbiyyatşünaslıqla ədəbi tənqidin fərqli çarlar qazanmasına gətirib çıxarmışdır. Buna baxmayaraq ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın fərqli məqamlarının səciyyələndirilməsinə ehtiyac duyulmamış, əksər hallarda bu istilahların eyni məzmun və funksiya daşdığı, mahiyyətə biri-birindən seçilmədiyi vurğulanmışdır. Qərb ədəbiyyatında ədəbi tənqid anlayışının ədəbiyyatşünaslığı (həmçinin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə) da ehtiva etməsi bu cür yanaşmalara təkan vermişdir. Başqa bir problem isə tənqidçilərin eyni zamanda ədəbiyyatşünaslıqla (yaxud da əksinə) məşğul olması ilə onların fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsindəki çətinlikdən qaynaqlanır. Lakin bununla belə bəhs olunan yaradıcılıq sahələri arasında müəyyən fərqlərin olması diqqəti çəkir.

Xronoloji baxımdan yanaşırsa, ədəbiyyatşünaslıq ədəbiyyatın tarixini, ədəbi tənqid isə onun müasir mərhələsini araşdırır. Buna görə də dolayısı ilə ədəbiyyatşünaslıq dəyərləndirilmiş, araşdırılmış olan əsərlər haqqında fikir və mülahizələr söyləyirsə, ədəbi tənqid bilavasitə təhlil obyektinə çevirdiyi bədii nümunələri dəyərləndirmiş olur. İlk dəfə fikir söylədiyi üçün ədəbi tənqidin səhvlərə və yanlışlıqlara yol verməsi ehtimalı istisna olunmur və buna görə də onun üzərinə ədəbiyyatşünaslıqdan daha çox məsuliyyət düşür.

Ədəbiyyatşünaslıq ədəbiyyat tarixinin ən qədim dövrlərdən başlayaraq yaxın dövrlərə kimi keçdiyi təkamül yolunu, onun inkişaf mərhələlərini, ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılı-

ğını araşdıraraq klassik ədəbi irsin sistemli elmi mənzərəsini yaradır. Ədəbi tənqid isə çağdaş ədəbi prosesə aydınlıq gətirən təhlillər aparır, müasir bədii irsi qavramağın metodoloji əsaslarını formalaşdırır, ədəbi-estetik düşüncəni nəzəri müddəalarla zənginləşdirir.

Lakin bütövlükdə ədəbiyyatşünaslıqla ədəbi tənqidi fərqləndirmək üçün zaman meyarı nə qədər zəruri olsa da, yetərli deyildir. Ona görə də müqayisə fonunda yalnız müraciət obyektini deyil, həmçinin ədəbi faktları dəyərləndirmə forması və özəllikləri nəzərə alınmalıdır. Təhlil, təsvir və şərh hər iki yaradıcılıq sahəsi üçün səciyyəvi olsa da, ədəbi faktların dəyərləndirilməsinə münasibətdə tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fərqli mövqelərdən çıxış edir. Ədəbiyyatşünaslıq əsəri dövrün tarixi hadisələri kontekstində nəzərdən keçirir, onun yarandığı ədəbi-kulturoloji mühitlə bağlı məqamlarını qabartmağa üstünlük verir. Ədəbi tənqid isə ədəbi prosesi müəyyən postulatlar daxilində qiymətləndirir və onu daha geniş kontekstdə öz arqumentlərindən birinə çevirir, çox zaman ideoloji məcraya yönəldir (431, 44).

«Ədəbiyyatşünaslıq – pozitiv dəyərə malik olan sabitləşmiş hadisələri nəzərdən keçirir, bəşəriyyətin bədii mədəniyyətinin inkişafını tarixən şərtləndirən amilləri meydana çıxarır, bədii prosesi onun başlıca təmayül və elementlərinin təmsalında öyrənir. Tənqid – bütün bədii axını, bir tam halında müasir ədəbi prosesi nəzərdən keçirir və pozitiv dəyərləri bu ümumi axından seçib ayırır» (46, 237).

Ədəbiyyatşünaslıq əsasən akademizmə, aktualılıqla birbaşa əlaqəsi olmayan tədqiqatlara, nisbətən həcmli araşdırmalara, ədəbi tənqid isə operativliyə, çevikliyə can atır, bədii faktları zamanında, gecikmədən dəyərləndirməyə çalışır (46, 238).

Ədəbiyyatşünaslıq üçün obyektivlik, dəqiqlik, konkretlik səciyyəvidirsə, ədəbi tənqid prinsipcə subyektivliyə, yozum, fərziyyə və ehtimallara meyllidir.

Ədəbiyyatşünaslıq öz tədqiqatlarında elmi üsluba, ədəbi tənqid isə elmi və bədii üslubun müştərəkliyinə söykənir (46, 237). Ədəbi tənqid elmi yaradıcılıqla məşğul olan, lakin elmi təfəkkürün içə-

risində əriməyən, bədii materialı tədqiq edən, ancaq bədii düşüncəyə çevrilməyən özünəməxsus bir yaradıcılıq sahəsidir. Ədəbiyyatşünaslıqdan fərqli olaraq ədəbi tənqid həmçinin publisistik çəklərə malik olur, ədəbi prosesi çağdaş cəmiyyətin sosioloji baxışları müstəvisində dəyərləndirir.

«Ədəbiyyatşünaslıq – prosesi onun hadisələri ilə birlikdə diqqət mərkəzinə çevirir, əsas qüvvəsini bədii prosesin özünə yönəldir. Tənqid prosesin ayrı-ayrı halqalarını bu proseslə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirir, əsas qüvvəsini ayrı-ayrı əsərlərə yönəldir» (46, 238).

Əlbəttə, ədəbiyyatşünaslıqla ədəbi tənqid arasında olan fərqlər ifrat səciyyə daşımır və sadəcə bu iki yaradıcılıq sahəsinin özünəməxsus keyfiyyətlərini aşkarlamaq missiyasına xidmət edir; onları yaxınlaşdıran xüsusiyyətlər fərqləndirən cəhətlərlə müqayisədə daha qabarıq təsir bağışlayır.

TƏNQİDİN ƏDƏBİ PROSESDƏ ROLU

Məlum olduğu kimi, ədəbi proses biri-birinə bənzəməyən forma, janr və yaradıcılıq üslublarında qələmə alınmış əsərlərlə müşayiət olunur. Müxtəlif səbəblərdən yazıçılar qaldırmış olduğu problemləri əsərin mürəkkəb strukturunda, obraz və xarakterlərin daxili-mənəvi dünyasında, mətnin görünməz qatlarında gizləyirlər. Bəzən elə əsərlər yazılır ki, nəinki adi, hətta savadlı oxucular üçün də onun mahiyyətinin dərk olunması çətinlik yaradır. Ədəbi tənqid bu məqamda əsəri oxucu auditoriyası üçün ideya-məzmun baxımından şərh edir, mətndə zəruri hesab etdiyi məqamları aşkarlayır.

Lakin tənqidin funksiyası bununla bitmir, həmçinin ədəbi prosesdə daha mürəkkəb olan tənzimləyici rolu ilə səciyyələnir. Bununla belə, tənqidin ədəbi prosesdə rolu birmənalı qarşılanmamış, mübahisələrə səbəb olmuş, hətta bəzən inkarçı mövqedən dəyərləndirilmişdir.

Tənqidin ədəbi prosesdə inkaredilməz rolunu səciyyələndirmək üçün araşdırıcılar onu bədii yaradıcılığın ənənəvi formulası kontekstində təqdim etməyə üstünlük verirlər. Bu formula tədqiqatlarda: **gerçəklik–sənətkar–bədii əsər–oxucu–gerçəklik** kimi ifadə olunmaqdadır (46, 230). Zahirən bu formulada ədəbi tənqidin yeri görünməsə də, qarşılıqlı münasibətlərin bütün həlqələrində onun funksiyası özünü göstərir.

Belə ki, **gerçəklik–sənətkar** münasibətlərində (bədii-estetik zövqün formalaşdırılması, mövzu seçimi, həyatın aktual məsələlərinə diqqətin yönəldilməsi və s.) ədəbi tənqidin müstəsna rolu vardır. «Tənqid «gerçəkliklə sənətkar» arasında qarşılıqlı əlaqəyə təsir göstərərək, sənətkarın diqqətini həyatın bu və ya digər tərəfinə, bu və ya digər bədii mövzuya doğru istiqamətləndirir. Özünün bu funksiyasını tənqid iti sosial problemlər, sosial-siyasi və fəlsəfi məsələlər irəli sürərək və şərh edərək yerinə yetirir» (46, 230). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya ədəbiyyatı tarixində yazıçıların mövzu seçimində tənqidçilərin roluna dair çox sayda örnək-

lər mövcuddur. Burada yaradıcılıq psixologiyasından qaynaqlanan məqamların mövcudluğu da yaddan çıxarılmamalıdır. Bütövlükdə sənət əsəri müşahidələr nəticəsində yazıldığından «tənqid həm müşahidəyə, həm elmi biliklərə, həm əsərin özünə əsaslanmalıdır» (73, 17).

Sənətkar-bədii əsər münasibətlərində mətnin yaranma prosesində təsadüf edilə biləcək qüsurların səciyyələndirilməsi, yazının daxili strukturunun müəyyənəlməsi, sənətkarlıqla bağlı məqamların həlmi, həmçinin müəllifin bioqrafiyasından qaynaqlanan məqamların aşkarlanması kimi məsələlər ədəbi tənqidin başlıca funksiyası mövqeyində çıxış edir. Bu qarşılaşmada ədəbi tənqid dolayısı ilə bədii əsərin yaranma prosesinin iştirakçısına çevrilir, onun forma-məzmun baxımından kamil sənət örnəyinə çevrilməsinə çalışır.

Bədii əsər-oxucu qarşılaşmasında (mətnin şəhri, mahiyyətin üzə çıxarılması, gizli ideyaların aşkarlanması və s.) ədəbi tənqid özünün zəruri mövqeyini ortaya qoyur. Əsərin mütaliəsində ədəbi tənqidin dürüst mövqeyi yönləndirici səciyyə daşıyır, bədii dərk prosesini asanlaşdırır, oxucu zövqünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Həmçinin «tənqidçinin bədii mətn haqqında ictimai rəy formalaşdırması» (446, 137) əsərə olan diqqət və marağı xeyli dərəcədə artırır.

Oxucu-gerçəklik münasibətlərində tənqidin müstəsna yeri bədii mətnin dərk prosesinin sosial düşüncədə təzahürlərini şərtləndirir. «Konkret-sosioloji tədqiqatlara əsaslanan bədii tənqid oxucunun həyata fəal müdaxiləsinin xarakterinə və istiqamətinə bədii yaradıcılığın təsirini açaraq aşkara çıxarır, üstəlik tənqid bədii əsərə verdiyi şərhələrlə və birbaşa, müstəqil publisist mühakimələr və vətəndaşlıq qənaətləri ilə oxucunun şüuruna və ictimai fəallığına bilavasitə təsir etmək imkanına da malikdir» (46, 235-236).

Ədəbi tənqid təhlil prosesində bir çox hallarda yazıcının fərqiə varmadan toxunduğı gizli məqamları aşkarlayaraq dəyərləndirir.

Tənqidçi yalnız ədəbi prosesi dəyərləndirməklə kifayətlənmir, əksər hallarda sosial mövqedən çıxış edir, ədəbiyyatı həyatla əlaqələndirərək cəmiyyət haqqında fikir söyləyir.

Ədəbiyyatın və cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tənqidin məzmunu, metodoloji prinsipləri, ədəbi prosesə yanaşma tərzı də dəyişir. İstər klassik irsin, istərsə də müasir ədəbi prosesin dəyərləndirilməsində bu amil mühüm rol oynayır.

Tənqidin aktivliyi, həssaslığı, müşahidə qabiliyyəti, nəzəri hazırlıq səviyyəsi ədəbi prosesin inkişafını şərtləndirir. «Əgər ədəbi tənqid real bədii meyarlar sistemini vaxtında işləyib hazırlamırsa və müasir ədəbiyyatın ən mühüm nümunələrinə layiq olduğu tarixi qiymətləri verə bilmirsə, bədii prosesdə yeri uzun müddət boş qalan uçuqlar və çuxurlar əmələ gəlir» (46, 233). Qarşı tərəfdən, ədəbi tənqid passiv mövqe sərgiləyirsə, müasirləri öz dövrünün böyük sənətkarlarından xəbərsiz qalır, ədəbi uğurların dəyərləndirilməsində gecikmə və ləngimələr baş verir.

YAZIÇI TƏNQİDİ

Bədii ədəbiyyat və bütövlükdə ədəbi proseslə bağlı araşdırmaların özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəkən istiqamətlərindən biri də yazıçı tənqididir. Əslində bədii düşüncənin mövcud olduğu ilk dövrlərdən yazıçı tənqidi müxtəlif formalarda yaranmışdır. Klassik dönmədə ayrı-ayrı şairlərin ədəbi-estetik görüşləri, yaxud onların ayrıca nəzəri əsərlərə müraciəti bu baxımdan səciyyəvidir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq yazıçı tənqidi anlayışı XX yüzildə aktualıq kəsb etmiş, elmi-nəzəri dövrüyyəyə daxil olmuşdur.

Bilindiyi kimi, «...böyük sənətkarların əksəriyyəti az və çox dərəcədə ədəbi-nəzəri fikir yaradıcılığı ilə də məşğul olmuş, istedadlarını bu istiqamətdə də sınamışlar. Bədii söz ustalarının ədəbi prosesdəki mövqelərinin müxtəlifliyi ədəbi-nəzəri görüşlərinin mövzu dairəsinin, səviyyəsinin və təsir gücünün də müxtəlifliyini təyin etmişdir» (318, 309).

Yazıçı tənqidi ənənəvi elmi-nəzəri tədqiqatlardan xeyli dərəcədə fərqlənməkdədir. Bu fərqliliyi şərtləndirən əsas məqam bədii düşüncə faktının bilavasitə onu yaradan şəxsin timsalında çözülməsinə çalışılması və bəlli məqamda mövcud qəliblərdən daha çox, fərdi yaradıcılıq prinsiplərindən çıxış edilməsidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abbas Səhhət, Cəfər Cəbbarlı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rəhimov, Anar və başqa müəlliflərin bir sıra məqalələri yazıçı tənqidinin nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Bu məqamda bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, bəzi yazıçılar, eyni zamanda, elmi-nəzəri yaradıcılıqla məşğul olmaqdadırlar ki, onların yazıları ənənəvi tədqiqatlardan o qədər də seçilmir. Əslində bu, yazıçı tənqidi kimi dəyərləndirilməməlidir. Məsələn, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Bəxtiyar Vahabzadə, Əzizə Cəfərzadə, Çingiz Hüseynov, Elçin və başqalarının istisnasız olaraq bütün yazılarının yazıçı tənqidi kimi dəyərləndirilməsi doğru deyildir.

Yazıçı tənqidində ədəbiyyat tarixinə və çağdaş ədəbi prosesə subyektiv baxışların mövcudluğu yalnız fərdi yanaşma tərzilə müəyyən-ləşmir, həmçinin bu aspekti şərtləndirən bədii zövq amilindən qaynaq-lanır. Tomas Eliotun fikrincə, «heç bir yazıçı öz işindən tam mənada razı deyildir və yazıçıların əksəriyyəti yaradıcılıq prosesində gerçək-ləşməsi mümkün olmayan tənqidi düşüncəyə sahibdirlər» (445, 175).

Yazıçı tənqidində müəllifin dünyagörüşü, sosial mövqeyi, es-tetik baxışları əksini tapır. Bu mənada yazıçı tənqidi sənətkarın bə-dii yaradıcılığını anlamaq üçün açar rolunu oynamaqdadır.

Professional ədəbi tənqiddən fərqli olaraq yazıçı tənqidində irəli sürülən fikir, mülahizə və «mühakimələr arqumentlərlə sübut olunmaya da bilər» (73, 31).

Yazıçı tənqidi obrazlılığı, emosionallığı, irəli sürülən fikir və mülahizələrin daha çox bədii təfəkkürdən qaynaqlanması ilə ənənəvi tənqidi yazılardan seçilir.

Digər bir məqam isə yazıçı tənqidi ilə müqayisədə professional ədəbi tənqidin ictimai hadisə olmaq etibarilə hakim ideologiyanın təsirinə daha çox məruz qalmasıdır. Çünki yazıçıların öz fikirlərini nisbətən sərbəst şəkildə ifadə etmək cəhdləri onların ədəbi-tənqidi yazılarında da özünü göstərməkdədir.

Yazıçı tənqidinin forma, üslub və yazı tərzilə baxımından fərqli aspektləri də mövcuddur. Belə ki, professional ədəbi tənqiddə özü-nü göstərən konkret janr müəyyənliliyi burada müşahidə olunmur. «Yazıçı tənqidində janr sinkretizmi professional tənqiddə nisbətən daha qabarıqdır. Eyni bir tənqidi əsərdə həm mövzu, həm məzmun, həm forma həm də üslub qabarıqlığı müşahidə olunur» (73, 32).

Şübhəsiz ki, yazıçı tənqidinə professional ədəbi tənqidi yazılarda müşahidə olunan peşəkar elmi-nəzəri təhlil, sistemlilik, konseptuallıq, ümumiləşdirmə səriştəsi, faktlara və dəyərlərə bütün hallarda ob-yektiv münasibət və s. səciyyəvi deyildir. Lakin sözün geniş mə-nasında professional ədəbi tənqiddə özünü büruzə verməyən bir sıra məsələlərin yazıçı tənqidində təhlil obyektinə çevrildiyi sirr deyildir. Bu baxımdan peşəkar ədəbi tənqidin bədii dəyərləndirmələrdə yazıçı tənqidindən bəhrələnmə biləcəyi məqamlar xeyli dərəcədə çoxdur.

OXUCU TƏNQİDİ

Ədəbi prosesdə oxucu tənqidi kimi dəyərləndirilən əsərlərin mövcudluğu bu yazı türü haqqında da ayrıca bəhs etmək zərurəti doğurur. Professional və yazıçı tənqidindən fərqli olaraq oxucu rəyi kimi səciyyələnən bu əsərlər bəzən aktuallığı və peşəkarlığı ilə seçilir. Fransız filosofu və ədəbiyyatşünası Rolan Bart ədəbi prosesdə müşahidə olunan bu istiqaməti «həvəskar tənqid» adlandırır.

Sovet hakimiyyəti illərində mətbuat səhifələrində professional tənqidçilərlə yanaşı, davamlı şəkildə oxucu rəyləri də dərc olunurdu. O illərdə, şübhəsiz ki, bu daha çox ideoloji məqsəd daşıyırdı, guya geniş xalq kütləsinin elmi səviyyəsini, mütaliə mədəniyyətini nümayiş etdirmək missiyasına xidmət edirdi.

Oxucu tənqidi bəzən mətbuatda dərc olunur, bəzən isə şifahi formada ədəbi müzakirə, kitab təqdimatı və disputlarda çıxışlar formunda gerçəkləşir. Həmçinin mətbuata çıxarılmadan məktub şəklində müəllifə göndərilən, sonralar yazarın əsərləri toplusuna daxil edilən, yaxud ədəbi portret janrında yazılan tədqiqatlarda qaynaq kimi bəhrələnilən oxucu tənqidinə də təsadüf olunur.

Oxucu rəyi cəmiyyətə, yazıçılara, peşəkar tənqidçilərə, bəzən də nəşriyyatlara ünvanlanır. Bu rəylərin fərqli ünvanlara müraciətlə yazılması onun məzmununa da təsir göstərir. Belə ki, cəmiyyətə ünvanlanaraq yazılan oxucu rəyləri daha çox sosioloji çalarlara malik olur.

Oxucu tənqidinin ən çox yararlandığı janr açıq məktublardır. Lakin bəzən bu səpkili məktublarda professional ədəbi tənqidin resenziya, replika, parodiya, felyeton janrının çarları da özünü göstərir.

Oxucu tənqidi, eyni zamanda, mövcud cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir və dolayısı ilə ədəbi prosesə müəyyən təsir göstərir. Bu səpkili rəylər kütləvi və elitar oxucuların maraq dairəsini, mədəni səviyyəsini, oxucu tələbi ilə yazıçı təklifi arasındakı

münasibəti, ədəbi zövq və dəbləri, cəmiyyətin sənətdən gözləntilərini öyrənmək baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Professional ədəbi tənqid səviyyəsində olmasa da, bəzən oxucu rəyində nəzəri-estetik fikri düşündürən müəyyən aktual məsələlərə toxunulur.

DÜNYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ MƏKTƏBLƏRİ VƏ ƏDƏBİ TƏNQİDİN YARADICILIQ METODLARI

Çağdaş elmi-nəzəri fikirdə ədəbi tənqidin yaradıcılıq metodları ilə bağlı dəqiq qənaətlər mövcud deyildir. Bunun başlıca səbəbi Qərbdə ədəbi tənqid anlayışının terminoloji tutumunun əhatəli olmasından qaynaqlanır.

Ədəbi tənqidin metodlarının müəyyənləşdirilməsində bədii ədəbiyyatın təsiri labüd olsa da, burada nəzəri cərəyanların rolu da inkar edilməməlidir.

Bütövlükdə ədəbi tənqidin (o cümlədən ədəbiyyatşünaslığın) əsasən aşağıdakı yaradıcılıq metodları daha çox diqqəti cəkməkdədir:

- Bioqrafik metod
- Mədəni-tarixi metod
- Sosioloji metod
- Strukturalist metod
- Linqvistik metod
- Komparativistika
- Mifopoetik metod
- Psixoloji metod
- Psixanalitik metod
- Semiotika
- Hermenevtika
- Postmodern tənqid metodu

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan metodların əksəriyyəti ədəbi məktəblər zəminində ilk öncə fəlsəfi, tarixi, sosioloji istiqamətdə yaranmış, daha sonra filoloji araşdırmalara da yansımışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi metodlar haqqında ilk dəfə sistemli şəkildə Bəkir Çobanzadənin araşdırmalarında bəhs olunmuşdur (69, 230-243).

Bioqrafik metod – daha çox müəllifin şəxsiyyətinin bədii yaradıcılığın müəyyən edici faktoru kimi dəyərləndirilməsini əsas tutur. Bu təhlil metodu XIX əsr fransız ədəbiyyatşünası Şarl Sent Böv tərəfindən yaradılmışdır. Qərb ədəbi-nəzəri düşüncəsində XX yüzilin əvvəllərində bioqrafik metoddan təcridcən imtina olunmasına başlanılmışdır. Lakin bu təhlil yöntəmi işləkliyini itirməmiş, uzun illər sovet ədəbi tənqidində aparıcı mövqeyə malik olmuşdur.

Bioqrafik metod yazıcının şəxsiyyətin və tərcümeyi-halının bədii əsərlərdə nə dərəcədə təcəssümünü tapdığını əsas götürür. Bu mənada təhlilə cəlb olunan əsərlərin müəllifin şəxsi həyatı və bioqrafiyası işığında çözümünü tənqidçiyə bədii mətnə fərqli prizmadan yanaşma imkanları verir. O, bədii mətnin daxili qatlarında yazıcının yaşadığı epoxanın şəxsiyyətinə yansıyan ədəbi, sosial və psixoloji təsirləri üzə çıxarır.

Bədii əsərlərin avtobioqrafizm kontekstində təhlilə cəlb olunması, ayrı-ayrı sənətkarların elmi tərcümeyi-halının yazılması bu yaradıcılıq metodun prinsipləri əsasında gerçəkləşir. Həmçinin yazıcının bioqrafik metodla təhlili onun yaradıcılığının dövrləşdirilməsinə imkanlar açır.

Mədəni-tarixi metod – bədii əsərləri mənsub olduğu tarix və mədəni mühit kontekstində araşdırmaya cəlb edir. Bu yaradıcılıq yöntəminin bioqrafik metodla oxşar və fərqli məqamları vardır.

Mədəni-tarixi metodun təmsilçiləri ədəbiyyatın və incəsənətin formalaşmasında coğrafi amil, sosial həyat, mədəni mühit, iqlim, irqi xüsusiyyətlər və s. məsələlərə önəm vermişlər.

Mədəni-tarixi metod XVIII əsrin sonlarında alman filosofu, tarixçisi və yazıçısı İohann Herder (1744-1803) tərəfindən yaradılmışdır. Onun «Bəşər tarixinin fəlsəfəsinə dair ideyalar» əsərində tarixi inkişaf prosesinin başlıca mənbəyinin mədəniyyət olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Tarix elminin əsas məqsədinin mədəniyyətin araşdırılması olduğu fikrini vurğulayan, ədəbiyyat və incəsənəti tarixi-genetik müstəvidə öyrənmək konsepsiyasını irəli sürən İ.Herderin nəzəriyyəsi fransız alimi İppolit Ten (1828-1893) tərəfindən inkişaf etdirilmiş, məktəb səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Müqayisəli-tarixi metod məhz bu məktəbin təməlində formalaşmışdır.

Sosioloji metod – bədii əsərləri ideya-məzmun, mövzu-problem baxımından təhlil obyektinə çevirməyi nəzərdə tutur. Ədəbi tənqidin bu istiqaməti bədii materialı bədiilik kriteriyası ilə deyil, sosioloji prizmadan dəyərləndirdiyindən onu müraciət olunan mövzunun necə işlənməsindən daha çox nə dərəcədə uğurlu seçilməsi düşündürür. Sosioloji tənqid bədii ədəbiyyatın dövrə, mühitə uyğunluğuna əhəmiyyət verir, mövcud cəmiyyətin problemlərinin nə şəkildə ifadə olunmasını diqqət mərkəzində saxlayır. Şübhəsiz ki, bütün bunlar sosioloji tənqidin bütünlüklə estetik prinsipləri inkar etməsi anlamında düşünülməməli, sadəcə olaraq bədii əsərlərin dəyərləndirilməsində sosioloji məqamların əsas tutulması kimi qavranılmalıdır. Sovet siyasi rejiminin ilk onilliklərində bədii əsərlərin istisnasız olaraq sosioloji müstəvidə dəyərləndirilməsi cəhdləri vulqar sosioloji tənqidin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Strukturalist metod – bədii əsərləri forma, struktur, kompozisiya elementləri kontekstində dəyərləndirir. Bədii materiala strukturalist yanaşma daha çox sənət əsərlərini forma komponenti kimi təqdim etmək məramından qaynaqlanır. Ədəbiyyat tarixinin müəyyən dövrlərində strukturalist tənqidin ədəbi-nəzəri fikrə hakim olması sırf estetik səciyyə daşıyır. Strukturalist tənqid XIX əsrin axırlarında Avropada yayılmış və daha çox dekadentizm və impressionizm cərəyanlarına xas olan təhlil üsulu kimi ortaya çıxmışdır. XX yüzilin əvvəllərində isə o, abstraksionizm, sürrealizm, ekspressionizm, konstruktivizm, kubizm, futurizm və s. kimi fərqli məktəb və ədəbi cərəyanların xüsusiyyətlərini daşımışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında strukturalist tənqidin bəzi xüsusiyyətlərinə iyirminci əsrin əvvəllərində yaranan ədəbi yazılarda təsadüf olunmaqdadır.

Linqvistik metod – bədii əsərləri əsas etibarlı ilə dil baxımından dəyərləndirir. Ədəbi tənqidin digər istiqamətlərindən fərqli olaraq bədii əsərlərin dil baxımından təhlili daha əski tarixə malikdir. Belə ki, ədəbi tənqidin klassik janrlarından biri hesab olunan şərh-

lər əvvəlcə bədii örnəkləri dil baxımından izah etmək funksiyasını daşımış və təhlil missiyasını bu kontekstdə gerçəkləşdirmişdir. XI yüzil Azərbaycan ədəbiyyatşünası Xətib Təbrizinin şərhlərinin bir qismi lingvistik təhlil metoduna söykənilərək yazılmışdır. Sonrakı dövrlərdə də bədii əsərlərin dil faktoru müstəvisində təhlili elmi aktuallığını itirməmişdir. Sovet siyasi rejimi dönəmində Bəkir Çobanzadənin araşdırmalarının mühüm bir qismi lingvistik təhlil metodunda qələmə alınmışdır. Həmçinin Ağamusa Axundov, Yusif Seyidov, Samət Əlizadə, Tofiq Hacıyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu kimi ixtisasca dilçi olan müəlliflərin ədəbi-tənqidi yazılarında lingvistik təhlil metodundan bəhrələnilmişdir.

Komparativistika – bədii mətnin müqayisəli araşdırılması kontekstində dəyərləndirildiyi təhlil yöntəmidir.

«Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq» termini J.Kyuvyenin «müqayisəli anatomiya» termini əsasında Fransada yaranmışdır. İlk dəfə 1827-ci ildə Villemain tərəfindən işlənən bu termin qısa bir dönmə içərisində ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarına yol tapmışdır. Fransada müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın ilk nümayəndələri Villemain, Ampere, Çarles olmuşdur (402, 21).

Villemain 1828-ci ildə nəşr etdirdiyi «Fransız ədəbiyyatı dərsləri» əsərində İngiltərə və Fransa ədəbiyyatının qarşılıqlı etkilənməsini və İtaliya mədəniyyətinə fransızların təsirini tədqiqat obyektinə çevirmiş və həmin əsərin ön sözündə «müqayisəli ədəbiyyat» ifadəsini işlətməmişdir.

Müqayisəli ədəbiyyat termininin digər bir mənası alman mütəfəkkiri İ.V.Hötenin «dünya ədəbiyyatı» (Weltliteratur) ifadəsindən qaynaqlanmaqdadır (410, 33). İ.V.Höte bu ifadə ilə bütün millətlərin mədəni bir dialoq içərisində olmalarının zəruriliyinə diqqəti çəkmişdir. Bu yanaşmada həmçinin müqayisəli ədəbiyyat milli ədəbiyyata qarşı qoyulmaqdadır.

Termin müxtəlif dillərdə fərqli şəkillərdə səslənməkdədir. Ədəbi komparativistika öz başlanğıcını latınca comparatives – müqayisə terminindən almışdır. Müxtəlif dillərdə Litterature comparee (fransızca), vergleichende Literaturwissenschaft, verg-

leichende Literaturgeschichte (almanca), comparative literature (ingiliscə), letteratura comparata (italyanca), literatura comparada (ispanca) kimi səslənən bu termin dünya nəzəri-estetik düşüncə-sində kifayət qədər yer almışdır.

İstər Azərbaycan, istərsə də dünya elmi-nəzəri fikrində XIX yüzildə müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın bir termin kimi qəbul edildiyi dövrə qədər bu sahədə görülən işlər, aparılan araşdırmalar mahiyyət etibarilə fərqli deyildir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, müqayisəli ədəbiyyat araşdırmaçılığının önəm verdiyi əsas məsələlərdən biri ayrı-ayrı sənətkarların və ədəbiyyatların ədəbi təsirə məruz qalması problemidir.

Mifopoetik metod – bədii mətnin ilkin, mifoloji qatlarının araşdırıldığı təhlil metodudur. Metodun ideya təməli alman alimləri F.V.Şelling və Şlegel qardaşlarının fəlsəfi-estetik görüşlərinə söykənir. Lakin mifopoetik metodun mənşəyi müxtəlif nağıllarda süjet və obraz ortaqlığını üzə çıxaran Qrimm qardaşlarının folklorla bağlı fəaliyyəti ilə bağlıdır. Daha sonra mifopoetik metoda İsveçrə alimi Karl Qustav Yunq tərəfindən obraz və situasiyaların təkrarlığını öyrənən arxetip təhlil də əlavə edilmişdir. Mifopoetik təhlil süjet, obraz, ritual, janrla bağlı gizli analoji bənzərlikləri araşdırır. XX yüzilin ikinci yarısında mifopoetikanın müəyyən qədər strukturalizmə yaxınlaşdığı müşahidə olunur.

Psoxoloji metod – Ukrayna dilçisi, ədəbiyyatşünası və filosofu Aleksandr Potebnya tərəfindən yaradılmışdır. Bu metod bədii mətnə psixopoetika, freydizm, neofreydizm, psixoanalitik təhlil metodları ilə yanaşma tərzii ilə səciyyələnir. Metodun əsas məqsədi yaradıcılıq psixologiyasını, qəhrəmanın daxili dünyasını, oxucu qavrayışını öyrənməkdir. Təhlil prosesində tədqiqatçı dominant nöqtəyə və onun açıqlanması formalarına (etiraf, gündəlik, yazışma, daxili monoloq, şüur axını, dialoq, düzgün olmayan nitq, ruhun dialektikası, şüuraltı proseslər – yuxu, ürəyədamma, bayılma və s.) diqqət yetirir.

Psixoloji metodun həddləri daxilində A.Potebnya psixolinqvistik nəzəriyyəni işləyib hazırlamışdır. Bu nəzəriyyəyə görə,

dil hazır düşüncəni ifadə etmə yolu deyil, onun yaranma vasitəsi olan mənəvi və praktik fəaliyyətin xüsusi növüdür. Beləliklə, ədəbiyyatın mənbəyi psixosemantik xüsusiyyətləri ilə dildir və əsas anlayış sözdür.

Psixoloji tənqid metodu obrazın xarakterini, onun təkamülünü, mənəvi-əxlaqi seçimini, yazıcının yaradıcılıq laboratoriyasını öyrənməyə imkan verir. Bu yöntem etnik və milli təzahürlərlə, şəxsiyyətin zehniyyətini şərtləndirən duyğular, dünyagörüşü, şüuraaltı ilə əlaqələndirilir.

Psixoanalitik metod – Avstriya alimi Ziqmund Freyd tərəfindən yaradılmış, neofreydistlər (Erix Fromm, Anna Freyd, Stanislav Grof) tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Bədii əsərləri ən gözlənilməz rəqəmlərdən dəyərləndirən bu təhlil metodu hazırda ədəbi tənqidin ən populyar istiqamətlərindən biri hesab olunur. Psixoanalitik metod bədii mətnləri yazıcının şüurlu və şüuraaltı yaradıcılıq aktı kimi dəyərləndirir. Z.Freyd bu metoddan Leonardo da Vinçi, Vilyam Şekspir, Tomas Mann, İohann Volfqanq Höte, Fyodor Dostoyevski kimi sənətkarların yaradıcılığının araşdırılmasında bəhrələnməmişdir.

Tənqidçi psixoanalitik təhlil üsulundan bəhrələnərək bədii əsərlərdə sətiraltı mənalara, obraz və simvollara, personajların hərəkət və davranışlarına yansıyan gizli motivləri aşkarlayır. Burada açıq mənalardan vaz keçilməsi, gizli motivlərin aşkarlanması, xüsusilə müəllifin özünə bəlli olmayan şüuraaltı amillərin üzə çıxarılması zəruri prinsip kimi götürülür.

Lakin metod birtərəfliyinə, xüsusilə təhlil prosesində əsas diqqətin əsərdə yaradılan obrazlardan daha çox müəllifə yönəldirildiyinə görə zaman-zaman tənqid olunmuşdur.

Semiotik metod – bədii mətnə işarənin mənə yaranan funksiyasını araşdırmağa yönəlik təhlil üsuludur. Strukturalizm məktəbi ilə sıx bağlı olan bu metodun yaradıcıları Ferdinand de Sössür, Çarlz Pirs, Uilyam Morris hesab olunur. Rus alimi V.Y.Propp semiotik metoddan bəhrələnərək «Nağılların morfologiyası» əsə-

rində folklor janrı olaraq nağılın simvolik funksional quruluşunu müəyyənləşdirmişdir.

Semiotik təhlil prosesində bədii ədəbiyyat əsas etibarilə işarələr sistemi (kodlar sistemi) kimi qavranılır. Bu səbəbdən semiotiklərin qənaətinə, fərqli mühitlərdə yaranmış bədii mətnlərdə işarələr fərqli səciyyə daşdığından onları eyni müstəvidə dəyərləndirmək doğru deyildir.

Elmi-nəzəri araşdırmalar göstərir ki, semiotik təhlil bütün hallarda subyektiv dəyərləndirmələrə söykənir. Bu baxımdan müxtəlif təhlilçilərin eyni mətn haqqında qənaətləri arasında uzlaşma və uyğunluğa nadir hallarda təsadüf olunur.

Hermenevtika – bədii əsərin mahiyyətini dərk etməyə yönəlik mətn təhlilinin fəlsəfi və estetik nəzəriyyəsidir. Təhlilin başlıca funksiyası sənət əsərini mütləq bədii dəyərinə görə anlayıb qavramaq üsullarını aşkarlamaqdır.

Hermenevtikanın mənşəyi ilahiyyat elminə söykənir. Bu tədqiqat metodu XX əsr alman filosofu Hans Georq Qadamer tərəfindən inkişaf etdirilmiş, məktəb halına gətirilmişdir. Hermenevtika təhlil prosesində müxtəlif yaradıcılıq metodlarından bəhrələnməklə bədii mətnin mahiyyətini aşkarlamağa çalışır.

Postmodern tənqid metodu – postmodern səpkidə yazılmış əsərlərin araşdırılmasında müraciət olunan təhlil üsuludur. Əlbəttə, postmodern tənqidin bəzi elementlərinə əvvəlki dövrün araşdırmalarında təsadüf edilir.

Postmodern tənqidin əsas metodu olan dekonstruktivizmin qurucusu XX yüzil fransız filosofu və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Jak Derrida hesab edilir. Lakin çağdaş ədəbi-nəzəri fikirdə postmodern təhlil metodu ilə bağlı yekdil fikir mövcud deyildir (448, 197). Bu isə təbii olaraq yazılan araşdırmaların yaygınlığına səbəb olur.

ƏDƏBİ TƏNQİDİN JANRLARI

Dünya nəzəri-estetik fikrində ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı aparılan araşdırmalarda yekdil qənaət mövcud deyildir. Belə ki, rus ədəbiyyatşünası L.P.Qrossman «Ədəbi tənqidin janrları» (1925) adlı məqaləsində tənqidin on yeddi janrından bəhs etmişdir: ədəbi portret, esse, impressionist etüd, məqalə-traktat, publisistik və ya təbliği tənqid, tənqidi felyeton, ədəbi icmal, resenziya, tənqidi hekayə, ədəbi məktub, tənqidi dialoq, parodiya, pamflet, ədəbi paralel, akademik rəy, tənqidi monoqrafiya, məqalə-qlossa (423, 245).

Qeyd edək ki, L.P.Qrossmanın bu təsnifatı metodoloji yanlışlığına görə sonralar rus ədəbiyyatşünaslığında mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı indiyədək hər hansı formada araşdırma aparılmadığından bu sahədə qeyri-müəyyənlik hökm sürməkdə, həmçinin praktik mənada da problemlər yaşanmaqdadır. Məhz bu səbəbdən hətta professional tənqidçilərin qələmindən çıxan yazılarda belə nəzəri bilgisizlik müşahidə olunur.

Bütövlükdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin janrlarını şərti olaraq iki yerə bölmək olar:

1) Klassik janrlar; 2) Müasir janrlar.

Klassik janrlar tarixən Azərbaycan ədəbi tənqidində uzun əsrlər mövcud olmuş, zaman keçdikcə arxaikləşərək işləkliyini itirmişdir. Ədəbi tənqidin klassik janrlarına şərh, ədəbi risalə, di-baçə və təzkirələr daxildir.

Şərh janrının əsas məqsədi bədii əsəri sadə, aydın, anlaşqlı bir dildə izah etmək, orada qaldırılan problemlərin təfsirini vermək, müəlliflə oxucu arasında müəyyən əlaqə yaratmaq olmuşdur. Şərhlərdə ayrı-ayrı şairlərin əsərləri misra-misra, beyt-beyt izahını tapmış, ifadə olunmuş fikir və mənalara açılmasına çalışılmışdır. Şərhçilər təhlil prosesində, eyni zamanda, özlərinin söz və sənət haqqında fikirlərini ifadə etmiş, digər tədqiqatçılarla mübahisələrə də müəyyən yer vermişlər. Şərhin ilk nümunələri X yüzildə ərəb

ədəbiyyatşünaslığında yaranmışdır. Xüsusilə, Əbu Təmmamın (796-843) yaradıcılığı fonunda bütövlükdə poeziyada metaforik üslubun dərinləşməsi şərhin geniş yayılmasına təkan vermişdir. Ərəb ədəbiyyatşünasları olan Əbu Bəkr əs-Sulinin (öl. 946) və İbn Cinninin (932-1002) Əbu Təmmam və Əl-Mütənəbbinin (915-965) divanlarına yazdıqları şərhərlə bu janrın əsası qoyulmuşdur. Şərhçilik ilk dövrlərdə ayrı-ayrı şairlərin divanlarının qrammatik baxımdan təhlilinə söykənmişdir. Sonralar isə bununla yanaşı bədii əsərlərin tarixi-etnoqrafik və poetik istiqamətdə şərhı də meydana gəlmişdir. Əsərlərini ərəb dilində yazmış görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Xətib Təbrizi şərh janrının bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Onun qələminə məxsus «On qəsidənin şərhı», «Banət Suad qəsidəsinin şərhı», «İbn Düreydin «Məqsurə»sinin şərhı», «Əl - Mufaddaliyyat»ın şərhı», «Səqt əz-zənd»in şərhı, «Əbu Təmmam divanının şərhı», «Əl-Həməsənin şərhı» kimi əsərlər bu janrın ən mükəmməl örnəkləri hesab edilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xətib Təbrizi şərhçilikdə ona qədər mövcud olan müxtəlif istiqamətləri öz yaradıcılığında birləşdirmiş və şeirin hərtərəfli təhlili metodunun əsasını qoymuşdur. Şərhçilikdə Xətib Təbrizinin ənənələrini Yusif Xoylu uğurla davam etdirmiş, Əbul Əla Məərrinin «Səqt əz-zənd» divanına yazdığı «Şərh ət Tənvir» əsəri ilə bu janra bir sıra yeniliklər gətirmişdir.

Ədəbi risalə – klassik dövrdə ədəbi tənqid, nəzəriyyə və ədəbiyyatşünaslığın geniş yayılmış janrlarından biri hesab olunmaqdadır. Dövrün əksər elm sahələrində bu səpkili əsərlərə müraciət edildiyindən ədəbiyyatla bağlı olan janr örnəklərinin «ədəbi risalə» adlandırılması daha münasibdir.

Mövcud ədəbi risalələrdə əruz vəznı, qafiyə, dil-üslub, bədii təsvir vasitələri, poetik fiqurlar, şeirin ölçüləri, bədii sənətkarlıq və s. məsələlər haqqında elmi-nəzəri şəkildə məlumat verilmişdir. Risalə müəllifləri ədəbi-estetik qənaətlərini ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığından gətirilmiş bədii nümunələrlə təsbit etməyə çalışmışlar.

Ədəbi risalələr tərtib prinsiplərinə görə də biri-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirlər. Bu fərqlilik bir tərəfdən risalə müəllifinin

elmi-nəzəri səviyyəsindən, mütaliə və dünyagörüşündən irəli gəlsə, digər tərəfdən isə müraciət olunan mövzudan qaynaqlanır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ədəbi risalənin bir sıra bənzərsiz, orijinal nümunələri mövcuddur. Xətib Təbrizinin «Əruz və qafiyə elmlərinin yekunu» («Əl kafi fi elmey əl-əruz vəl qəvafi»), Nəsirəddin Tusinin «Meyarül-əşar», Əssar Təbrizinin «Qafiyələr haqqında təfsilat» («Əlvafi fi tedadül qəvafi») Şərəfəddin Raminin «Aşıqlərin dostu» («Ənisül-üşşaq»), «Həqiqət bağları» («Hədayiqül-həqayiq»), Vəhid Təbrizinin «Risaleyi-cəmi-müxtəsər» və başqa əsərlər ədəbi risalənin orijinal nümunələri hesab olunmaqdadır. Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin dəyərli örnəklərindən hesab olunan bu risalələrdə nəzəri-estetik fikrin müxtəlif problemlərinə toxunulmuşdur.

Bütövlükdə risalələr klassik ədəbi tənqid, nəzəriyyə və ədəbiyyatşünaslıq elminin hansı mərhələlərdən keçdiyini, elmi-nəzəri düşüncənin əsas istiqamətlərini və problemlərini öyrənmək baxımından mühüm dəyər daşımaqdadır.

Dibaçə – klassik Şərq ədəbiyyatında divanlara, poemalara yazılmış müqəddimələrdən ibarətdir. Şərq şeiri poetikasının öyrənilməsində dibaçələrin müstəsna əhəmiyyəti olduğu sirr deyildir. Bütövlükdə şairin söz sənəti ilə bağlı nəzəri baxışlar məcmusunu əks etdirən dibaçələr həmişənin dövrün ədəbi-estetik prinsiplərini öyrənmək üçün əhəmiyyətli qaynaqlardandır.

Dibaçələrdə şairlər bir tərəfdən divanın yazılma səbəbləri haqqında məlumat vermiş, digər tərəfdən divana daxil edilmiş poetik nümunələrin yaranmasına aydınlıq gətirmiş, bəzən isə fərdi yaradıcılıq üslubuna diqqəti yönəldərək öz əsərləri üzərində necə işləmələri ilə bağlı mülahizələr irəli sürmüşlər. Həmişənin dibaçələrdə şairin dövrü, mühiti, bioqrafiyası, yaradıcılığı haqqında bu və ya başqa səpkili məlumatlara da yer verilməkdədir.

Bütün bunlarla yanaşı, dibaçələrdə şair və hökmdar, sənətkar və zaman, şəxsiyyət və mühit və s. kimi ciddi sosial problemlərə yer verilməsi bu janrın sosioloji və estetik baxımdan əhəmiyyətini aşkarlayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzulinin türk, ərəb və fars divanlarına yazdığı dibaçələr yüksək elmi dəyəri ilə diqqəti çəkməkdədir. «Öz elmi-nəzəri, ədəbi-estetik fikirləri ilə özünə, əsərlərinə, obrazlarına, poetik dünyasına işıq tutan Füzuli əslində yığcam, lakonik şəkildə Azərbaycan türk dilinin ilk poetikasını yazmışdır. Obrazla söylənən fikirlərin içindəki elmi təhlil, nəzəri müəyyənləşdirmə və qarşılıqlı əlaqələndirmə o qədər güclüdür ki, bu dibaçəyə söykənərək müasir elmi konsepsiya əsasında bütöv bir poetika əsəri yazmaq mümkündür. Füzuli divanlarındakı (ərəb, fars, türk) və bəzi poemalarındakı dibaçələr həm obrazlı fikrin maraqlı nüsxələri, həm də elmi risalələr, poetika traktatlarıdır» (130, 3-4).

Dibaçələrlə yanaşı, divanlara yazılmış xatimələrdə də bəzən elmi-nəzəri mülahizələrə yer verilmişdir.

Təzkirə – ədəbi tənqidin klassik dövrdə ədəbiyyat tarixçiliyi funksiyasını ehtiva edən özünəməxsus janrlarından biridir. Zahirən müasir dövrün toplu, almanax və antologiyalarını xatırladan təzkirələrdə ayrı-ayrı müəlliflər haqqında elmi-bioqrafik məlumat verilmiş, onların yaradıcılıq yolunun bir sıra mübahisəli, qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir. Məhz buna görə də təzkirələr klassik ədəbi irsin toplanması, sistemləşdirilməsi, saf-çürük edilməsi, yayılması, təbliği və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sahəsində aparıcı mövqeyə malik mənbə kimi dəyər daşımaqdadır. Təzkirələr ədəbiyyat tarixlərinin, dərsləklərin, ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında monoqrafik tədqiqatların və digər sistemli araşdırmaların mövcud olmadığı dövrlərdə ədəbiyyat barədə bilgi və məlumat verən janrlardan biri kimi diqqəti çəkməkdədir.

«Təzkirə» termini ərəb mənşəli olub «zikr» – xatırlamaq, anmaq, yada salmaq mənalarını ifadə etməkdədir. Klassik ədəbi janrlardan biri kimi təzkirələr bütün Yaxın Şərqdə, Türkiyədə, Orta Asiyada və Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında «təzkirə» termini əvəzinə «təbakat» istilahi işlənməkdədir. Türk və fars ədəbiyyatşünaslığında isə «təzkirə» termini daha çox işləklik qazanmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təzkirələr yalnız ədəbiyyatla bağlı olmamış, tarix, din, təsəvvüf, musiqi, tibb və başqa elm sahələrini də əhatə etmişdir. Bu mənada təzkirələri mövzusuna görə üç qismə ayırırlar:

«Təzkireyi-şüəra» - şairlər haqqında təzkirələr;

«Təzkireyi-elmiyyə» - elm xadimləri haqqında təzkirələr;

«Təzkireyi-övliya» - din xadimləri haqqında təzkirələr.

Azərbaycan və türk xalqları ədəbiyyatında şairlər haqqında yazılan təzkirələr daha geniş yayılmışdır və ədəbi tənqid tarixində məhz bu təzkirələr araşdırılır.

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yaranmış bütün təzkirələr elmi-nəzəri baxımdan eyni səviyyədə deyildir. Çünki bir sıra təzkirələr yalnız poetik topla kimi düşünüldüyündən orada təmsil olunan müəlliflər haqqında sistemli məlumat verilməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəzəri-tənqidi və elmi-bioqrafik faktlarla zəngin olan bir sıra təzkirələr yaranmışdır: Bu təzkirələr içərisində Əhdi Bağdadinin «Gülşəni-şüəra», Sam Mirzə Səfəvinin «Töhfeyi-Sami», Sadiq bəy Əfşarın «Məcməül-xəvas», Lütfəli bəy Azərin «Atəşgədə», Seyid Əzim Şirvaninin «Təzkireyi-Seyid Əzim», Mir Möhsün Nəvvabın «Təzkireyi-Nəvvab», Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin», Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirələri xüsusi yer tutur.

Təzkirələrin ədəbiyyat tarixində əhəmiyyəti ilk mənbə və qaynaq rolunu oynaması ilə bağlıdır. Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vəqif və digər Azərbaycan klassikləri haqqında bir çox elmi-nəzəri və bioqrafik əhəmiyyətə malik olan məlumatlar təzkirələrdə əksini tapmışdır.

Ədəbi tənqidin müasir janrlarına isə resenziya, esse, açıq məktub, ədəbi portret, polemik məqalə, problematik məqalə, ədəbi oçerk, ədəbi icmal, ədəbi dialoq, ədəbi müsahibə, nəzəri məqalə, yol qeydləri, monoqrafiya və s. daxildir. Çağdaş ədəbi tənqiddə həmçinin ön söz (son söz), yubiley məqaləsi, ədəbi müzakirə, nek-

roloq, replika, etüd, məruzə və başqa janrlara da bu və ya digər şəkildə müraciət olunmaqdadır.

Resenziya – müasir ədəbi tənqidin ən populyar və geniş yayılmış janrlarından hesab olunur. Tənqidçilərin əksəriyyəti bu yazı türünə müraciət etmiş, fərqli yanaşmalarla janrı elmi-nəzəri çalarlarla zənginləşdirmişlər.

Resenziya termini latın mənşəli olub (recensio) «qiymətləndirmə», «dəyərləndirmə» mənalarını ifadə edir. Övvəllər əsasən dini mətnlər haqqında yazılan resenziyalar sonralar mətbuatın təşəkkülü ilə bağlı olaraq ədəbi tənqidin və jurnalistikanın da janrına çevrilmişdir.

Resenziya janrı elmi və ya bədii kitab, yaxud da səhnəyə qoyulmuş hər hansı dram əsəri haqqında qısa, yığcam şəkildə yazılmış tənqidi yazıdır. Rus tənqidçisi Leonid Kostyukovun fikrincə, resenziya tənqidi ruhda yazılmamalıdır. Lakin bununla belə, ədəbi tənqid tarixində kəskin tənqidi ruhlu resenziyalara təsadüf olunmaqdadır.

Ədəbi tənqidin analitik janrlarından hesab edilən, operativliyi ilə seçilən, həmçinin «canlı ədəbi proseslə sıx bağlı olan» (431, 105) resenziya zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramış, təkmilləşmiş, elmi-nəzəri çalarlarla zənginləşmişdir.

Mövcud örnəklərdə resenziyalar həcm baxımından fərqli səciyyə daşıyır. İri həcmli resenziyalara «qrand-resenziya», həcmcə kiçik olanlara isə «mini-resenziya» deyilir.

Əksər hallarda resenziyalarda konkret bir əsər təhlil obyektinə çevrilir, bəzən isə bir neçə əsərin araşdırıldığı janr örnəklərinə də təsadüf olunur. Əgər resenziyada yalnız bir əsər təhlil olunursa «monoresenziya», bir neçə əsər araşdırılırsa «poliresenziya» adlanırlar.

Resenziya ədəbi tənqidin zahirən asan görünən, əslində isə yazılışı o qədər də asan olmayan, tənqidçidən yüksək peşəkarlıq tələb edən janrlardandır. Resenziya müəllifi təhlil etdiyi əsərin mahiyyətini, ideya-estetik aspektlərini dəqiq müəyyənləşdirməli, bədii mətni obyektiv şəkildə dəyərləndirməlidir.

Janrın tələblərinə uyğun olaraq resenziyalarda mətnin aktuallığı, günün reallıqları ilə nə dərəcədə səsleşməsi diqqət mərkəzinə çəkilir, bəzən isə tənqidçinin araşdırılan əsərlə bağlı oxucu auditoriyasına ünvanlanan tövsiyələri də ifadə olunur.

Resenziya ədəbi tənqidin müəllifdən çox oxucuya ünvanlanmış janrlarından sayılmaqdadır. Bu janrın əsas xüsusiyyəti nəşr olunmuş kitab, yaxud səhnələşdirilmiş əsər haqqında operativ şəkildə oxucu və tamaşaçıları məlumatlandırmaqdır. Lakin resenziyalarda həmçinin yeni yaranmış əsər fonunda müəllifin ədəbi mövqeyini şərtləndirən məqamlara da diqqət yetirilir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında resenziya janrı «kitab tanıtımı» adı ilə təqdim olunmaqdadır. Bu termin resenziyanın janr xüsusiyyətlərini daha aydın və konkret şəkildə ifadə edir. Azərbaycan ədəbi tənqidində isə resenziya bəzən «rəy» termini ilə paralel şəkildə işlənilməkdədir.

Resenziya janrı hər hansı əsərin sistemli şəkildə araşdırılması deyil, daha çox tanidilməsi, təbliğ olunması funksiyasını yerinə yetirir. Lakin bununla belə bəzən resenziyalarda ciddi, sistemli araşdırmalara da təsadüf olunur.

Resenziya tənqidçinin dünyagörüşündən asılı olaraq müxtəlif səviyyədə qələmə alınır. Janrın bəzi nüsxələrində araşdırılacaq əsərlə yanaşı, müəllifin ümumi yaradıcılığı haqqında da qısa, yığcam təhlillərə yer verilir. Bəzən isə janrın sərhədləri konkret olaraq təhlilə cəlb olunan əsərlə məhdudlaşdırılır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidində Fəridun bəy Köçərli, Səyid Hüseyn, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa müəlliflərin resenziyaları janrın ilk nüsxələri kimi dəyərləndirilə bilər. Sonrakı illərdə Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Əkbər Ağayev, Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Təhsin Mütəllibov və başqa müəlliflərin resenziya janrında yazdığı əsərlər elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilir.

Ədəbi tənqiddə bəzən sifarişli resenziyalara da təsadüf olunur ki, bu daha çox reklam səciyyəsi daşıyır.

Esse – müasir ədəbi tənqidin nisbətən az müraciət olunan, lakin çox oxunan janrlarından biridir. Bu janr ədəbiyyatın və ya ədəbi-nəzəri fikrin hər hansı mübahisəli bir problemini sərbəst surətdə izah etməsi ilə seçilir. Daha çox mühakimələrin üstünlüyü ilə diqqəti cəkmək üçün esselərdə qaldırılan problemlərin heç də hamı üçün məqbul olacağı qayğısına qalınmır. Esselərdə bədii ədəbiyyatla yanaşı, həyat haqqında mühakimələrə üstünlük verilir. Məhz buna görə də esse bədii əsərlər qədər oxucunu həyəcanlandıran bir üslubda qələmə alınır.

Esse janrının əsasını fransız yazıçısı Mişel Monten qoymuşdur. Onun 1580-ci ildə yazdığı «Esse» kitabında (bu əsər rus dilinə «Opıtı» – «Təcrübələr», Türkiyə türkcəsinə isə «Deneme» şəklində çevrilmişdir) şəxsiyyət və cəmiyyət problemi əsas yer tutmaqdadır. Sonrakı dövrlərdə Frensis Bekon, Romen Rollan, Con Lokk, H.Fildinq, O.Qoldsmıt, Bernard Şou, Tomas Mann, Andre Morua, Jan Pol Sartr, Xorse Luis Borxes və digər müəlliflər bu janrın maraqlı nümunələrini yaratmışlar.

Müasir Qərb ədəbiyyatşünaslığında esse istilahı altında ədəbi-nəzəri və fəlsəfi məzmunlu məqalələr nəzərdə tutulur.

Azərbaycan ədəbiyyatında essenin ilk nümunələri iyirminci əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Sonralar tənqidçi-filosof Asif Ata «Müdrəklik səlahiyyəti», «İnam və şübhə» və digər kitablarına daxil etdiyi esselərlə bu janrın Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində populyarlığını təmin etmişdir.

Müasir dövrdə Anar, Elçin, Əlisə Nicat, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Cavanşir Yusifli, Rüstəm Kamal, Azər Turan və başqa müəlliflərin esse janrında yazdığı əsərlər diqqəti cəkməkdədir. Xüsusilə, Anarın «Gecə düşüncələri», Elçinin «Ədəbi düşüncələr», Kamil Vəli Nərimanoğlunun «Mənim Füzulim» əsərləri esse janrına yeni çalar və keyfiyyətlər gətirən əsərlər kimi dəyərləndirilə bilər.

Esse janrı üçün sərbəst kompozisiya, subyektiv düşüncə, obrazlılıq, bənzərsiz yazı manerası, assosiativ ifadə tərzini aparıcı səciyyə daşıyır. O, ədəbi tənqidin digər janrlarından fəlsəfi məz-

munu, oxucunu sonsuz düşüncələrə qərq etməsi, mövcud həyata fərqli prizmadan yanaşma meyli ilə seçilir. Ədəbiyyat tarixində iri həcmli esselər olsa da, bütövlükdə bu janr üçün yığcamlıq, lakonizm, fikrin konkret ifadə şəkli xasdır. Cümlədə söz sırasının uçurulması, məntiqi harmoniyanın mətn sintaksisinin daxili vəhdətini dağıtması, durğu işarələrinin məzmun açarı funksiyası ilə yüklənməsi essenin əsas janr çalarlarındanandır. Bəzən bilərəkdən finalın tamamlanmaması, mətləbin yarımçıq şəkildə bitirilməsi də esselərin janr özəllikləri kimi səciyyəlidir.

Açıq məktub – müasir ədəbi tənqidin özünəməxsus formaya və yazı üslubuna malik olan janrlarından biridir. Tənqidçinin yazıcıya (yaxud da əksinə) məktub formasında ünvanlanmış ədəbi-nəzəri düşüncələrini ifadə edən bu janr dilinin sadəliyi, səmimiyyəti ilə diqqəti çəkir. Janrın terminoloji ifadəsi də məktub formasında yazılmasından qaynaqlanmaqdadır. Ədəbi tənqidin bir sıra janrlarından fərqli olaraq açıq məktubda yerli-yersiz terminlərə, anlaşılmazı çətin olan kəlmələrə istinad edilmir, fikrin sadə, aydın şəkildə ifadəsinə üstünlük verilir. Məktub formasında qələmə alındığından bu janra xas olan cəhətlərdən biri fikrin səmimi, nəzakət qaydalarına uyğun tərzdə ifadə olunmasına çalışılmasıdır.

Şübhəsiz ki, açıq məktub janrı klassik ədəbiyyatda sıx-sıx təsadüf olunan, poetik şəkildə qələmə alınan məktub formasından qaynaqlanmaqdadır.

Mirzə Fətəli Axundzadənin dərc olunmaq üçün İranın «Millət» qəzeti münşisinə ünvanladığı, lakin bəlli səbəblərdən yayınlanmayan «Kritika» adlı yazısı açıq məktub tərzində qələmə alınmışdır.

Azərbaycan ədəbi tənqidində Bəxtiyar Vahabzadənin «Köç» romanının nəşri ilə bağlı Mövlud Süleymanlıya, Bəkir Nəbiyevin Süleyman Rəhimova, Qəzənfər Paşayevin Elçinə yazdığı açıq məktublar bəhs olunan janrın örnəkləri kimi səciyyələndirilə bilər.

Ədəbi təcrübələr açıq məktub janrının adətən sərt tənqidi ruhda yazılmadığını göstərir. Lakin bununla belə dünya ədəbiyyatı tarixində kəskin tənqidi ruhlu açıq məktublara da təsadüf olunmaqdadır.

Müasir dövrdə açıq məktublara müraciət xeyli dərəcədə intensivləşmiş və o, ədəbi tənqidin aparıcı janrlarından birinə çevrilmişdir.

Ədəbi portret – müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslığın geniş maraq doğuran, lakin yazılışı ciddi yaradıcılıq axtarışları tələb edən janrlarından biridir. Bu janrın əsas özəlliyi ədəbi şəxsiyyətin obrazının, portretinin yaradılması, yaradıcılıq fərdiyyətinin dəyərləndirilməsi ilə səciyyələnir.

Ədəbi portretin tənqid və ədəbiyyatşünaslığın janrı kimi əsası XIX əsr fransız ədəbiyyatşünası Şarl Sent Böv tərəfindən qoyulmuşdur. O, həmçinin ədəbi portret janrının nəzəri çərçivə və qəliblərini müəyyənləşdirmişdir. Şarl Sent Bövün ilk ədəbi portretlərində müəllifin daha çox mənəvi-psixoloji simasının canlandırılmasına çalışılmış, sonralar yazdığı janr örnəklərində isə yaradıcılığa ağırlıq vermişdir.

Ədəbi portretin daha populyar olduğu Qərb ədəbiyyatında janrın kiçik məqalədən tutmuş monoqrafik araşdırmaya qədər müxtəlif həcmli örnəklərinə təsadüf olunur.

Ədəbi portret janrında əsər yazan tənqidçinin üç mühüm məsələyə diqqət yetirməsi zəruridir: Bioqrafiya, müəllifin sənət dünyası, nəhayət yazarın epoxa və cəmiyyət kontekstində gerçək fəaliyyəti (431, 113).

Ədəbi portret üzərində işləyərkən tənqidçi müraciət etdiyi müəllifə məxsus memuar, məktub və sənədlərdən, habelə haqqında qələmə alınmış müxtəlif səpkili məqalə, xatirə və yubiley yazılarından bəhrələnmə bilər.

Müəllifin mühiti, həyatı və tərcümeyi-halı ilə bağlı faktik materiallarla zəngin olduğuna görə bəzən ədəbi portreti «tənqidi-bioqrafik öçerk» adlandırırlar (431, 114).

Ədəbi portret janrı elmi-nəzəri üslubla yanaşı, bədii üslubun da çalar və xüsusiyyətlərini paralel şəkildə özündə birləşdirir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti haqlı olaraq ədəbi portreti sintetik janr adlandırırlar. Məhz bu səbəbdən ədəbi portret janrında qələmə alınmış yazılar bədii mətn qədər maraq doğurur, təsir və təlqin gücünə malik olur.

Ədəbi portretlərdə şair, yazıçı və ya tənqidçinin həyat və yaradıcılığının oxuculara məlum olmayan tərəflərinə daha çox diqqət yetirilir. Xüsusilə, sənətkarın bioqrafiyasının bilinməyən məqamları, yazı üsulu, dünyagörüşü, nəşr edilmiş əsərlərinin yazılma səbəbləri, variant nüsxələri, qəhrəmanlarının prototipləri, təsirləndiyi və bəhrələndiyi qaynaqlar və s. məsələlər bəhs olunan janrdə yazılmış ədəbi tənqidi yazı müəllifini düşündürən problemlərdəndir.

Ədəbi portret janrında müəllifin daxili-mənəvi dünyası ilə yanaşı, onun zahiri görünüşünün canlandırılmasına da təsadüf olunur. Bəzən isə ədəbi portretin müraciət obyektı kimi seçilən müəllifin yazı üslubunda qələmə alınması da diqqəti çəkir.

Ədəbi portret janrı yazıçının bədii yazılarının sətirləri arasında gizlənən avtobioqrafizm elementlərinin üzə çıxarılması baxımından da maraq doğurur.

Lakin bütövlükdə ədəbi portret janrının başlıca obyektı sənətkarın yaradıcılıq irsi olduğundan yazıda qaldırılan bütün digər məsələlər bu müstəvidə dəyərləndirilir.

Polemik məqalə – müəyyən mübahisə və ya polemikaya aydınlıq gətirmək məqsədilə yazılmış ədəbi-nəzəri səpkili əsərdir. Başqa sözlə, janrın əsasında bütövlükdə ədəbi-nəzəri fikri düşündürən və maraqlandıran müəyyən bir mübahisəli məqam dayanır.

Şübhəsiz ki, ədəbi tənqidin istənilən janrında qələmə alınmış hər hansı yazıda polemika doğuracaq motivlərin olması mümkündür. Lakin polemik məqalədə qaldırılan problem aydınlığı ilə seçilir, yazılan əsərin məqsədinə xidmət edir, həmçinin mübahisəli məsələ müəllifin bəlli şərhləri ilə müşayiət olunur (431, 110).

Bəzən polemik məqalələr yeni-yeni tənqidi yazıların yaranmasına səbəb olur; onun əsas missiyası da məhz bundan ibarətdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bədii yaradıcılıq metodu, sərbəst şeir, intibah ədəbiyyatı və s. mövzularda yazılmış polemik məqalələr ədəbi ictimaiyyətin diqqət və marağına səbəb olmuşdur.

Polemik məqalələr üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri qaldırılan problemin dəqiq elmi-nəzəri dəyərinin verilə bilinməməsidir. Ona görə də bu səpkili yazılar polemika doğuran mövzunun müxtəlif prizmalardan

dəyərləndirilməsi ilə müşayiət olunur. Bəzən də mübahisələrin bitməməsi zaman-zaman problemə təkrar dönülməsinə səbəb olur.

Problemətik məqalə – ədəbi prosesin və ya konkret bədii əsərin hansısa aktual bir problem müstəvisində araşdırılması istiqamətində qələmə alınan tənqidi yazı türüdür. Burada təhlilə çəkilən örnəklər ümumi şəkildə deyil, bəlli bir problem işığında aparılır.

Problemətik məqalələr hər hansı ədəbiyyatın və ya bəlli bir əsərin hansı ideya-estetik dəyərlər üzərində inkişaf etdiyini aşkarlamaq, bütövlükdə ədəbi prosesin keyfiyyət dəyişikliyinə duymaq baxımından maraq doğurur.

Ümumilikdə problemətik məqalənin strukturu giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olur. Giriş bölümündə məqalənin təməlinə dayanan problemin aktuallığına diqqət yetirilir, əsas hissədə araşdırılan mövzunun ayrı-ayrı aspektlərinin təhlili verilir, nəticədə isə gəlinən qənaət və müddəalar xülasə edilir.

Problemətik məqalə ilə polemik məqalə arasında müəyyən bənzərliklərin olması hər iki janrın təməlinə konkret bir problemin dayanmasından qaynaqlanır. Lakin bu amil heç də onların eyni tür olması anlamına gəlməməlidir. Belə ki, problemətik məqalələr üçün araşdırılan mövzunun polemika doğurması zəruri deyildir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq son illərdə ədəbiyyatın problemətik aspektdə tədqiqinə meyl və maraq xeyli dərəcədə artmışdır.

Ədəbi oçerk – hər hansı ədəbi şəxsiyyətin həyat və yaradıcılıq yolunu bütöv şəkildə işıqlandıran ədəbi tənqidi yazıdır. Ədəbi oçerklərdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin qısa, yığcam bioqrafiyası verilir və yaradıcılıq yolu ardıcıl, sistemli şəkildə təqdim olunur.

Ədəbi oçerklər çox zaman dərslək, dərş vəsəiti və ədəbiyyat tarixi ilə bağılı tədqiqatlar üçün yazılır. Burada əsasən müəllifin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə, yaradıcılığının obyektiv mənşəsinin yaradılmasına və mərhələli təqdimatına çalışılır.

Ədəbi oçerklərdə həmçinin müəllifin yaradıcılığının bədii sənətkarlıq məsələlərinə də yer verilir, onu digər yazarlardan fərqləndirən məqamlar səciyyələndirilir.

Ədəbi oçerklərdə araşdırma obyektinə çevrilən müəllifin ədəbi-bədii irsinə xronoloji aspektdə yanaşılması onun yaradıcılıq təkamülünü izləməyə imkan verir.

Ədəbi icmal – müəyyən bir dövrün ədəbiyyatının təhlil obyektinə çevrildiyi, hər hansı janrın konkret zaman kəsiyində xülasəsinin verildiyi, yaxud hansısa mətbuat orqanının bədii məhsullarının sistemli şəkildə araşdırıldığı tənqidi yazı örnəyidir. Aralarında müəyyən bənzərliklər olsa da, ədəbi icmallar resenziya janrı ilə qarışdırılmamalıdır.

Ədəbi icmallar xülasə xarakterli yazı türü olduğu üçün burada ciddi elmi axtarışlardan daha çox, müraciət olunan dövrün (ədəbi növün, janrın) ümumi-nəzəri mənzərəsinin yaradılmasına çalışılır, həmçinin gəlinən nəticələrin etibarlılığını təmin etmək üçün meta analiz aparılır, statistik bilgiler sərgilənir.

Ədəbi icmal yazan tənqidçi gələcəyə yönəlik düşüncələrini ifadə etmək üçün ədəbiyyatın ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarından, başlıca problemlərindən, mövcud cərəyan və axınlardan xəbərdar olmalıdır.

Ədəbi icmallar bədii ədəbiyyatın ümumi şəkildə dəyərləndirilməsi istiqamətində araşdırma olduğu üçün ədəbi prosesin canlı mənzərəsinin yaradılmasını şərtləndirir. Bu səbəbdən ədəbiyyatın müəyyən dövrü, janrların təkamülü, xronoloji mənzərəsi haqqında əsaslı bilgi almaq üçün bu janra istinad olunur.

Rus ədəbiyyatı tarixində XIX əsr tənqidçisi V.Q.Belinskinin 1841-ci ildən etibarən qələmə aldığı ədəbi icmallar məşhurdur. Bu icmallarda ayrı-ayrı illər üzrə rus ədəbiyyatının keçdiyi yol sistemli şəkildə xülasə edilmiş, ədəbi prosesin ümumi inkişaf xəttinin müəyyənləşdirilməsinə çalışılmışdır.

Azərbaycan ədəbi tənqidində Firidun bəy Köçərli və Seyid Hüseynin ədəbi icmalları janrın ilk örnəklərini təşkil etməkdədir. Sovet hakimiyyəti illərində Hənəfi Zeynallı, Əli Nazim, Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Yaşar Qarayev, Şamil Salmanov və digər tənqidçilər ədəbi icmal janrının dəyərli nümunələrini yaratmışlar.

Sovet dövründə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının qurultaylarında oxunan ədəbi icmallar şeir, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın beş illik dövrdə xülasəsini verən yazılar kimi diqqəti çəkir.

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun 1976-cı ildən başlayaraq bir müddət ardıcıl şəkildə nəşr etdiyi «Ədəbi proses» kitabları ayrı-ayrı ədəbi növlər üzrə illik ədəbi icmalları əhatə etməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış ədəbi icmal janrının müəyyən bir qismi publisistik çarlara, sosioloji elementlərə malik olması ilə diqqəti çəkir.

Ədəbi dialoq – iki və daha artıq yazıçı, ədəbiyyatşünas və ya tənqidçi arasında qarşılıqlı ünsiyyət və mükəllimə fonunda gerçəkləşən tənqidi yazı şəkli. Klassik dövərdə dialoq fəlsəfinin janrı kimi meydana gəlmiş, zaman-zaman işləkliyini qoruyub saxlamışdır.

Bilindiği kimi, qədim yunan ədəbiyyatında fəlsəfi əsərlərin yazılışında dialoq formasından geniş şəkildə istifadə olunurdu. Bu forma mürəkkəb fəlsəfi problemləri sadə bir dillə izah etmək məqsədindən qaynaqlanırdı. Şübhəsiz ki, ədəbi dialoqlar da öz başlanğıcını həmin əsərlərdən almış və zaman keçdikcə tənqidin janrına çevrilmişdir.

Ədəbi dialoqlar mövzu dairəsinin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Burada ədəbiyyatın çeşidli problemləri, dialoqa qatılan müəlliflərin konkret yaradıcılıq örnəkləri, habelə cəmiyyəti narahat edən aktual ictimai-siyasi məsələlər öz əksini tapır.

Söhbət və ünsiyyət əsasında yarandığı üçün ədəbi dialoq çətin, mürəkkəb, akademik üslubda deyil, sadə, aydın, anlaşqlı bir dildə yazılır. Buna görə də ədəbi dialoqun forması, janr özəlliyi ən mürəkkəb məsələlərdən sadə şəkildə bəhs olunması üçün imkanlar açır.

Ədəbi dialoqun gedişində sualların qoyuluşu, müzakirənin istiqaməti jurnalist və ya tənqidçi tərəfindən yönləndirilir. Ancaq bəzən jurnalist və ya tənqidçinin müdaxiləsi olmadan da ədəbi dialoqun gerçəkləşməsi mümkündür.

Ədəbi dialoq müzakirə obyektinə çevrilən hər hansı problemin müxtəlif baxış bucaqlarından dəyərləndirilməsinə imkan verir.

Ədəbi dialoq bəzən bir və ya bir neçə tarixi şəxsiyyətlə mükəllimə şəklində də qurula bilər. Məcəzi səciyyəli bu səpkili dialoq ədəbiyyatın, mədəniyyətin müəyyən aktual problemlərinin tarixin axarı müstəvisində dəyərləndirilməsi məramından qaynaqlanır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi dialoq janrına ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında təsadüf olunur. Ədibin «Rövzərüs-səfai-Nasiriyyə» əsərinin müəllifi Rzaquluxan Hidayətlə özü arasında dialoq şəklində qələmə aldığı «Tənqid rısaləsi» adlanan yazı janrın kamil örnəklərindən biri kimi diqqəti çəkir.

Bəhs olunan məqalədə Mirzə Fətəli ədəbi dialoq janrının imkanlarından bəhrələnərək Rzaquluxan Hidayətin yazdığı şeirlərin ideya-məzmun və bədii sənətkarlıq cəhətdən zəif olmasına diqqəti çəkmişdir.

Ədəbi müsahibə – yazıçı, tənqidçi və ya ədəbiyyatşünasdan sorğu yolu ilə alınmış tənqidi yazıdır. Ədəbi müsahibə forma etibarlı ədəbi dialoqa bənzəyir və onun bir çox janr xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Ədəbi müsahibələrdə yaradıcı şəxsiyyətin ədəbiyyat və sənətlə yanaşı, həyat, cəmiyyət, siyasət, insanları narahat edən bu və ya digər məsələlər haqqında fikir və mülahizələrinə yer verilir. Janrın tələblərinə uyğun olaraq müsahibə götürən şəxs qabaqcadan hazırlanmış, yaxud öncədən müəyyənləşdirilməmiş suallarla yazıçı, şair, dramaturq və ya tənqidçiyə müraciət edir. Söhbətin gedişində gözlənilməz sualların ortaya çıxması da mümkündür.

Ədəbi müsahibələrin elmi-nəzəri səviyyəsi onu qələmə alan jurnalistin və ya tənqidçinin nəzəri hazırlığından çox asılıdır. Bu mənada, mətbuatda dərc olunan bütün müsahibələri yüksək sənət örnəyi kimi dəyərləndirmək mümkün deyildir. Çünki ədəbi müsahibələrin mühüm bir qisminə onu hazırlayanın səriştəsizliyi, müsahibə aldığı müəllifin yaradıcılığına, bütövlükdə ədəbiyyat tarixinə və müasir ədəbi prosesə bələdsizliyi hiss olunur.

Nəzəri məqalə – daha çox akademik çevrəyə ünvanlandığı üçün ədəbi tənqidin digər janrları ilə müqayisədə o qədər də yaygın deyildir. Bu janr əsasən ədəbiyyatın nəzəri problemlərinə diqqətin yönəldilməsi baxımından maraq doğurur.

Nəzəri məqalə müəyyən mənada ədəbi tənqidi ədəbiyyat nəzəriyyəsinin problemlərinə yaxınlaşdırır, bəzənsə ortaq məcraya yönəldir.

Nəzəri məqalələrdə dünya ədəbiyyatında gedən proseslərə diqqət yönəldilir, müqayisələr fonunda milli ədəbiyyatın problemləri səciyyələndirilir.

Nəzəri məqalələr ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, estetika, dilçilik və başqa elmlərə məxsus terminlərlə müşayiət olunan mürəkkəb elmi üslubda yazılır. Azərbaycan ədəbi tənqidində dil-üslub, bədii təhkiyə, dövrləşmə problemi, yaradıcılıq metodu, bədii təsvir vasitələri və s. məsələlərə həsr olunmuş nəzəri məqalələrə təsadüf olunur.

Yol qeydləri (Səfər təəssüratı) – müasir ədəbi tənqidin geniş yayılmış janrlarından olub, səyahət, yolçuluq fonunda qələmə alınan tənqidi yazı türüdür. Ədəbi tənqidin janrı olaraq yol qeydlərinin öz başlanğıcının əski dövrlərdə səyyahların qələmə aldığı ənənəvi səyahətnamələrdən aldığı şübhə doğurmur.

Yol qeydlərində müəllif hər hansı bir səyahətlə bağlı təəssüratları fonunda bu və ya digər problemlə əlaqədar olaraq ədəbi-kulturoloji məsələlərə yer verir, yaxud da getdiyi ölkənin ədəbiyyatı, mədəni həyatı, görüşdüyü və ünsiyyətdə olduğu yazıçı və tənqidçiləri haqqında qənaətlərini əks etdirir.

Şübhəsiz, yol qeydləri səpkisində yazılmış bütün nümunələrin ədəbi tənqidin janrı hesab edilməsi doğru deyildir. Yalnız səfər, səyahət təəssüratları fonunda ədəbi-mədəni məsələlərə kifayət qədər yer verilən yazılar ədəbi tənqidin janrı kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında zaman-zaman yazıçı, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar bu janra müraciət etmişlər. Mehdi Hüseynin «Bir ay və bir gün», Mirzə İbrahimovun «Hindistanda nələr gördüm», «On gün Fransada», Bəxtiyar Vahabzadənin «İki həftə»,

«Şekspirin vətəninə», Çingiz Hüseynovun «Fransa dəftəri», Elçinin «Yaxın-uzaq Türkiyə» və başqa yazılar yol qeydlərinin dəyərlili nümunələridir. Yol qeydləri həmçinin ədəbiyyatın müqayisəli öyrənilməsinə müəyyən zəmin hazırlayan janrlardan biri kimi də diqqəti çəkir.

Monoqrafiya – yunan mənşəli termin olub *mono* (vahid, eyni) və *qrafiya* (yazmaq) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın müştərək janrı hesab olunan monoqrafiya hər hansı bir problemin, yazıçının və ya ədəbiyyatşünasın yaradıcılıq yolunun sistemli şəkildə araşdırıldığı janr kimi diqqəti çəkir.

Monoqrafiya müasir dövrdə ədəbiyyat tarixinin yaradılmasında əsas qaynaqlardan biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Digər janrlardan fərqli olaraq monoqrafiya həcm etibarını ilə böyük olur və oxuculara ayrıca kitab şəklində təqdim edilir. Daha çox ədəbiyyatşünaslığa yaxın olan bu janra bəzən tənqidçilərin də müraciət etməsi təhlil və tədqiq olunan ədəbi şəxsiyyətin, yaxud hansısa nəzəri problemin sistemli və hərtərəfli şəkildə araşdırılması zərurətindən irəli gəlir.

Monoqrafiya qaynaqlar və məxəzlər əsasında yazılır və araşdırmanın sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı – biblioqrafiya verilir.

Azərbaycan ədəbi tənqidində janrın tələblərinə bütünlüklə cavab verməyə də, Mirzə Məhəmməd Axundovun «Şeyx Nizami» (Gəncə, 1909) və Firudin bəy Köçərlinin «Mirzə Fətəli Axundov» (Tiflis, 1911) adlı əsərləri monoqrafiyanın ilk nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər. Sonralar Məmməd Arifin «Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu», Mikayıl Rəfilinin «Mirzə Fətəli Axundov», Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami», Mirzə İbrahimovun «Böyük demokrat», Mir Cəlalın «Füzuli sənətkarlığı», Məmməd Cəfərin «Hüseyn Cavid», Əkbər Ağayevin «Nizami və dünya ədəbiyyatı», Bəxtiyar Vahabzadənin «Səməd Vurğun», Yaşar Qarayevin «Azərbaycan realizminin mərhələləri», Bəkir Nəbiyevin «Kamalın təntənəsi», Cəlal Abdullayevin «Səməd Vur-

ğunun sənət dünyası», Sabir Əliyevin «Füzulinin poetikası», Tofiq Hüseynoğlunun «Ədəbiyyatla yaşayıram», Rafael Hüseynovun «Məhsəti necə varsa», Azər Turanın «Cavidnamə» və başqa dəyərli monoqrafiyalar yaranmışdır.

Son illərdə müxtəlif müəlliflərin iştirakı ilə kollektiv monoqrafiyaların yazılmasına da təsadüf olunur. Şübhəsiz ki, burada ayrı-ayrı müəlliflərin araşdırılan problemin fərqli aspektlərinə yönəlik şərhə önəm çəkilir.

MİLLİ NƏZƏRİ-ESTETİK DÜŞÜNCƏNİN FOLKLOR QAYNAQLARI

Azərbaycan ədəbi tənqidi, ədəbiyyatşünaslığı və bütövlükdə nəzəri-estetik fikri qədim və zəngin tarixə malikdir. Araşdırmalar sübut edir ki, tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürləri və rüşeymləri şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus örnəklərdə əks olunmuşdur. Lakin şübhəsiz ki, ilk bədii düşüncə məhsulunun ortaya çıxdığı dövrün ədəbi tənqidi peşəkar səviyyədə olmamış, yazılı ədəbi örnəklərlə təsbit edilməmiş, mövcud sənət nümunələri yalnız estetik fikir, bədii zövq, poetik şüur, zehni-intellektual səviyyə fonunda dəyərləndirilmiş və yaşadılmışdır. Ona görə də ədəbi-estetik fikir hələ yazılı ədəbiyyatın formalaşmadığı, şifahi söz sənətinin aparıcı mövqeyə malik olduğu ilk dövrlərdə ədəbi tənqidi bir növ əvəz etmiş, həqiqi (gözəl) və saxta (dəyərsiz) sənət anlayışlarının dərki prosesində aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Başqa sözlə, «Ədəbiyyatın olmadığı dövrlərdə (müasir mənada) dinləyicilər bir ifadəyə digəri ilə müqayisədə üstünlük verməklə...kortəbii olaraq tənqidçi, bilici rolunda çıxış etmişlər» (431, 39-40).

İlkin tənqidi-estetik düşüncənin folklor qaynaqlarına söykənməsi ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda fikir ayrılığı yoxdur. Bu isə folklorun ümumən bədii söz yaradıcılığının bünövrəsi kimi dəyərləndirilməsilə yanaşı, həm də onun tənqidi-estetik düşüncənin başlanğıcı kimi şərtləndirilməsini təmin edir. «Tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürlərini özündə qoruyub saxlayan ən qədim sənət nümunəsi – şifahi xalq yaradıcılığıdır. Folklor nümunələri əsrlərlə onu yaran və mühafizə edən xalqın ədəbi fikir süzgəcindən keçə-keçə, dəyişib kamilləşə-kamilləşə, cılalana-cılalana gəlib zəmanəmizə çatmış (bu prosesin özü də xalq təfəkkürünün bədii materiala fəal tənqidi münasibət göstərdiyini təsdiq edir) və bu zaman özünün ilk yaranışının estetik ünsürlərini, ədəbi fikir çalarlarını da qoruyub saxlamışdır» (313, 7).

Azərbaycan folklorunda sözün doğruluğu, qısalığı, yığcamlığı, dəyəri, yerli-yerində işlənməsi, əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti, sənətin gözəlliyi və s. məsələlər haqqında fikir və mülahizələrə rast gəlinməkdədir. «Sözün doğrusunu söyləmək hünərdir», «Sözün damarı olar, çəkdikcə uzanar», «Söz çeynəyən çox, söz deyən az», «Sözü məqamında deyərlər», «Sözün yalanı olmaz, yanlışı olar», «Sözün də qanadı var», «Sözün başı axırından bilinər», «Sözün doğrusunu zarafatla deyərlər», «Doğru söz acı olar», «Doğru söz dəmiri dələr», «Sözün doğrusunu de, min atını çap», «Yalan söz üz qızardar», «Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz», «Aşıq gördüyünü çağırar», «Aşığın sözü qurtaranda neylim-neylim deyər», «Qələm yazanı qılınc poza bilməz», «Ustadına kəc baxanın gözlərinə qan damar» və s. kimi atalar sözləri və hikmətli kəlamlar hələ qədim dövrlərdə xalq təfəkkürünün sözə, sənətə, estetik fikrə həssas münasibətini əks etdirməkdədir. Xalq arasında işləkliyini günümüzdə də itirməyən bu kimi şifahi söz sənəti inciləri tənqidi-estetik fikrin ədəbi-bədii prosesə aktiv münasibətinin göstəricisidir.

Ozan sənətinin inkişafı, xüsusilə deyişmə janrının təşəkkülü və təkamülü bəlli yarışma fonunda bədii sözün estetik çalarlarının üzə çıxarılmasını şərtləndirmişdir. Çünki deyişmənin bir janr kimi poetik özəllikləri sözdən bəhrələnmənin və sözə münasibətin bir çox məqamlarını duymağa və dərk etməyə imkan verir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

Klassik yazılı ədəbiyyatın formalaşması və inkişafı ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrin yaranmasına təkan vermişdir. Zaman keçdikcə bədii sənət nümunələrinin yaradıcıları olan ədəbi şəxsiyyətlər həmçinin sənətin nəzəri-estetik məsələləri ilə də məşğul olmuşlar. Bununla yanaşı, ədəbiyyatın nəzəri-estetik məsələləri ilə məşğul olan peşəkar tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar yetişmiş və ədəbi tənqid yaradıcılıq sahəsi kimi tarixi ədəbi prosesin bir parçasına çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin təkamül mərhələləri bədii ədəbiyyatın inkişaf yolu ilə həməhəngdir. Bu, əsas etibarilə aşağıdakı mərhələləri əhatə etməkdədir:

- Ədəbi-estetik fikrin ortaçağ dövrü: XI-XV yüzillər;
- Ədəbi-estetik fikir XVI-XVIII yüzillərdə;
- Ədəbi tənqid XIX əsrdə və XX yüzilin əvvəllərində;
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbi tənqid (1918-1920);
- Ədəbi tənqid sovet siyasi rejimi dövründə (1920-1991);
- İstiqlaliyyət dövrü ədəbi tənqidi (1991-ci ildən bu günədək).

Bundan əlavə, ədəbi-nəzəri prosesin bütöv mənzərəsinin canlandırılması üçün XX yüzildə Azərbaycanın Güneyində və mühacirətdə yaranan ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın araşdırılmaya cəlb olunması zəruridir.

Şərti səciyyə daşıyan bu mərhələ təsnifatında Azərbaycanın Güneyində və mühacirətdə yaranmış ədəbi-nəzəri irsin ayrıca təqdim olunması onun kifayət qədər araşdırılmamasından qaynaqlanır və diqqətin bu səmtə yönəldilməsi məramına xidmət edir. Şübhəsiz ki, gələcəkdə Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin bütöv şəkildə öyrəniləcəyi təqdirdə mərhələ təsnifatında bu cür fərqləndirmələrə ehtiyac duyulmayacaqdır.

ƏDƏBİ-ESTETİK FİKİR ORTAÇAĞ DÖVRÜNDƏ (XI-XV yüzillər)

Azərbaycan ədəbi-estetik fikri bütün Şərqdə olduğu kimi, ortaçağ dövründə əsas etibarilə iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bir tərəfdən professional tənqidçilər şərh, ədəbi risalə janrında əsərlər yaratmış, digər tərəfdən dövrün görkəmli şairləri öz bədii əsərlərində nəzəri-estetik baxışlarını əks etdirmişlər.

Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Xətib Təbrizi, Yusif Xoylu, Eyn əl Quzat, Nəsirəddin Tusi, Şərəfəddin Rami, Vəhid Təbrizi kimi peşəkar ədəbi tənqidlə məşğul olan şəxsiyyətlər elmi-nəzəri fikri inkişaf etdirmiş, dəyərli ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları yaratmışlar. Həmçinin sırf bədii yaradıcılıqla məşğul olan qələm sahiblərinin əsərlərində nəzəri-estetik fikri düşündürən bir sıra aktual məsələlərə toxunulmuş, bədii söz sənətinin sirləri ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Ədəbi tənqid tarixində mövcud olan bu istiqamətlər biri-birini tamamlamaqda və qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirməkdədir.

İstər peşəkar tənqidçilərin qələminə məxsus poetika risalələri, istərsə də görkəmli şairlərin əsərlərində irəli sürülən mülahizələr Azərbaycan ədəbi-tənqidinin dünya nəzəri-estetik fikri ilə sıx əlaqədə inkişaf etdiyini göstərir. Lakin «Şərq və Qərb tənqidi fikrinin tarixi inkişafının tipoloji təhlili göstərir ki (bu orta əsrlərə daha çox aiddir), onları birləşdirən, əlaqələndirən ümumiliklərdən daha çox fərqli cəhətlər mövcuddur. Bu yalnız regionların iqtisadi, ictimai və siyasi həyatlarının ayrılıqları ilə yox, həm də ədəbi həyatın, təcrübənin fəlsəfi fikrin müsəlman Şərqindəki məfkurəvi cərəyanların fərqləri, ayrılıqları ilə əlaqədardır. Odur ki, Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin inkişaf yolunu etalon kimi götürüb Şərqin ona uyarlıqlarını axtarmaq və belə mexaniki uyarılığa əsaslanaraq nəticələrə gəlmək Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbi fikrinin özünəməxsusluqlarını, orijinal keyfiyyətlərini...meydana çıxarmağa mane olur» (314, 42).

Qeyd edək ki, yazılı ədəbiyyatın meydana gəlməsi ədəbi tənqidi fikrin inkişafına və formalaşmasına təkan vermişdir. Zaman keçdikdə bədii söz sənəti ilə bağlı ilkin qənaətlər get-gedə daha sistemli şəkil almağa, poetik fikri səciyyələndirən elmi-nəzəri mülahizələrə çevrilməyə başlamışdır. «İctimai-tarixi, coğrafi, dini birlik səbəbindən bütün Şərq xalqlarının ədəbi-bədii fikri vahid kontekst yaratdığından heç bir xalq öz bədii ədəbiyyatını ayrıca öyrənmək qayğısına qalmamış və ümumən buna ehtiyac duymamışdır» (304, 14-15). Elə buna görə də Azərbaycan ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikri milli zəminə bağlanıb qalmamış, bütövlükdə Şərq ədəbiyyatının bədii təcrübələrinə söykənmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində professional ədəbi tənqidin ilk nümunələrinin yaradılması Xətib Təbrizi, Eyn-əl Quzat və Yusif Xoylunun adı ilə bağlıdır. Onların ərəb dilində qələmə aldığı şərh və risalələrdə dövrün ədəbi-estetik fikrini düşündürən ciddi nəzəri-estetik məsələlərə toxunulmuşdur.

XI əsrdə yaşayıb-yaratmış **Xətib Təbrizi** (1030–1109) klassik Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Klassik Şərq ədəbiyyatşünaslığında şərhçilik geniş yayıldığından o, əsərlərini əsas etibarlı ilə bu janrdə yazmış, şərhçiliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xətib Təbrizi ərəb dilində qələmə aldığı «On qəsidənin şərhı», «Banəd Suad qəsidəsinin şərhı», «İbn Düreydin «Məqsurə»sinin şərhı», «Mufaddaliyyatın şərhı», «Əbu Təmmam divanının şərhı», «Həməsənin şərhı», «Səqt-əz-zəndin şərhı» və başqa əsərlərlə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığa bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Alimin şərhləri ərəb poeziyasının görkəmli nümayəndələri olan Əbu Təmmam, Əbül-Əla Məərri, İbn Düreyd, Mufaddal Dabi və başqa şairlərin əsərlərinə yazılmışdır.

Bütövlükdə otuza qədər ədəbi əsər müəllifi olan tənqidçinin şərhlərində VI-X əsrlər ərəb poeziyası əhatəli şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir (444, 23).

Professor Malik Mahmudov Xətib Təbrizinin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığa gətirmiş olduğu yenilikləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir:

Birincisi, alim «şərh elminin məqsəd və vəzifələrini ilk dəfə olaraq elmi surətdə müəyyənləşdirərək, şeirin hərtərəfli təhlili metodunu irəli sürmüş və öz elmi yaradıcılığında bütün ictimai elmlərin nailiyyətlərindən istifadə etmişdir»;

İkincisi, «obyektiv ədəbi tənqidin əsasını qoymuş, hər cür təəssübkeşlik və qərəzçiliyə düşmən olmuşdur»;

Üçüncüsü, bədii yaradıcılıqda «məzmununa birincilik verərək formanı ondan asılı hesab etmişdir»;

Dördüncüsü, «ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan cərəyanların heç birini ayrı-ayrılıqda tam şəkildə qəbul etməyərək, onların yalnız müsbət cəhətlərini götürmüş, öz yaradıcılığında onları üzvi surətdə əlaqələndirmişdir» (221, 57).

Xətib Təbrizinin qənaətinə, «tənqidçi elmi müqayisələr aparmalı, dilçilik məsələlərini hərtərəfli izah etməli, şeirlərlə əlaqədar tarixi fakt və hadisələri diqqətlə öyrənməli, folklor, adət-ənənələr, etnoqrafiya haqqındakı məlumatları, əfsanə və dini rəvayətləri tədqiqata cəlb etməlidir» (18, 232).

«Əbu Təmmam divanının şərh» əsərinin müqəddiməsində müəllifə məxsus «şeyri təhlil etmək onu yazmaqdan çətindir» (221, 62) mülahizəsi sərrast müşahidədən qaynaqlanan elmi qənaət kimi ədəbi-estetik fikirdə mübahisə və müzakirələrə səbəb olmuşdur. Alim bu qənaəti ilə ədəbi tənqidin sənət kimi yaradıcı düşüncədən qaynaqlanmaqla yanaşı, mürəkkəb, dərin zəka tələb edən, ciddi axtarışlarla müşayiət olunduğunu, müxtəlif təfəkkür sahələrini özündə birləşdirdiyini vurğulamaq istəmişdir. Professor Malik Mahmudovun fikrincə, şeirin təhlilinin onu yazmaqdan çətin olması müəddəası Xətib Təbrizinin «ədəbi-tənqidi görüşlərinin, praktik fəaliyyətinin həm müdrik yekunu, həm də ilkin çıxış nöqtəsidir. Yekunudur ona görə ki, alim tənqidçi əməyinin, tənqidçi dözümlünün, tənqidçi biliyinin nə demək olduğunu apardığı elmi-tədqiqat işinin çətinliklərində, öz üzərində sınaqdan keçirmişdir. Çıxış nöqtəsidir ona görə ki, Xətib Təbrizi poeziyaya bədii təfəkkürün ən çətin bir sahəsi kimi yanaşmış, onu qeyri-adi yaradıcılıq məhsu-

lu hesab etmiş, buna görə də şeirin təhlil, izah və şərhini ən böyük məsuliyyət kimi qiymətləndirmişdir» (222, 91).

Ədəbi əsərlərdən həyatilik, gerçəkliyə sədaqət, dərin ictimai məzmun tələb edən ədəbiyyatşünasın qənaətinə, «şəir xalqın tarixini özündə əks etdirməli, nəsil-dən-nəsilə verməlidir. Poeziya xalq həyatının güzgüsü olmalıdır. Buna görə də şair yalnız həyat həqiqətlərindən ilham almalı, onu olduğu kimi tərənnüm etməlidir» (221, 58).

Xətib Təbrizi ayrı-ayrı şərhlərində şeirin və şairliyin zəruri şərti kimi «bədi ustalıq məsələlərinə və bədii ifadə vasitələrinə də xüsusi diqqət yetirir, qəsidələrdə istifadə edilən mövzu və obrazlar sistemini əsaslı şəkildə təhlil edirdi. Alimin ustalıq epitetlərin, hiperbola və metaforaların, frazeologizmlərin və digər bədii ifadə vasitələrinin izah edilməsində özünü göstərir. O, şərh prosesində əhəmiyyətli tarixi məlumatlardan, faktlardan istifadə etmək, etnoqrafik materiallarla bağlı izahlar vermək, müxtəlif əxlaqi-etik və digər mövzularda fikir və mülahizlər yürütməklə elmin əksər sahələri ilə bağlı biliyini göstərmiş və şeirin mənasını olduğu kimi oxucuya çatdırmışdır» (444, 34).

Maraqlıdır ki, Xətib Təbrizi şairin istedadını sənətkarlıqla yanaşı, həmçinin bədii zövq baxımından dəyərləndirmişdir. Əbu Təmmamın tərtib etdiyi «Həməsənin şərh» əsərini şairin poetik yaradıcılığı ilə qarşılaşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdir ki: «Əbu Təmmam «Həməsə»sində öz şeirlərində olduğundan daha böyük şairdir» (221, 60). Şübhəsiz ki, sənətkarın yaradıcılığının bədii zövq bağlamında dəyərləndirilməsi olduqca bənzərsiz yanaşmadır və ədəbiyyatşünas alimin ədəbi-nəzəri görüşlərinin spesifik çalarlarını əks etdirir.

Xətib Təbrizinin şərhlərində xüsusi önəm verilən məsələlərdən biri də şairin üslubunun dəqiq müəyyənləşdirilməsi, təhlillərin bu müstəvidə aparılmasıdır. Alimin bədii üslub xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına bunca dəyər verməsi onu sənətkarın yaradıcılıq fərdiyyətini şərtləndirən amil kimi dərk etməsindən qaynaqlanır. Tənqidçinin qənaətinə, «əgər şairin əsərləri onun bədii üslubu ilə

əlaqədar şəkildə tədqiq olunmazsa, tənqidçinin səhv nəticələr çıxaraacağı şübhəsizdir» (221, 63).

Xətib Təbrizi şərhin qısalığı, yığcamlığı tərəfdarı olmuş, tənqidçidən öz fikirlərini lakonik, konkret şəkildə, «mətləbə xələl gətirəcək dərəcədə qısaltmadan», lakin «yorucu surətdə uzatmadan» verməyi tələb etmişdir. Alimin fikrincə, «yaxşı şərh odur ki, qısa və qaneedici olsun, uzun və cansıxıcı olmasın» (221, 63).

Xətib Təbrizi şeir sənətində inandırıcılığı mühüm bədii keyfiyyətlərdən biri kimi səciyyələndirmiş, onu istedadın meyarı hesab etmişdir. O, «Həmasə»nin şərhini əsərində inandırıcılığın sənətin əbədiyaşarılığı ilə həməəhəng olduğuna diqqəti yönəldərək yazır: «Yalanlardan ilham alan bir şairin yaratdığı əsərlər onun öz evinin divarlarından kənara çıxma bilməyəcək, dərhal öləcək və gedəcəkdir. Həyat həqiqətlərinə sadıq qalan poeziyanın isə ömrü əbədi, bədii təsir gücü ölçüsüzdür» (222, 93).

Tənqidçi ayrı-ayrı şərhlərində əsərlərin ideya və məzmunca təhlili məsələsinə daha çox diqqət yetirmişdir.

Xətib Təbrizin Şərq poeziyasında geniş yayılmış mədhiyyələrə münasibəti ənənəvi yanaşmadan xeyli dərəcədə seçilir. Onun fikrincə, «Əgər şairin maddi ehtiyacı olmasa, o heç bir zaman varlı təbəqələri mədh və tərif etməzdi. Yalnız yoxsulluq şairləri bu yola sürükləyir» (222, 95). Bu mülahizələri ilə müəllif mədhiyyəçiliyin şairin xarakterindən deyil, daha çox onun yaşadığı ictimai mühitdən qaynaqlandığını şərtləndirir.

Xətib Təbrizin fikrincə, «şeir şahlar üçün deyil, xalq üçün yazılmalıdır» (222, 96). Bununla ədib bir tərəfdən yaradıcılıqda mədhiyyəçilik yolunu tutanlara tənqidi münasibətini bildirir, digər tərəfdən şeirin təməlində xalqın problemlərinin dayanması zərurətini vurğulayır.

Ədəbiyyatşünas alimin şərhlərində sənətkar-oxucu probleminə də toxunulmuşdur. Aktuallığını günümüzdə də qoruyub saxlayan bu məsələ zaman-zaman qarşılıqlı ittihamlara yol açdığından ədəbi tənqid tərəfindən fərqli mövqedən dəyərləndirilmişdir. Xətib Təbrizin mülahizələri bəhs olunan problemə diqqətin yönəldil-

məsi baxımından maraq doğurur: «Əbu Təmmamın yüksək bədii üslubda yazılmış şeirlərinin mənasını başa düşməyən müasirləri bir gün ona belə bir sual verirlər: – Siz nə üçün başa düşülən dildə şeir demirsiniz? Şair bu sualdan heyrlənərək onlara sualla cavab verir: – Bəs siz nə üçün deyiləni başa düşmürsünüz?» (222, 73).

Xətib Təbrizinin şərhlərində irəli sürmüş olduğu bir çox nəzəri mülahizələr bu gün də ədəbi-estetik dəyərini mühafizə etməkdədir.

Şərhlərlə yanaşı, müəllifin ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqatları da maraq doğurur. Bu mənada ədibin «Əruz və qafiyə elmlərinin yekunu» (Kitab əl-kafi fi-l-əruz və-l qəvafi) əsəri diqqəti cəlb etməkdədir. Araşdırmanı ərəb dilindən Azərbaycan türkcəsinə Qaley Allahverdiyev tərcümə etmişdir.

Qeyd edək ki, «Əruz və qafiyə elmlərinin yekunu» əsəri Şərq ədəbiyyatında poetikaya dair ən mükəmməl qaynaqlardan biri kimi dəyərləndirilmiş, «Misirdəki Əl-Əhzər Universitetində son vaxtlara qədər dərslik kimi istifadə edilmişdir» (318, 4).

Ərəb ədəbiyyatının beş əsrlik bir dövrünü əhatə edən tədqiqatın mühüm özəlliklərindən biri «müqayisli elmi üslubda yazılmasındadır» (318, 29).

Dörd hissədən ibarət olan əsərdə əruz, qafiyə, şeirin qüsurları və sənətkarlıq məsələləri – bədii təsvir vasitələri haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Əruza tərif verən müəllif onu qısa şəkildə belə səciyyələndirmişdir: «Əruz şeirin vəzn ölçüsüdür, onun vasitəsilə şeirin düzü ilə yanlısını ayırmaq olar» (318, 32). Tədqiqatda əruzun təvil, mədid, bəsit, vafır, kamil, həcəz, rəzəc, rəməl, səri, münsərih, xəfif, müzare, müqtəzəb, müctəs, mütəqarib kimi on beş bəhrindən bəhs edilmiş, həmçinin əruzla bağlı işlənən terminlərin izahı verilmişdir.

Əsərdə Xətib Təbrizinin qafiyə, şeirin qüsurları və bədii təsvir vasitələri ilə bağlı mülahizələri konkret nəzəri müddəalarla əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan alimlərindən Malik Mahmudov, Qaley Allahverdiyev, Nailə Tağıyeva Xətib Təbrizinin ədəbi tənqidi irsini araşdırmışlar.

Görkəmli şair və filosof **Eyn əl-Quzatın** (1099–1131) əsərləri XII yüzil Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin mühüm səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Müəllifin «Şəkvəül-Qərib», «Risaleyi-ləvayeh», «Risaleyi-cəməli», «Təmhidat, ya zibdətül-həqaiq» kimi fəlsəfi tədqiqatlarında fəlsəfə, tənqid və sənətin estetik məsələlərinə dair maraqlı fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Ədibin Bağdad həbsxanasından dünya alimlərinə müraciətlə yazdığı «Şəkvəül-Qərib» («Qəribin şikayəti») adlı risalesi onun yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini tutur. Müəllifin öz günahsızlığını sübut etmək məqsədilə qələmə aldığı, forma-üslub bənzərsizliyi ilə seçilən bu əsərdə, eyni zamanda, müəyyən ədəbi-nəzəri mülahizələrə toxunulmuşdur.

Xətib Təbrizi kimi, Eyn əl-Quzat da tənqidçi üçün qərəzsizliyi, həqiqətpərəstliyi mühüm keyfiyyət hesab etmişdir. Əsərin təhlilində şəxsiyyətin kamilliyinə ciddi önəm verən müəllifin qənaətinə, «obyektivlik, xeyirxahlıq və tələbkərlilik hər hansı tənqidçinin yeganə meyarı olmalıdır. O, əsərə alçaq və kinli niyyətlərlə deyil, təmənnəsiz hakim kimi yanaşmalıdır» (222, 200).

Eyn əl-Quzata görə, tənqidçi təhlil prosesində ədəbi faktlardan çıxış etməli, məna və ideyaları əsas götürməli, qabaqcadan hazırlanmış bir niyyətlə sənət əsərini dəyərləndirməməlidir (222, 200).

Eyn əl-Quzat elmi və bədii əsərlərdən müəyyən bir parçanın, bölümün ayrılaraq təhlilə çevrilməsini deyil, əsərin küll halında dəyərləndirilməsini daha məqsədəuyğun bilmişdir. Onun fikrincə, «hər hansı bir əsərin qayəsi haqqında fikir yürüdərkən ayrı-ayrı parçalara deyil, onun ümumi istiqamətinə əsaslanmaq lazımdır. İstər fəlsəfi, istərsə də bədii əsər ümumi fondan ayrılmış sözlərin üzərində vücuda gəlir. Hər söz, hər kəlmə, hər ifadə müəllifin aşladığı fikrin daxili məntiqi ilə əlaqələndirilir. Buna görə də onlara fikirdən və cümlədən ayrılıqda məna vermək, əsas ideyadan qoparılmış şəkildə izah etmək çox böyük dolaşıqlıq törədə bilər» (223, 143-144).

Eyn əl-Quzat elmi əsərlərdə müvafiq söz, ifadə və istilahlardan istifadə etməsi ilə bağlı qənaətlərini də əks etdirmişdir. Onun fikrin-

cə, «hər bir elmin özünəməxsus ifadələri, terminləri vardır. Həmin istilahlardan ifadə etdiyi mənalar aid olduğu elm sahəsinə müvafiq olaraq müxtəlif məzmunla malikdirlər. Onlar işləndikləri elm sahələrində əvvəlki lüğəvi mənasını itirərək konkret elm daxilində konkret məzmun kəsb edirlər. Bu istilahlardan o zaman aydın başa düşülə bilər ki, onlara ayrıca bir söz vahidi, yaxud söz birləşməsi kimi deyil, müəyyən bir fikri özünəməxsus şəkildə lakonikcəsinə ifadə edən konkret məfkum kimi yanaşılın» (223, 145).

Gənc yaşlarından qeyri-adi istedadı və elmi-bədii yaradıcılığı ilə şöhrət qazanmış Eyn əl-Quzat sufi baxışlarına görə ciddi böhtan və ittihamlara məruz qalmış, Həmədədə, dərs dediyi mədrəsənin önündə edam olunmuşdur.

Xətib Təbrizinin yaradıcılıq ənənələrini uğurla davam etdirən XII yüzilin görkəmli Azərbaycan tənqidçisi **Yusif Xoylunun** (? – 1153/1154) zəngin ədəbi-nəzəri irsinin yalnız bəzi nümunələri bizə gəlib çatmışdır. Dövrünün mütəfəkkir alimləri sırasında yer alan Yusif Xoylu şərhçilik sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ədib «şərhçilik fəaliyyətində bir çox sələflərinin yaradıcılığında qabarıq surətdə nəzərə çarpan dilçilik məsələlərinə həddindən artıq aludəçilikdən uzaqlaşmış, şeirlərin bədii-fəlsəfi məzmununu aşmağı şərhin başlıca məqsədi saymışdır» (223, 168-169).

Yusif Xoylunun görkəmli ərəb şairi Əbül Əla Məərrinin «Səqt əz zənd» divanının şərhindən bəhs edən «Tənvir» («Şərh ət-Tənvir») əsəri ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutmaqdadır. 1146-cı ildə tamamlanan bu əsər Xətib Təbrizinin «Səqt-əz zənd»in şərh-i» əsəri ilə eyni mövzuya həsr olunduğu üçün hər iki ədəbiyyatşünasın yaradıcılıq üslubunun aşkarlanması baxımından əhəmiyyətə malikdir.

Yusif Xoylu bəhs olunan şərhin müqəddiməsində əsərin adı ilə bağlı fikirlərini ifadə etmiş, «Tənvir»in «aydınlaşdırma, işıqlandırma, nurlandırma» mənaları daşdığını göstərmişdir. Onun fikincə, «bu şərhin sayəsində oxucuları düşündürən bir sıra ziddiyyətli cəhətlər aydınlaşacaq, onlar Əbül-Əla yaradıcılığını dərinlən başa düşməyə imkan tapacaqlar» (223, 158).

Yusif Xoylu «Tənvir» əsərində Əbül Əla Məərrinin poetik istedadını yüksək qiymətləndirmiş, onun özünəməxsus yaradıcılıq keyfiyyətlərini aşkarlamağa çalışmışdır. Əsərin müqəddiməsində tənqidçi şeir sənəti ilə bağlı fikir və mülahizələrini nəzəri müddəalar şəklində irəli sürmüş, divana daxil olan şeirlərin şərhində isə həmin müddəaları praktik örnəklərlə əlaqələndirərək əsaslandırmışdır (223, 159).

Bütövlükdə Yusif Xoylunun Əbül Əla Məərrinə haqqında fikir və qənaətləri yalnız bir şairin yaradıcılığına verilən elmi dəyər kimi deyil, ümumən şeir sənəti haqqında mülahizələr kimi səciyyələnir: «O, ikimənalı, parlaq şeirlər müəllifi idi və fəzilət meydanında hamını arxada qoymuşdu. Onun mədhlərində, lirik şeirlərində, təsvirlərində və digər şeir növlərində ortaya çıxan səmimiliyinə, orijinal bədii mənalılarına, ağılagəlməz fikirlər axtarış tapmasına, nadir ürəyəyatan qafiyələrinə nəzər salan hər kəs başa düşər ki, (şair) təkraredilməz sənətkarlığa sahib olmuş, bəlağətin bütün gizli sirlərini mənimsəmişdir. Şirin ləhcə və qüvvətli məntiq ona məxsus olmuşdur» (223, 160).

Yusif Xoylunun fikrincə, bədii əsərdə «mənalı sözlərin, sözlər də mənalıların bəzəyidir» (223, 160). Alim bununla məzmun və forma vəhdətini sənət əsərləri üçün vacib bədii keyfiyyət kimi səciyyələndirir. Ədəbiyyatşünas Əbül Əla Məərrinin bəhs olunan divanına daxil olan şeirləri şərh edərkən məhz bu prinsipdən çıxış etmiş, şairin əsərlərindəki yeniliyi mənaya, məzmununa uyğun forma və ifadə seçimi fonunda dəyərləndirmişdir.

Azərbaycan alimlərinin «Səqt-əz zənd» əsəri ilə bağlı şərhlərini müqayisə edən professor Malik Mahmudovun fikrincə, əgər Xətib Təbrizi təhlil prosesində tarixi hadisələrin geniş təsvirinə, folklor və etnoqrafiya məsələlərinə geniş yer vermişsə, Yusif Xoylu daha çox fəlsəfə, ilahiyyat, təbabət, psixologiyaya diqqət yetirmişdir (223, 163).

Bütövlükdə Yusif Xoylu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində Xətib Təbrizidən sonra şərh janrının inkişafında mühüm rol oynamış, ədəbi tənqid tarixini nəzəri müddəalarla zənginləşdirmişdir.

Orta əsrlərdə nəzəri-estetik fikrin inkişafı Nəsirəddin Tusinin «Meyarül-əşar», «Əsasül-iqtibas», Şərəfəddin Raminin «Əni-sül-üşşaq», «Hədayiqül-həqaiq», Əssar Təbrizinin «Əl vafi fi tedadül qəvafi», Vəhid Təbrizinin «Risaleyi-cəmi-müxtəsər» əsərlərində geniş və hərtərəfli təhlilini tapmışdır. Adı çəkilən ədəbi risalələrdə söz sənətinin estetik məsələləri (vəzn, qafiyə, poetik fiqur, bədii təsvir vasitələri, janr problemi və s. elmi-nəzəri şəkildə dəyərləndirilmişdir.

Ensiklopedik təfəkkür sahibi olan **Nəsirəddin Tusinin** (1201-1274) «Meyarül-əşar» və «Əsasül-iqtibas» adlı risalələrində poeziyanın nəzəri problemləri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Müəllifin yaranma tarixi ilə bağlı dəqiq bilgi olmayan «Meyarül-əşar» («Şeyrin ölçüləri») əsəri əruz və qafiyə haqqında Şərq ədəbiyyatında qələmə alınan ən dəyərli araşdırmalardan biridir. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar elmi-nəzəri tutumuna görə bu risaləni fars ədəbiyyatşünası Qeys Razinin «Əl-Möcmə» əsərindən daha üstün hesab edirlər (214, 9).

Dövrün söz sənəti ilə bağlı nəzəri müddəalarını sistemli şəkildə əks etdirən «Meyarül-əşar» risaləsi müqəddimə və iki fənnədən ibarətdir. Müəllif müqəddiməni üç, fənnlərdən hər birini on fəsilə bölmüşdür. Əsərin müqəddiməsində tədqiqatçı şeyr sənəti haqqında özünün nəzəri görüşlərini əks etdirmişdir (214, 10).

Nəsirəddin Tusi bəhs olunan əsərində əruz vəznə ilə bağlı qənaətlərində «Xəlil ibn Əhmədın ənənələrinə sadıq qalmış və onun fikirlərini davam etdirmişdir» (214,11).

Ədib «Meyarül-əşar» əsərində şeyrin təməlində dayanan təxəyyül, vəzn və ritm haqqında düşüncələrini ümumiləşdirərək yazır: «Yunan filosoflarına görə, təxəyyül şeyrin mahiyyətinə daxildir, ərəb və fars şairləri isə onu şeyrin yaranmasının vasitələrindən sayırlar. Yunanlara görə, o, şeyrin ayrılmaz hissəsidir. Başqalarına görə isə şeyrin varlığının səbəblərindəndir. Vəzn isə müəyyən nizamə tabe olan hərəkəli və sakit hərflərin məcmusudur. Bu hərflərin düzülüşü insan ruhuna xüsusi ləzzət verir ki, bunu zövq adlandırır-

lar. Bu anda həmin sakin və hərəkələrin düzülüşü səslərdən ibarət olarsa, ona şeir, əks təqdirdə isə ritm deyirlər» (36, 135).

Tədqiqatçının fikrincə, «təkcə vəzn və qafiyədən ibarət olan məzmunşuz sözlər şeir sayılmamalıdır». Vəzni «müəyyən nizama tabe olan hərflərin məcmusu», qafiyəni «beytlərin axırındakı oxşarlıq» kimi dəyərləndirən Nəsirəddin Tusi əruz və qafiyəni şeirin mahiyyətinə aid etmişdir. Alimin fikrincə, «əruz elmi məntiq elminə aid təxəyyüllə musiqi elminə aid ritmin sintezindən yaranmışdır» (36, 135).

Müəllifin qafiyə və səc haqqında mülahizələri də elmi tutumu ilə maraq doğurur: «Qafiyə əgər şeirdən başqa bir şeydə olarsa, ona səc deyirlər... Qafiyə şeirin zəruri deyil, amma lazım olan xüsusiyyətlərindəndir. Bəzi şeir növlərinin isə ayrılmaz hissəsidir. Məsələn, qəsidə, qitə və bu kimilərinin» (36, 135).

Maraqlıdır ki, Nəsirəddin Tusi istedadından bəhs edərkən iki qism şairin (fitrətən və təhsil yolu ilə) olduğuna diqqəti çəkmiş, şeirə aid elmləri (əruz və qafiyə elmi; nəqdəş-şeir; bədi) səciyyə-ləndirmiş, habelə dildəki sözləri «şeyrdə işləmə bilən» və «işləmə bilməyən» deyər növlərə ayırmışdır.

Ədib «Meyarül-əşar» əsərində bəhs olunan məsələlərlə yanaşı, bəhr, rükn, dairə, zihaf və digər istilahlara izahına, onların şeir sənətində daşdığı vəzifələrin səciyyə-ləndirilməsinə geniş yer vermişdir.

«Meyarül-əşar» özündən sonra yaranmış ədəbi risalələrə və poetika kitablarına ciddi təsir göstərmişdir.

Nəsirəddin Tusinin məntiqə dair «Əsasül-iqtibas» əsərinin IX fəslində poetika məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada da şair şeir sənəti haqqında qənaətlərini ifadə etmişdir: «Şeir məntiq baxımından təxəyyüllü sözdür. Bizim dövrdə isə vəznli və qafiyəli kəlamə deyilir. Odur ki, bu təcrübəyə əsasən vəznli və qafiyəli sözü sübutlu, ya sübutsuz, yalan, ya doğru, tanrı kəlamı qədər həqiqi, ya cəfəngiyyat olmasını nəzərə almadan şeir adlandırırlar. Təxəyyüllü, amma vəznşiz və qafiyəşiz olan sözə isə şeir demirlər.

Qədimdə isə təxəyyüllü sözə həqiqi vəzni və qafiyəsi olmasa da şeir deyirdilər» (36, 134).

Tədqiqatçı həmin əsərində bədii yaradıcılıqda təxəyyülün rolunu səciyyələndirək yazır ki, «adamların əksəriyyətinin təbiəti reallıqdan daha çox təxəyyülə tabedir», «acı həqiqəti təxəyyülün tələblərilə dəyişdirdikdə şirinləşir». O, şeirdə obrazlılığa, bədii yalana üstünlük vermiş, bunu poetik kəlamın bəzəyi kimi dəyərləndirmişdir.

Bənzətmələrin ağla, məntiqə uyğun şəkildə seçimi və işlədilməsini bədii sənətkarlığın mühüm şərtlərindən biri hesab edən tədqiqatçı yazır: «İstiarələr (metaforalar) mümkün – məsələn: xoş ətrin müşkə bənzədilməsi; və mümkünüz – ruhun dili, ürəyin gözü – ola bilər. Mümkündən mümkünüzə meyl edən bənzətmələrə xurafat (uydurma) deyirlər. Amma ola bilər ki, bunu daha üstün saysınlar» (36, 135).

Nəsirəddin Tusinin hər iki əsəri bu gün də Şərq ədəbi-nəzəri fikrinin ən dəyərli abidələrindən hesab olunur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas **Şərəfəddin Raminin** (?-1392) fars dilində qələmə aldığı «Ənisül-üşşaq» («Aşıqların dostu»), «Hədayiqül-həqaiq» («Həqiqət bağları») adlı ədəbi risalələrində poetika problemləri elmi-nəzəri təhlilini tapmışdır.

«Ənisül-üşşaq» əsərində tədqiqatçı bədii təsvir və ifadə vasitələrini təhlil obyektinə çevirmişdir. O bunun üçün orijinal bir yol seçərək qadın vücudunun Şərq poeziyasında necə təşbeh edildiyini araşdırmağa çalışmışdır. On doqquz babdan (bölmədən) ibarət olan risalədə təhlilə cəlb olunan misra və beytlər əsər müəllifinin yüksək bədii zövqü, geniş dünyagörüşü, poetika və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin incəliklərinə bələd olduğunu göstərir.

Araşdırıcı Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Xacu Kirməni, Əmir Xosrov Dehləvi, Sədi Şirazi, Ənvəri, Hümam Təbrizi, Əsirəddin Əhsitəki, Məcnun Amiri, Ünsüri, Sultan Mahmud Səbüktekin, Zəhirəddin Faryabi, İmad Hürufi, Salman Savəci və başqa sənətkarların yaradıcılığını müxtəlif poetik fiqurlar müstəvisində dəyərləndirmişdir.

Əsərdə qadın vücudunun vəsfinin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənilməsi fonunda nəzərdən keçirilməsi Şərq ədəbiyyatı poetikasının incəliklərinə nüfuz edilməsinə, oxşar və fərqli məqamların səciyyələndirilməsinə imkan vermişdir. Burada «tə səvvüf ədəbiyyatının insan hüsnünə verdiyi irfani mənalara qorunub saxlanılmaqla yanaşı, kamil gözəlliyin vəhdəti-vücudun rəmzi kimi götürülən insan vücudunun on doqquz üzvü məşhur söz ustalarının, dövrünün qüdrətli şairlərinin, eləcə də Raminin özünün şeirləri əsasında tədqiq edilir, onların ədəbiyyatda kəsb etdiyi məna incəlikləri açıqlanır» (322, 10).

Müəllif divan ədəbiyyatında qadın gözəlliyinin təsviri fonunda poetik obraza çevrilən zülf, alın, qaş, göz, kiprik, üz, xal, dodaq, diş, ağız, çənə, boyun, sinə, bilək, bel və başqa bədən üzvləri ilə bağlı təsvir və ifadə vasitələrini ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığından gətirilən nümunələrlə səciyyələndirərkən məna, məzmun və sənətkarlıq məsələlərinə diqqət yetirməklə kifayətlənməmiş, həmçinin şairlərin istedadını və yaradıcılıq qüdrətini bu prizmadan dəyərləndirməyə çalışmışdır.

Müəllif tədqiqatı saçlarla başlamasının səbəbini izah edərək yazır: «Söz yaradan şairlər və itinəzərli ustadlar mənalara çoxluğundan və gözəl söz söyləmək bacarığının yüksək dərəcədə olmasından məşuqəni başdan-ayağa on doqquz babda vəsf etmişlər. Və dəqiqlik göstərərək saç bütünü üzvlərdən üstün tutmuşlar. Ona görə ki, saç ən yuxarıda durur, yəni insan vücudunun ən üst hissəsində yerləşmişdir» (322, 48). Saçları müəqqəd, mücəəd (deyləmi) və müsəlsəl kimi üç qismə ayıran tədqiqatçının fikrincə, «zəncir kimi yerə dəyən və məşuqənin ayağına dolaşan uzun saçlara zülf deyirlər» (322, 54). O, farsdilli ədəbiyyatda zülfə yüzdən artıq ad verildiyini bildirmişdir. Qaşları çatma və hilali deyə iki qismə ayıran tədqiqatçı Şeyx Sədinin onu qövs-i-qüzehə bənzətməsini uğurlu təşbeh kimi dəyərləndirir. Müəllif ərəb şairlərinin xalı Həcərül-əsvədə (Məkkədəki qara daşa), dodağı xurmaya, Xaqani Şirvaninin kipriyi neştərə, Kamal İsmayılın dişləri mirvariyyə, Seyid Cəlaləddinin ağızı heçliyə, yoxluğa, İzzəddin Şirvaninin gözəlin

sinəsini gümüşə bənzətməsini təqdir edir. Tədqiqatçı Şeyx Sədinin bir şeirdə gözəlin belinin nazikliyini tükə bənzətməsini tənqid edərək «bu təşbehdə mübaliğə üstünlük təşkil edir» - qənaətinə gəlir (322, 154).

«Ənisül-üşşaq» əsərində müəllif şeirdə təşbehlərin tənəsübü, onlardan yerli-yerində bəhrələnilməsi haqqında da düşüncələrini ifadə etmişdir. Onun fikrincə, şairlər «bilməlidirlər ki, dodağı lələ bənzətməşlərsə, gərək ağızı da gövhər mücrüsünə bənzədələr», «harada ki, üzü behiştə bənzətməşlər, gərək dodağı da kövsərə bənzətsinlər», əgər «dodağı şəkərə bənzətməşlərsə, gərək xətti də nəbata bənzədələr», yaxud «harada ki, saçı gecəyə bənzətməşlər, gərək üzü də aya bənzətsinlər» (322, 162-164).

Tədqiqatçının qənaətinə, «təşbehlər içində belə təşbehlər daha mükəmməl və bəlağətlidir, o müqayisə ilə ki, harada üzü sübhə bənzədirlərsə, gərək zülfü də gecəyə bənzətsinlər. Və əgər deyilirsə ki, «sübh sənin çöhrənin ziyasından nurlanır», o zaman «gecə sənin zülfünün qaranlıqdan bir əsərdir» - demək lazımdır ki, bu üç sifətin üstünlük və fərqi aydın olsun» (322, 167). Başqa sözlə, müəllif «əgər iki müxtəlif cinsli reallıq vəsf edilərsə, gərək onların hər ikisi ortaq bir xüsusiyyətlə birləşsinlər» (322, 170) – fikrinə söykənir.

Şərəfəddin Raminin qənaətinə, son dövr ədəbiyyatında bədii təsvir vasitələrinə münasibətdə mütənəsibliyin, təməl qaydaların pozulması «hünəri eyib, eyibi isə hünər bilən», «avam insanların zövqünə uyğun yazan» ədəbi nəslin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır (322, 171).

Əsərdə sənətkarlıq məsələlərini təhlil obyektinə çevirən tədqiqatçı şeirin söz, məna, sənət (bədii təsvir vasitələri) və xəyalla biri-birinə bağlandığını, bu sütunlar üzərində dayandığını vurğulayır (322, 178).

Tədqiqatçı sözün doğruluğuna, saflığına, əxlaqi təmələ söykənməsinə xüsusi önəm vermişdir. O, həqiqi sözün aynaya bənzədilməsini - aydınlığı, suya təşbeh edilməsini - rəvanlığı, axıcılığı, lətifliyi, gəlinlə müqayisəsini isə əxlaqlı olması ilə izah edir.

Şairin şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirən araşdırıcı yazır ki, «söz söyləyənin gözəl sifətləri olmasa, qeyb təzəgəlininin camalı təcəlla edə bilməz. Və gərək şairdə həmişə hüsnün tələbi tələbin hüsnündən üstün olsun» (322, 184).

Müəllifin Şərq ədəbiyyatını dəyərləndirərkən orijinal, təkrarsız bir üsul seçməsi onun tədqiqatına ciddi maraq oyatmışdır.

Belə ki, «Ənisül-üşşaq» əsəri hələ XIX əsrdə Avropa nəzəri-estetik fikrinin diqqətini çəkmiş, görkəmli şərqşünas Klement Hurt tərəfindən fransız dilinə çevrilərək 1875-ci ildə Parisdə nəşr olunmuşdur.

Şərafəddin Raminin «Hədayiqül-həqaiq» əsəri isə fars alimi Rəşidəddin Vətvatın «Hədayiqüs-sehr» («Sehr bağları») risaləsinə bir növ nəzirə kimi yazılmışdır. Qeyd edək ki, «Hədayiqüs-sehr» əsərində XII əsrə qədər ərəb və fars dillərində yaranan ədəbiyyatın bədii xüsusiyyətləri araşdırılmışdır (422).

Şərafəddin Raminin «Hədayiqül-həqaiq» tədqiqatının müqəddiməsindən aydın olur ki, o bu əsəri Sultan Üveysin xahişi ilə qələmə alınmışdır (224, 50).

Azərbaycan aliminin bəhs olunan risaləsinin yazılmasının əsas səbəbi XII-XIV əsrlərdə Şərq poeziyasının yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Ənvəri, Əmir Xosrov Dəhləvi, Marağalı Əvhədi, Hafiz Şirazi kimi görkəmli sənətkarların yetişməsi olmuşdur. Adı çəkilən sənətkarların yaradıcılığı timsalında əldə olunan bədii xüsusiyyətlərin incələnməsi, yeni ədəbi formaların təhlili Şərafəddin Raminin tədqiqatının əsas istiqamətlərindən biridir.

«Hədayiqül-həqaiq» risaləsi iki bölmədən ibarətdir. Əlli fəsildən ibarət olan birinci bölmə Rəşidəddin Vətvatın «Hədayiqüs-sehr» əsərinin şərhinə həsr olunmuşdur. On fəsildən ibarət ikinci bölmədə isə XII-XIV əsr Şərq poeziyası təhlil obyektinə çevrilmişdir.

«Hədayiqül-həqaiq» risaləsində vəzn, qafiyə, rədif, məcaz, təcnis, müstəzad, istiarə və digər poetik fiqurlar haqqında maraqlı mülahizələr söylənilmişdir. Tənqidçi öz nəzəri qənaətlərini əya-

niləşdirmək üçün müxtəlif şairlərin əsərlərindən nümunələr gətirmişdir.

Şərəfəddin Rami Şərq nəzəri-estetik fikrinin mövcud ənənələrinə söykənərək poetika elmini əsaslı şəkildə təkmilləşdirmişdir. «Başlanğıcı onun sələflərinə məxsus olan ədəbiyyatşünaslıq elmini inkişaf etdirərək o, bədi sənətinin bir sıra əsas fiqurlarını müəyyənləşdirib, onların ilkin sistemləşdirmə işini aparmışdır» (224, 61). Ədib həmçinin sələfi Rəşidəddin Vətətin tədqiqatına «təkmilləşmiş və tamamlanmış forma verərək, onun əsərini xeyli dərəcədə inkişaf etdirmiş və zənginləşdirmişdir» (224, 61).

Əssar Təbrizinin (1325–1390) «Qafiyələr haqqında təfsilat» («Əl vafi fi tedadül qəvafi») əsəri qafiyə haqqında yazılmış dəyərli ədəbi risalələrdən biridir. Qafiyəli nəslə yazılmış bu əsərdə müəllifin şeirə verilən təriflə bağlı mülahizələri maraq doğurmaqdadır: «Şeirə ölçülü, xəyal məhsulu olan, qafiyələnmiş bir kəlam kimi tərif vermişlər ki, deyən onda bir məqsəd izləmiş olsun» (292, 267). Həmçinin ədib şeirdə təxəyyülün zəruriliyinə diqqəti çəkmiş, bədi əsərin təsir qüvvəsinə malik olmasını əsas etibarilə təxəyyüllə əlaqələndirmişdir.

Əssar Təbrizi bəhs olunan risalədə, qafiyənin terminoloji mənası haqqında məlumat vermiş, bu istilahın «arxadan gələn» mənasını ifadə edən «qəfvət» sözündən yarandığını, həmçinin sözün rədifdən əvvəl işlənən hissəsi olduğunu qeyd etmişdir (292, 268). Tədqiqatçı qafiyənin adları və növləri, qafiyələnmə prosesində yol verilən nöqsanlar, qafiyənin sözün kökləri üzərində qurulması zərurəti, rədif və s. məsələləri ətraflı təhlil etmişdir. Risalədə «rədif qafiyədən sonra təkrar edilən bir və ya bir neçə söz» (292, 268) kimi dəyərləndirilmişdir.

Əssar Təbrizi əsərdə məzmun və forma vəhdətinə diqqət yetirmiş, bununla bağlı fikir və qənaətlərini ifadə etmişdir.

Bütövlükdə «Qafiyələr haqqında təfsilat» əsəri «qafiyə haqqında, onun müxtəlif elementləri, qafiyədə buraxılan səhvlər, onların kökləri, səbəbləri haqqında yüksək elmi-nəzəri səviyyədə yazılmış bir əsərdir» (292, 269). Risalənin mühüm özəlliklərindən

biri müəllifin ədəbi yaradıcılıq təcrübəsi ilə nəzəri müddəaları məharətlə əlaqələndirməsidir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas **Vəhid Təbrizinin** (XV əsr) «Risaleyi-cəmi-müxtəsər» əsəri mədrəsələrdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin, şeir sənətinin tədrisi məqsədilə yazılmış ədəbi risələdir. Əsər Şərq şeirinin formaları və poetik özəllikləri haqqında bir növ qaydalar məcmusu təsiri bağışlamaqdadır.

«Risaleyi-cəmi-müxtəsər» əsərinin əvvəlində müəllif onu şeir sənətini öyrənmək istəyən bir qohumunun xahişi ilə qələmə aldığı-nı bildirir (443, 25).

Vəhid Təbriziyə görə, «şeir müəyyən vəznə tabe olub qafiyələnmiş obrazlı kəlamdır». Risaləninin ilk bölümündə ədib əruz haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: «Biləsən ki, şeir ölçülü nitqdır. Hər bir ölçülən şeyin isə ölçü vahidi olmalıdır ki, onun əsasında nəyin düzgün, nəyin yanlış olduğu müəyyən edilə bilsin; şeirin də ölçü vahidi əruzdur» (443, 26).

Əruzla yanaşı qafiyəyə mühüm əhəmiyyət verən tədqiqatçı poeziyanı qafiyələnmə üsuluna görə üç yerə bölmüşdür: qəsidə, məsnəvi və müsəmmət (443, 37). Müəllifin fikrincə, qəsidədə beytlər eyni qafiyə əsasında yazılır, müfrəd, rübai, qəzəl və qitə də bu qismdəndir. Məsnəvi – hər beyti həm qafiyə olan şeir şəklidir. Müsəmmət formasında isə hər beyt dörd misradan ibarət olur, ilk üç misra həm qafiyə, dördüncü misra isə şeirin əsasında duran əsas qafiyəni təşkil edir (443, 37).

Risələdə həmçinin bir sıra ədəbi istilahların terminoloji mə-nalarına da toxunulmuşdur. Belə ki, müəllif əruz, beyt ifadələrinin terminoloji məzmununu verməyə çalışmışdır (443, 45).

«Risaleyi-cəmi-müxtəsər» əsəri görkəmli Rusiya şərqşünası A.E.Bertels tərəfindən rus dilinə tərcümə edilərək farsca orijinalı ilə birlikdə 1959-cu ildə Moskvada nəşr olunmuşdur.

* * *

Ortaçağ dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Arif Ərdəbili, İmadəddin Nəsimi

kimi şairlər poetik əsərlərində söz-sənət, bədiilik, dil-üslub, sənətkarlıq, forma-məzmun, şeirin elmiliyi və sair məsələlər haqqında orijinal fikirlər söyləmişlər ki, bunları nəzərə almadan ədəbi tənqid tarixini bütöv şəkildə təsvir etmək mümkün deyildir.

XI əsrin görkəmli şairi **Qətran Təbrizi** (1012–1088) şeir sənəti haqqında müəyyən fikirlər söyləmişdir. Əsərlərini fars dilində qələmə alan, daha çox mədhiyyə janrına müraciət edən şair sözü «ruhun ölçüsü» kimi dəyərləndirmiş, iztirab çəkən könüllərin yalnız sözlə təskinlik tapa biləcəyi qənaətinə gəlmişdir.

Qətran Təbrizi yaradıcılıqda həqiqəti söyləməyin tərəfdarı kimi kimi çıxış etmiş, «dünyada min söz bir həqiqət qədər ola bilməz» - fikrini vurğulamışdır.

Bir sənətkar kimi ona paxıllıq edənlərə, həsəd apararlara üz tutaraq «əgər mənim dünyanın şeir dəyənlərinə paxıllığım tutsaydı, dəri şeirinin qapısını şairlərin üzünə açmazdım» - yazması Qətran Təbrizinin şəxsiyyətə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə əhəmiyyət verdiyini göstərməkdədir.

Qətran Təbrizi elmlə də məşğul olmuş, «Ət-təfasir» adlı fars dilinin izahlı lüğətini hazırlamışdır.

Xaqani Şirvaninin (1126-1199) ədəbi-estetik görüşləri qəzəllərində və epik səpkili əsərlərində ifadəsini tapmışdır. Şairin qəzəllərində sözün gözəlliyi və tərəvəti haqqında danışılmış, bədii sənətin zərifliyi, məna dərinliyi və əbədiyyəti məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Xaqani dili qılıncla müqayisə edərək sözlə ehtiyatlı davranmağı, ondan yerli-yerində istifadə etməyi məsləhət görür:

Bəzən dil sıyrılmış qılınca bənzər,
Ayıq ol, başını bədəndən üzər (308, 39).

«Təhfətül-İraqeyn» əsərində sözün təsir və təlqin gücünə diqqət yetirən şair sənətin qədrini bilməyənlərdən uzaq durmağı tövsiyə edir. Ədib eyni zamanda, sözün müxtəsər deyilişi tərəfdarı kimi çıxış edir, az və yerində danışmağın hörmət gətirdiyini, boş,

mənasız sözlərin abır tökdüyünü, ləyaqəti alçaltdığını, zərər verdiyini söyləyir.

Canını saxlamaq istəsən əgər,
Dilini özündə saxla bir təhər (308, 39).

Xaqani yaşadığı zamanənin mürəkkəbliyindən, çətinliyindən, yaradıcı şəxs üçün təhlükəli olduğundan bəhs etmiş, hətta bəzən ümitsizliyə qapılaraq belə bir dövrdə yazıb-yaratmağın mənasız olduğunu bildirmişdir:

Zəmanə xalqının əlindən artıq,
Susmuşam, olsam da bir gözəl natiq.
Mən işin sonunu bildiyim üçün,
Nitqin ayəsini pozdum büsbütün...
...Neyləyim, başımdan qorxaraq mən də
Dilimi ağzımda saldım kəməndə (308, 93).

Şairin mədhiyyələrə münasibəti də onun estetik baxışlarının əhəmiyyətli məqamlarından birini təşkil etməkdədir. Belə ki, əvvəllər öz yaradıcılığında mədhiyyələrə müəyyən qədər yer verən Xaqani sonralar bu səpkili yazılarından imtina etmişdir.

Əvvəllər şahları mədh etdiyimçün,
Dilim bulanmışdı çirkəbə bütün.
Paka çıxarmaqçın natəmizlikdən,
Yuyuram ağzımı göz yaşım ilə mən (308, 70).

Başqa bir şeirində şair saraylardan uzaq yaşamağı üstün tutduğunu bir daha xatırlatmışdır:

Xaqani, dövlətin ağacındakı,
Şaxədən bar dərib yeməyə dəyməz.

...Şahların əlindən sədəqə almaq,
Onlara mədhiyyə deməyə dəyməz (308, 501).

Onu da qeyd etmək ki, şair mədhiyyələrlə yanaşı, həvcçiliyə qarşı olmuş, bununla bağlı qənaətlərini bir qitəsində ifadə etmişdir:

Mənim bütün divanımda ikicə həcv yoxdur,
Axtar behişt gülzarını, tapa bilməzsən tikan (308, 505).

Xaqani qəsidələrindən birinin başlanğıcında bahar səhərinin təsviri fonunda quşların bəhsini vermişdir. Quşların hərəsi bir çiçəyi vəsf edərkən, tutuquşu sözdən danışır, sözü təbiətin gözəllikləri və möcüzəsi sırasına çəkməklə ona heyranlığını bildirir. Bu müqayisə fonunda müəllif dolayısı ilə sözün təbiətin bəxş etdiyi bütün gözəlliklərin fəvqündə dayandığına diqqət çəkmək məramını izləmişdir.

Şair həmçinin müasirlərinə yazmış olduğu məktublarda bədii söz, ədəbi dil, üslub və s. kimi ədəbi-estetik məsələlərə münasibət bildirmişdir.

Böyük mütəfəkkir **Nizami Gəncəvinin** (1141–1209) ədəbi-estetik görüşləri ortaçağ nəzəri düşüncəsinin mühüm bir mərhələsinin yekunu kimi şərtlənir. Akademik Kamal Talıbzadənin qənaətinə, «Nizaminin ədəbi görüşlərindən bəhs etmək – XII əsr Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbi fikrinin ümumi istiqamətindən və əsas məsələlərindən bəhs etmək deməkdir, onun ümumi inkişaf səviyyəsini təyin etmək deməkdir» (314, 25).

Nizami Gəncəvinin nəzəri-estetik görüşləri «Xəmsə»yə daxil olan poemalarda əhatəli şəkildə əksini tapmışdır. Şair ədəbi yaradıcılıqda həqiqət və xəyal, sənətkar təxəyyülü, forma və məzmun vəhdəti, şeirin elmiliyi, novatorluq, ənənə və varislik, fikrin yığcam şəkildə ifadəsi, tarixilik, tipiklik, bədiiilik, poetik dil, şəxsiyyət azadlığı və s. məsələlər haqqında sistemli şəkildə bəhs etmişdir.

Dahi sənətkar sənətə yüksək dəyər vermiş, Tanrının yaratdıqları içərisində ən qiymətli şeyin söz olduğuna diqqəti çəkmiş, dünyada əbədiyyətin sözlə bağlılığını vurğulamışdır:

Tanrı yaratmışsa hər nə, yaxşı bax,
Sözdən başqa bir şey yaşamayacaq (142, 40).

Şair qələm sahiblərini sözdən mərahətlə bəhrələnməyə səsləmiş, fikrin qısa, yığcam ifadə edilməsi tərəfdarı olmuşdur. «Leyli və Məcnun» poemasında sözün gözəlliyini səciyyələndirən şair yazır:

Sözün də su kimi lətifəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy öz sözlərinlə dünya bəzənsin (141, 52).

Böyük mütəfəkkir bədii əsərdə sözün qısalığı, yığcamlığı, sözdən qənaətlə istifadə edilməsi tərəfdarı kimi çıxış etmişdir.

Sözü nəzmə çəkmək asandır, asan,
Gərək söz üstündə sən can qoyasan.
Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun (140, 64-65).

Nizami Gəncəvi doğru sözə əhəmiyyət vermiş, bir sənətkar kimi həqiqəti yazmağın və söyləməyin tərəfdarı olmuşdur. «Xosrov və Şirin» poemasında şair bununla bağlı qənaətlərini ifadə edərək yazır:

Söz canlı olanda abi-həyat tək,
Hər bir mümkün şeyi caizdir demək.
Var doğru yazmağa madam ki, imkan,
Neçin gəlsin gərək ortaya yalan.
Qiyətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhtəşəm olar (140, 65-66).

Şair «Leyli və Məcnun» əsərində də doğrunu, həqiqəti əks etdirməyin vacibliyini vurğulamışdır. Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, əsil şair həyat həqiqətinə sadıq qalmaqla yanaşı, həmçinin sənətin qanunauyğunluqlarına qarşı durmamalıdır.

Sənətin ziddinə söz danışanlar,
Əyri pərdə kimi yanlış çalarlar (141, 33).

«Sirlər xəzinəsi» əsərində şairlə sərkərdəni müqayisə edən Nizami Gəncəvinin fikrincə, sözün gücü, qüdrəti qılıncdan və bayraqdan daha üstündür. Çünki sözlə qazanılan zəfər qılıncla qazanılan qələbədən uzun ömürlü və əbədidir.

Bayrağını ən uzaq ellərə sancan da söz,
Qələmilə ən yeni iqlimlər açan da söz (139, 58).

Şair sözə yüksək dəyər verməklə yanaşı, həmçinin sənət əsərini yozmağın, incələməyin, şərh etməyin daha çətin olduğuna diqqəti çəkir. Bu isə ədəbin dolayısı ilə bədii əsərə yanaşmada peşəkarlığın zəruriliyinə yönəlik mövqeyini şərtləndirir.

Heç kəs əyləşə bilməz sözdən yuxarı qatda,
Dövlətimiz, mülkümüz yalnız sözdür həyatda.

Sözdən xəbərsiz qalır könüldən xəbərsizlər,
Sözün yozumu sözdən daha şux, daha dilbər (140, 59).

Nizaminin estetik görüşlərində elm və sənətin əlaqəsi, vəhdəti ilə bağlı mülahizələr də xüsusi yer tutur. «Yeddi gözəl» əsərində bu məsələyə toxunan şairin fikrincə, hər bir sənət əsəri elm xəzinəsini zənginləşdirməli, ona yeni-yeni səhifələr əlavə etməlidir. Sənət əsərini oxuyan hər bir şəxs bədii zövq almaqla yanaşı, şairin elm, bilik və dünyagörüşünə də heyran olmalıdır.

Kim ki, ibrət dərsi alıb dünyadan,
Sözün lövhəsini öyrənən zaman.
Eyləmiş sənəti elmə xəznədar,
Dünyanın müşkülü belə açılar (142, 48).

Nizaminin əsərlərində forma və məzmunun, «söz və düşüncə»nin əlaqəsi və vəhdəti məsələsinə də toxunulmuşdur. Sənət əsərləri üçün zəruri olan əlaqə və vəhdəti bədii kamilliyin ilkin şərtlərindən biri kimi dəyərləndirən şairin qənaətinə, bu vəhdətin pozulması bədii dəyərin itirilməsinə səbəb olur. Şair bir tərəfdən «Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə» («Sirlər xəzinəsi») kontekstində formanın vacibliyinə diqqəti çəkir, digər tərəfdən:

Boş, mənasız bir söz kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir? (140, 64) –

misraları ilə məzmunun əhəmiyyətini səciyyələndirir. Nizami, eyni zamanda, forma baxımından gözəl olan, lakin məzmun, fikir qüsurları ilə müşayiət edilən əsərlərin sənət örnəyi kimi bitkin olmadığını vurğulayır:

Söz özü nə qədər gözəl olsa da,
Onu gözəllikdən salar pis əda! (144, 128).

Nizaminin nəzəri-estetik görüşlərində sənətin inandırıcılığı məsələsi mühüm yer tutmaqdadır. Şair sənət əsərinin uğurunu həyatın inandırıcı təsvirində, həqiqətin əks etdirilməsində görür. Bədii yaradıcılıqda həqiqətlə yanaşı, xəyalın da mühüm şərtlərdən olduğunu vurğulayan Nizami bu fikirdədir ki, xəyalda həqiqət gözü ilə baxılmalı, xəyalın kökü, rişəsi həqiqətə söykənməlidir. Çünki xəyalın həqiqətə deyil, yalana söykənməsi, sözün kəsərinin zəifləməsinə, şairin nüfuzunun itirilməsinə, sənət əsərinin isə uğursuzluğuna səbəb olar.

Həqiqət gözüylə xəyala varsan,
Hər şeydə qüdrətdən nişan taparsan (141, 28).

Nizaminin fikrincə, sənətin həqiqətə uyğun və inandırıcı təsviri, sözün ağla batması sənət əsəri üçün mühüm şərtlərdəndir. «İsgəndərnamə» əsərində bu məqama xüsusi diqqət yetirən şair inandırıcı görünməyən, ağıldan, şüurdan uzaq hadisələrin təsvirini həqiqi şair üçün yolverilməz hesab edir. Şairin fikrincə, sənətkar xəyalın cilovunu əlində saxlaya bilməli, ondan yerli-yerində istifadə etməyi bacarmalıdır.

Qələmə gərəkdir elə söz almaq,
Şüurdan ağıldan olmasın uzaq.
Parlaq inci kimi düzülən sözlər,
Ağıla batmazsa yalana bənzər.
Doğruya azacıq bənzəyən yalan,
Yaxşıdır yalana bənzər doğrudan (143, 60).

Nizami tarixi hadisələrə söykənərək yazdığı əsərlərdə də doğrunu, həqiqəti qələmə almaq mövqeyindən çıxış etmişdir. Şair yalnız tarixdə doğru hesab etdiyi, ağılın, məntiqin gücüylə dərk olunan hadisələri bədii əsərin mövzusunə çevirməyə çalışmış, nəzəri görüşlərində də bu cəhəti qabartmışdır:

Hər tarix şeir ilə alsa yaraşıq,
Şübhəsiz, olacaq bir az dolaşıq.
Çünki incəlikdir işim, sənətim,
Haqlıyam, bu işdə çıxsa qələtim.
Doğru görmədiyim sözlərdən qaçdım,
Ondan üz çevirib başqa yol açdım (143, 60).

Nizami Gəncəvinin fikrincə, sənətkar tarixi hadisələri olduğu kimi bədii əsərə gətirməməli, tarixdə baş vermiş əhvalatları saf-çürük etməli, dəyərləndirməli, onlardan öz məqsədinə, məra-

mına müvafiq şəkildə bəhrələnməlidir. Böyük mütəfəkkir «Yeddi gözəl» poemasının başlanğıcında tarixi və əfsanəvi mövzular üzərində işləməsi ilə bağlı yaradıcılıq sirlərini açıqlayarkən bu məqama xüsusi diqqət yetirmişdir:

Sanma nağıllarım boş əfsanədir,
Hər biri dopdolu bir xəzinədir.
Hansı bir gözəlin qısaydı donu,
Mən öz nəzmim ilə uzatdım onu.
Uzun geyimlini götürdüm, aldım,
Dedim sənətimlə kəsim, qısaltım (142, 296).

Şair tarixi hadisələrdən yaradıcı şəkildə bəhrələnmək məsələsinə «Şərəfnamə» əsərində də toxunmuşdur. Onun fikrincə, sənətkar tarixdən yalnız oxucuda maraq oyadan, ağlabatan hadisələri almalı və canlandırıdığı əhvalatları öz təxəyyülü ilə zənginləşdirməlidir.

Ən doğru sözlər ki, oyadır maraq,
Tarixdən onları bir-bir alaraq
Düzdüm dastanıma, əsər yaratdım,
Ağla sığmayanı büsbütün atdım (143, 56).

Nizami sənətdə təkrarçılıq əleyhinə olmuş, yeniliyin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O, təqlidçiliyi, yamsılamayı, əvvəllər deyilməmiş fikirlərin olduğu kimi sənətə gətirilməsini məqbul hesab etməmişdir. Müəllifin fikrincə, müstəsna hallarda təkrarçılığa yol verilərsə belə, bu zaman ifadə tərzinin yeniliyinə çalışılmalıdır.

Keçmişlər deyəni eləmə təkrar,
İnciyə bax iki dəlik açmazlar.
Ancaq sözü sözə bağlamaq üçün,
Bəzən nə eybi var, təkrar da mümkündür.
Ən yeni ustasan sən bu sənətdə,
Köhnələr izində getmə əlbəttə,

Səndə ki, bakir söz xəzinəsi var,
Dul sözə əl atmaq nəyinə yarar? (143, 46-47).

Nizami Gəncəvinin estetik baxışlarında sənətkarın azadlığı məsələsi də öz əksini tapmışdır. Ömrü boyu saraylardan uzaq bir həyat tərzini sürən şair azadlığı şair üçün mühüm şərt hesab etmişdir. O, «Sirlər xəzinəsi» əsərində saraylara sığınaraq hökmdarları mədh etməklə yalanlar uyduran məddahları sərt şəkildə ittiham etmişdir.

Başda gəzdirilməli sənət düşdü ayağa,
Aç ayaqdan qandalı, döndər sözü bayrağa!

Qızıl üçün, zər üçün sinov gedən həriflər
Sənətin sikkəsini, görün nəyə veriblər?!

Qızıl sözü qızıla dəyişənlər alçalır,
Zülmətə işıq salan ləli verir, daş alır.

Sənətini bilənlər ən uca dağdan uca...
Bu işıqlı zirvəni kimlər alçaltmışdı bunca? (139, 62).

Nizami Gəncəvi ədəbiyyatın tərbiyəvi, əxlaqi məzmununa böyük əhəmiyyət verirdi. Onun «Xəmsə»yə daxil olan poemalarının hər birində qaldırılan problemlər insan mənəviyyatının kamilliyinə, əxlaqi bütövlüyə, saflığa, təmizliyə yönəlik həyatı məsələləri ehtiva etməkdədir. Şair öz dövrünün ədalətsiz, ağılsız, xalqın problemlərindən xəbərsiz, eyş-işrəti həyat tərzinə çevirən, yüngül əxlaqlı dövlət başçılarını tənqid hədəfi kimi seçərək sözün, sənətin qüdrəti ilə onları tərbiyə etmək məramı izləmişdir.

Nizaminin ədəbi-estetik görüşlərində klassik Şərq və Qərb poetikası ənənələri güclüdür. Qərb estetik fikrinin Platon (e.ə. 427-347), Aristotel (e.ə. 384-322) və digər görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə tanış olması şairin ədəbi-nəzəri görüşlərində aşkar şəkildə duyulmaqdadır.

Aristotel kimi Nizami Gəncəvi də şairlik hünərini, sənətkarın təbii istedadını, yaradıcı təxəyyülünü, bədii kəşf və ixtiralarını yüksək qiymətləndirmişdir.

Əsəti, əfsanə və tarixdən mövzu alaraq onu işləmək məsələsinə münasibətdə hər iki sənətkarın baxışlarında oxşar məqamlar vardır. Belə ki, Aristotel miflərin, rəvayətlərin süjetlərinə toxunmadan, yaradıcılıq süzgəcindən keçirmədən olduğu kimi ədəbiyyata gətirilməsinə qarşı çıxır, Nizami Gəncəvi isə tarixdən alınan mövzuların məqsədə müvafiq şəkildə işlənilməsinə daha düzgün hesab edir. Bu zəmində tarixçi ilə şairin müqayisə edilməsi də onların nəzəri görüşlərinin orta q məqamlarını şərtləndirir.

Aristotel «şeyləri olmuş və olan kimi təsvir etmək», Nizami Gəncəvi isə gerçəkliyə sədaqət tərəfdarıdır. Bununla yanaşı, onların hər ikisi şairə, sənətkar xəyalına sərbəstlik verir. Aristotela görə, sənətkarın sərbəstliyi bədii yaradıcılığın qanunları daxilində olmalı, Nizami Gəncəvinin qənaətinə, şair xəyalın ipini əlindən buraxmamalıdır.

Bütövlükdə Nizami Gəncəvinin sənətin nəzəri məsələləri ilə bağlı görüşləri XII yüzil ədəbi-estetik fikrinin başlıca prinsiplərini ehtiva etməkdədir.

Şairin ədəbi-nəzəri görüşləri Kamal Talıbzadə, Yusif Seyidov, Samət Əlizadə, Xəlid Əlimirzəyev və başqa ədəbiyyatşansların əsərlərində araşdırılmışdır. Görkəmli rus şərqşünası Y.E.Bertels Nizami Gəncəvinin ədəbi-nəzəri görüşlərini əhatəli şəkildə tədqiq etmiş (421, 394-431), böyük mütəfəkkirin ayrı-ayrı əsərləri fonunda bədii yaradıcılıq haqqında mülahizələrini təhlil obyektinə çevirmişdir.

Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən olan **Marağalı Əvhədinin** (1274-1338) əsərlərində şeir və sənətin nəzəri məsələləri haqqında müəyyən mülahizələr söylənilmişdir. Xüsusilə, şairin 1333-cü ildə fars dilində qələmə aldığı didaktik səpkili «Cam-i Cəm» («Cəmşidin camı») poeması bu baxımdan səciyyəvidir.

Əvhədi sözü müqəddəs hesab etmiş, bu ilahi sərvəti yaradılışın əsasında dayanan müqəddəs və əbədi dəyərlər sırasında səciyyə-

ləndirmişdir. O, bədii sözün qüdrətinə, sənətin müqəddəsliyinə və əbədiliyinə inanmışdır.

Şeir ərşdən gələn bir nurdur tamam,
Möhkəm, əbədidir ərş kimi müdam.
Feyzi asimana olarsa dayaq,
Həmişəlik olar asiman sayaq (128, 270).

Sözün qiymətdən düşdüyünə, qələm sahiblərinin ağır ehtiyac içərisində yaşadığına, şeirlə kimsənin maraqlanmadığına, həkimliyyətin və sarayın sənətə biganə münasibətinə diqqəti çəkən şair belə bir dövrdə yazıb-yaratmağın çətinliklərini göstərmişdir. O, şairin şöhrətinin yalnız sözlə ucala biləcəyinə inanmış, saraylardan uzaq olmağı tövsiyə etmişdir.

Çalış sözlə qazan şöhrəti-şanı,
Elə bir sözlə ki, tutsun dünyanı.
Olmaz saraylara çox arxalanmaq (128, 100).

Əvhədi həqiqəti söyləməyi, doğru yazmağı təbliğ etmiş, haqqı gizlətməyin qəbahət olduğu qənaətinə gəlmişdir. Şairin fikrincə, «acı olsa belə, düzü söyləmək» gərəkdir. Çünki yalan zahirən şirin olsa da, mahiyyətcə acı və zəhərlidir.

Çox acı olsa da demək haqq sözü,
Haqqı gizlətmək də pis işdir, düzü (128, 86).

Eyni zamanda, şair doğru sözü, həqiqəti eşitməyin, dinləməyin (dolayısı ilə qəbul etməyin) vacibliyinə diqqəti çəkir və bunu mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirir:

Düz söz deyiləndə eşitmək gərək,
Bəzən acını da nuş etmək gərək (128,152).

Əvhədi sözün doğruluğu ilə yanaşı, ondan yerli-yerində istifadə edilməsi tərəfdarı kimi çıxış edir. Şair bu fikirdədir ki, sözdən məqamında istifadə edilərsə, onu söyləyənin, yaxud yazanın haqlı olduğu qeyd-şərtsiz bilinəcəkdir.

Yerində deyilsə əgər hansı söz,
Hər kəs söyləsə də olacaqdır düz (128, 239).

Əvhədi sözün, sənətin daha çox mərifət sahibləri, anlayan insanlar üçün yarandığını da vurğulamışdır. Onun qənaətinə, yaradıcı şəxs bunu anlamalı, sözdən nə şəkildə istifadə etməyin fərqi qində olmalıdır.

Baxma ki, sözümüz bizim pünhandır,
Sən söz anlamırsan, ancaq ondandır (128, 236).

Bütövlükdə Marağalı Əvhədinin söz-sənət haqqında fikir və mülahizələri özündən əvvəlki sənətkarların ədəbi-estetik görüşlərinin davamı kimi səciyələnilir.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Arif Ərdəbili** (1310 – ?) də şeirin nəzəri problemləri haqqında fikir və mülahizələr yürütmüş, Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərinə nəzirə kimi yazdığı «Fərhadnamə» (1369) poemasında bir sənətkar kimi poetik baxışlarını aşkarlamağa çalışmışdır.

Arif Ərdəbili «Fərhadnamə» əsərinin başlanğıcında sözün, sənətin gözəlliyi, ülvyyəti, ucalığı haqqında qənaətlərini ifadə etmişdir. Şairin fikrincə, söz incidən, gövhərdən daha qiymətli sərəvətdir, onun qarət edilməsi mümkün deyildir.

Ədib məsnəvi janrında qələmə aldığı əsərin yaradılması çətinliyindən də bəhs etmiş, bunun üçün istedad, təxəyyül və peşəkarlıq tələb olunduğunu vurğulamışdır.

Təsvirlər, təşbihlər xoş olsun, oynaq,
Şirin danışılısın hekayət ancaq.
Məsnəvi deməyə söz bilən gərək!
Qıy vursun xəyalı göydə Mani tək (127, 38).

Arif Ərdəbili sözün, fikrin təzəliyi, bakirəliyi mövqeyindən çıxış etmiş və sənət əsərinin məziyyətləri sırasında bu amilin mühüm olduğunu vurğulamışdır. Şairə görə, yenilik sözün, sənətin yaşarılığını təmin edən vacib şərtlərdəndir. Ədibin qənaətinə, sənətkar öz fikrini aydın şəkildə ifadə etməli, müəmmalara yol verməməli, qəliz ifadə tərzilə oxucunu yormamalı, diqqəti əsas mətləbdən yayındırmamalıdır.

Sözdə yol vermədim müəmmalara,
Adamlar düşünüb özünü yora.
Qara yazı içrə xəyal pünhandır,
Zülmətdə dirilik suyu nihandır (127, 39).

Arif Ərdəbili də Nizami Gəncəvi kimi bədii təxəyyülü yaradıcılığın zəruri elementlərindən biri hesab etmiş, şair xəyalının sözə can verdiyi qənaətinə gəlmişdir.

Nitqə gəl, sözünlə möcüzə yarat,
Xəyal göylərində sən aç qol-qanad...
...Əgər bu olmasa, söz haman olmaz,
Sözdə xəyal yoxsa, onda can olmaz (127, 38).

Lakin ədibin fikrincə, bədii mətnə xəyalın, təxəyyülün hədsiz çoxluğu əsərin inandırıcılığını zəiflədir.

Şeirdə xəyalə uyma çox da sən,
Sonra oxuyanda kədərlənərsən (127, 39).

Sənətdə bədii təxəyyülə xüsusi önəm verən Arif Ərdəbili məzmun və forma vəhdətini vacib hesab edir, bədii əsərləri də bu müstəvidə dəyərləndirirdi. Şairin fikrincə, mənası, məzmunu olmayan şeirlər yalnız rədif və qafiyə yeniliyinə görə sənət hesab edilə bilməz.

İndi adamların zövqü incədir,
Gəzdiyi nə rədif, nə qafiyədir (127, 38).

O, sözün, sənətin həyatiliyi tərəfdarı olmuş, yazılan əsərin ağla, məntiqə uyğunluğuna ciddi önəm vermişdir.

Qeyd edək ki, Arif Ərdəbilinin Nizami irsinə tənqidi münasibəti ilk öncə dövrün nəzəri-estetik prinsiplərindən qaynaqlanmaqdadır. Həmçinin Nizami irsinə münasibətin arxasında nəzirçilik ədəbiyyatından qaynaqlanan məqamların durduğu da inkarolunmazdır. Belə ki, mövcud ənənəyə görə, sənətkar nəzirə yazmasının səbəblərini əsaslandırmaq üçün bir çox hallarda istinad etdiyi müəllifin yaradıcılığına tənqidi münasibət bildirməyi vacib hesab etmişdir.

Arif Ərdəbilinin Nizami Gəncəviyə tənqidi münasibəti onun «Xosrov və Şirin» poemasının başlanğıcında «Var doğru yazmağa madam ki, imkan; neçin gəlsin gərək ortaya yalan» misraları ilə oxucuya doğrunu yazacağını vəd etməsi, lakin əsərin yazılışında bu vədinə guya əməl etməməsindən qaynaqlanır. Nəzirə müəllifi poemadan gətirdiyi ayrı-ayrı misallarla öz qənaətlərini sübut etməyə çalışmış, bununla da dolayısı ilə dövrün ədəbi-nəzəri fikrini düşündürən müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Arif Ərdəbili Nizamini əsasən «Xosrov və Şirin» poemasında canlandırıdığı hadisələrin qeyri-təbiiliyinə, inandırıcı olmamasına görə tənqid edir. Bunun üçün o, əsərdən gətirdiyi ayrı-ayrı örnəklərlə qənaətlərinin doğruluğunu əsaslandırmağa çalışır. Müəllifin fikrincə, Nizaminin əsərində Xosrovun bir yumruqla aslanı öldürməsi, Fərhadın Şirini atı ilə birlikdə çiynlərinə alaraq Qəsri-Şirinə gətirməsi, Xosrovun təklikdə olarkən Şirindən kam almaması,

Şəbdizin daşlardan hamilə qalması kimi bədii səhnələr inandırıcı və ağla uyğun olmayan bədii lövhə təsiri bağışlayır.

Arif Ərdəbili əsərdə məhəbbət və eşqbazlıq səhnələrinin, ümumən qadın-kəşi münasibətlərinin real təsvir olunmadığını da şairə irad tutur. O, bunun səbəblərini guya Nizaminin saraylardan, eyş-işrət məclislərindən və bütövlükdə gerçək həyatdan uzaq olması ilə izah edir. Şübhəsiz ki, Arif Ərdəbilinin «Xosrov və Şirin» poemasında şəhvani, açıq-saçıq eşq səhnələrinin olmamasını irad tutması onun Nizaminin romantizmini dərk etməməsindən qaynaqlanır.

«Fərhadnamə», eyni zamanda, müəllifin Nizami sənətinə tənqidi yanaşması fonunda ədəbi-nəzəri görüşlərinin özünəməxsus tərzdə ifadə olunması ilə maraq doğurmaqdadır. Belə ki, Arif Ərdəbili özündən əvvəlki şairlərdən fərqli olaraq konkret müəllifin bəlli bir əsəri fonunda fikir və mülahizələr yürütməklə ədəbi-estetik fikrə yeni yanaşma tərzini gətirmişdir.

Azərbaycan təsəvvüf poeziyasının qüdrətli yaradıcısı **İmadəddin Nəsiminin** (1369–1417) ədəbi-nəzəri görüşləri ortaçağ poetik düşüncə tarixinin özünəməxsus, bənzərsiz səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Təəssüf ki, mütəfəkkir şairin ədəbi-nəzəri görüşləri bəzi araşdırmalar istisna olmaqla, indiyədək bütün yönərlərlə dəyərləndirilməmişdir.

Bilindi ki, Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri hüruflilik fəlsəfəsinə, bu fəlsəfi düşüncədən qaynaqlanan estetik prinsiplərə söykənir. Ona görə də hüruflilik fəlsəfəsini, təsəvvüf poeziyasını dərinlən mənimsəmədən şairin ədəbi-estetik görüşlərini mahiyyətlə dərk etmək mümkün deyildir. Yusuf Vəzir Cəmənzəminlinin «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» adlı tədqiqatında doğru qeyd etdiyi kimi, Nəsimini anlamaq üçün hüruflikdən başlanılmalı, şairin «iradət yetirdiyi» Fəzlullah Nəsiminin «Cavidannamə»sinə müraciət olunmalıdır (61, 124).

Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri ilə bağlı kifayət qədər araşdırılma aparılmamasının bir səbəbi də şairin hüruflilik baxışlarından qaynaqlanır. Belə ki, şairin «hüruflilik tərqiği ilə bağlılığı,

yaradıcılığının ictimai-fəlsəfi qayələri, şəxsiyyəti kimi, əsərlərinin də təqibə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin Nəsiminin divanlarının «bütöv əlyazma nüsxələrinin əksəriyyətinin itməsini, nüsxələrdəki ciddi katib müdaxilələrini, təhriflərini, ixtisarlarını da bununla izah etmək lazımdır» (278, 172).

Ədib «Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız» mətləli qəzəlində sözlərinin çətin dərk olunacağı ilə bağlı qənaətlərini ifadə edərək yazmışdır:

Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün
Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız (262,14).

Şair «Gəlmişəm» rədifli qəzəlində də eyni düşüncələri bir qədər fərqli şəkildə dilə gətirmiş, özünün «sirri-pünhan» olduğuna işarə etmişdir:

Gəlmiş cahana şərh edər şimdi Nəsimi həq sözün,
Ani kim idrak eyləsin, mən sirri-pünhan gəlmişəm.
(262, 23).

Şair ayrı-ayrı əsərlərində özünün bir sənətkar kimi poetik qüdrəti, istedadının ilahiliyi, sözlərinin böyük dəyər daşması ilə bağlı düşüncələrini ifadə etmişdir. «Nəsimi şairliyi fitrətində mövcud olan istedadının ədəbi-nəzəri biliklərlə cilalanmasının nəticəsidir. Onun divanlarına səpələnmiş ədəbi biliklərinin ifadələri bu sahədə dərin bilik sahibi olduğunu, bir sıra ədəbi məsələlərə yaradıcı və tənqidi baxışının mövcudluğunu da göstərir» (307, 217).

Dur, Nəsimi, sözünü töhfə üçün bəhrə ilə
Kim, anın diqqətinə dürr ilə mərcan susadı (262, 109).

Nəsimi yaradılmışların ən şərəflisi, alisi, «kainata kəndxuda», «fəzli-xuda», «sahibi-ərzü səma» hesab etdiyi insanı sənətin mər-

kəzinə qoyur. Şairin əsərlərində daha çox kamil, yaradıcı insan vəsf və tərənnüm olunmuşdur.

Klassik dövrün digər şairləri kimi, Nəsiminin söz haqqında poetik mülahizələri müəllifin estetik görüşlərində xüsusi yer tutmaqdadır. Bütövlükdə «Nəsiminin söz haqqında anlayışı Şərq klassikasında söz haqqında anlayışlara uyğundur. Eləcə də, sözün mənşə, məna və mahiyyətinə dair dini-fəlsəfi görüşləri şairi özündən qabaqkı və sonrakı orta əsr sənətkarları ilə birləşdirir» (278, 173). Öz şeirlərinin «bahalı gövhər», «abi-həyat» olduğuna diqqəti çəkən şair sözə yüksək qiymət vermiş, onu «can», «asimanməkan», «xaliqi-cahan» kimi bənzərsiz epitetlərlə dəyərləndirmişdir.

Dinləgil bu sözü ki, candır söz,
Aliyü asimanməkandır söz.

Şeş cəhətdən münəzzəh anlavü bax,
Şöylə kim, xaliqi-cahandır söz.

Nazilü münzil, anla kim, birdir,
Kəndi kəndüyə tərcümandır söz (263, 9).

Şair «Söz» rədifli qəzəlin sonrakı beytlərində qənaətlərini ümumiləşdirərək yazır:

...Zahirü batin, əvvəlü axir,
Aşkaravü həm nihandır söz

Kafü nundan vücuda gəldi cahan,
Əgər anlar isən, əyandır söz (263, 9).

Nəsiminin qənaətinə, söz can və ruhdur, yer üzündə mövcud olan hər şeyin «əvvəli və axırı», «batini və zahiri»dir. Şair heç bir cəhət tanımayan sözün qısalığı, yığcamlığı, müxtəsərliyi tərəfdarı

kimi çıxış edir, çünki sözün hamıya deyil, aqıl insanlara ünvanlandığını dərk edir.

...Aqıl isən sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandır söz (263, 9).

Şair yalnız nəzəri görüşlərində deyil, praktik olaraq şeir yaradıcılığında da incə, zərif deyilmiş, dərin mənalar ifadə edən sözlərə önəm vermişdir.

Nəsimi şairi insan qəlbinin memarı kimi dəyərləndirərək qələm sahibinin ruha, idraka yol açmaq, mənəvi bütövlük, əxlaqi saflıq aşılamaq kimi ilahi keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Çünki «Nəsiminin nəzərində sənətkarın məqsəd və amalı insan idrakına, qəlbinə, ruhuna yol açmaq, onu mənən ucaltmaqdır». Başqa sözlə, «şair yıxıq könülləri abad etməlidir» (278, 175).

Abi-həyat kimi sözüm həyat verər insanlara,
Arif olan feyz aparar, nadan isə dodaq büzər (261,160).

Farsca yazdığı əsərlərinin birində isə özünü bahar buludu ilə müqayisə edən şair yazın gəlişi ilə şeirin doğuşu arasında müəyyən bir bağlılıq görür. O, baharın təbiətə, şairin isə insan mənəviyyatına tərəvət gətirdiyi anlamına tapınır.

Nəsimi şeirlərinin birində sevdiyi gözəli əruza, beytə, şeirə bənzətməklə orijinal bədii lövhə yaratmışdır. Şübhəsiz ki, bu səp-kili bənzətmələr şairin hürufilik fəlsəfəsindən qaynaqlandığından eyni bağlamda şərh olunmalıdır. «Əruz – ritm, ahəng, harmoniyadır, beyt birlik – vəhdət, bütövlük rəmzidir, şeir isə şairin canıdır, varı-dövlətidir, nəfəsi, səsidir» (278, 174).

Nəsiminin ədəbi-estetik görüşlərində sözün böyüklüyü, hər şeydən öncə, onun doğruluğu, həqiqətə söykənməsi ilə ölçülür.

Doğru söz doğrar həsudun bağrını şol mənindən,
Mümkirə oldu Nəsiminin kəlamı zülfıqar (262, 192).

Maraqlıdır ki, «Həqiqət bir qılıncdır ki, bütün aləm ona qındır» (261, 70) - deyən, doğru sözü qılınca bənzədən şair şeirin kəsərdən düşməməsi üçün onun ifadə şəklinə də əhəmiyyət verməyi zəruri hesab edir. O, həmçinin «doğru söz doğrulara acı degil» fikri ilə cəmiyyətin heç də bütünlüklə həqiqətə biganə olmadığı qənaətini vurğulayır.

Bütün həyatı boyu düzlük, doğruluq, həqiqət uğrunda mübarizə aparan, üsyankar şeirləri ilə cəhaləti, fanatizmi, despotizmi sərt şəkildə qamçılayan şairin tapındığı ideal naminə ölümü seçməsi – dərisinin soyulması onun sənətkar məramından qaynaqlanır.

Nəsiminin şeirlərində sözə, şeirə, sənətə münasibətlə bağlı məsələlərə də yer verilmişdir. O yaşadığı mühitdə sənətə olan biganə münasibəti, şeirin qiymətləndirilməməsini poetik şəkildə ifadə edərək yazmışdır:

Ey Nəsimi, incüyi-dürri bilən sərrafa sat,
Cövhəri nadana satma löləi-şəhvarını (263, 102).

Bütün bunlardan əlavə, Nəsimi ədəbi yaradıcılıqda yığcamlıq, bədii-fəlsəfi məna dolğunluğu, məzmun və ifadə gözəlliyi, istedad və zəhmət barədə fikir və mülahizələr söyləmişdir. «Həm mənəm ustadi-sənət, həm anın muzduruyam» (263, 109) deyən Nəsiminin istedad və zəhmətin qarşılıqlı vəhdəti haqqında mülahizələri orijinallığı ilə seçilir.

Nəsiminin əsərlərində söz, kəlam, şeir, nəzm, nəsr, qissə, mədh, mədiyyə, divan, bəyan, əruz, qəzəl, qəsidə, dastan, təşbih, rəmz, təfsir və başqa ədəbi terminlər işlədilmişdir.

Bütövlükdə «Nəsimi İslam Şərqi poetikasının obrazlılığa xidmət edən ifadə vasitələri, zəngin məcazlar sistemi və poetik fiqurlarından məharətlə istifadə etmiş, türk şeirinə yeni bədii keyfiyyətlər gətirmişdir» (307, 210).

Zaman keçdikcə Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri fərqli baxış bucaqlarından şərh olunacaq, şairin fəlsəfi örtüyə bürünmüş düşüncələri yeni bağlamda təfsirini tapacaqdır.

ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKİR XVI-XVIII ƏSRLƏRDƏ

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri XVI-XVIII əsrlərdə özünə-məxsus inkişaf yolu keçmişdir. Xüsusilə, bu dövrdə yaranmış təz-kirələr nəzəri-estetik fikrin yeni dəyərlərlə zənginləşməsinə əhə-miyyətli dərəcədə təkan vermişdir.

Sam Mirzə Səfəvinin «Təhfeyi-Sami», Sadiq bəy Əfşarın «Məcmül-xəvas», Əhdi Bağdadinin «Gülşəni-şüəra», Lütfuli bəy Azərin «Atəşgədə» və başqa təz-kirələrdə ədəbi-tənqidi məsələlər yer almış, şeirin bir sıra nəzəri problemlərinə aydınlıq gətiril-məsinə çalışılmışdır.

Qeyd edək ki, «Azərbaycan təz-kirələrinin bəziləri ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb olunsada, Azərbaycan təz-kirəçilik tarixi sistemli şə-kildə araşdırılmamışdır. Hətta Azərbaycan təz-kirələrinin sayı belə dəqiq müəyyənəşdirilməmişdir» (245, 4). Bu isə təbii olaraq tarixi ədəbi prosesin gerçək mənzərəsinin canlandırılması istiqamətində aparılan araşdırmaların birtərəfliliyinə səbəb olmuşdur.

XVI-XVIII əsrlərdə nəzəri-estetik fikir ədəbi risalə və təz-kirələrlə yanaşı, müxtəlif şairlərin əsərlərində də poetik səpkidə ifadəsini tapmışdır. Bu dönmədə ana dilli ədəbiyyatın yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi kimi qüdrətli sənətkarların yazıb-ya-ratması ədəbi-estetik fikrin yeni çalarlarla zənginləşməsinə şərtlən-dirmişdir.

Sam Mirzə Səfəvinin fars dilində qələmə aldığı «Təhfeyi-Sami» adlı təz-kirəsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm qaynaqlarından biridir. Təz-kirənin mövcud əlyazma nüsxələ-rində əsərin nə zaman yazılması ilə bağlı heç bir qeydə təsadüf olunmur. Lakin ayrı-ayrı tədqiqatçılar onun 1550-1561-ci illərdə qələmə alındığını təxmin edirlər (246, 100). Məhəmmədəli Tə-r-biyət «Dənışməndani-Azərbaycan» əsərində yazır ki, Sam Mirzə «O biri qardaşları kimi söz ustası və ədəbiyyatşünas olmuş, hicri qəməri 957 (1550)-ci ildə «Təhfeyi-Sami» adlı bir təz-kirə yaz-

mışdır ki, onda öz müasiri olan 664 şairin tərcümeyi-halını vermişdir» (323, 297).

«Töhfeyi-Sami» təzkirəsi müqəddimə, yeddi fəsil və xatimədən ibarətdir. Müqəddimədə müəllifin şeir sənəti ilə bağlı fikir və mülahizələri əksini tapmış, özündən əvvəl yaranmış «Baharistan», «Məcalisün-nəfais», «Təzkirətüş-şüəra» kimi təzkirələr xatırlanmışdır. «Onların əsərlərinin böyük bir dövlət kimi məcmuələnilib divan halına salınması aləmlərə nur saçan bir günəşin doğuluşuna bənzəyir. Şöləsi bizim günlərə qədər yetişməkdədir. Sonralar bu ləyaqətli fəsaht bayrağı və bəlağətli ayınlərin məcmuələnməsi işinə bütün diyarlarda başladılar» (246, 101).

Təzkirənin birinci fəsilində şah sülaləsindən olan şairlər, ikinci fəsildə seyid və alim nəslindən olan sənətkarlar, üçüncü fəsildə peşəkar şəkildə deyil, ara-sıra şeir söyləyənlər, dördüncü fəsildə yaradıcılıqla məşğul olan vəzir və digər şairlər, beşinci fəsildə yüksək zövqlü qələm sahibləri, altıncı fəsildə türk təbəqəsinin ən məşhur şairləri, yeddinci fəsildə isə xalq təbəqəsinə məxsus şairlərin yaradıcılığı əhatə olunmuşdur (246, 100-101).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk təzkirə (246, 95) kimi bilinən «Töhfeyi-Sami»də əsərlərini türkcə yazmış Sultan Hüseyn Baykara, Zəhirəddin Babur, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli kimi görkəmli şəxsiyyətlərlə yanaşı, o qədər də məşhur olmayan qələm sahiblərinə də yer verilmişdir.

Bəzi qaynaqlarda Sam Mirzə Səfəvinin türk ədəbiyyatına biganəliyi qeyd edilsə də, təzkirənin elmi dəyəri etiraf olunmuşdur. Belə ki, Ə.Səfəli və X.Yusiflinin fikrincə, «Sam Mirzə atasının əksinə olaraq farspərəst olsa da, dövrün ədəbi hadisələrini ümumiləşdirməyə, ayrı-ayrı sənətkarlar, əsərlər, ədəbi hadisələr haqqında fikir yürütməyə» (292, 370) çalışmışdır.

Bütövlükdə təzkirədə XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığı haqqında məlumat və əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

XVI yüzilin görkəmli ədəbiyyatşünası **Əhdi Bağdadinin** (?-1593/1594) «Gülşəni-şüəra» təzkirəsi Azərbaycan və Türkiyə ədə-

bi-tənqidi və nəzəri-estetik fikrinin mühüm qaynaqlarından biri hesab olunmaqdadır.

Qeyd edək ki, Bağdadda doğulan tədqiqatçı uzun müddət İstanbulda yaşamış, burada Anadolu türkcəsini mükəmməl surətdə öyrənmişdir. Təzkirə üçün Anadolunun müxtəlif şəhərlərində material toplayan müəllif daha sonra doğulduğu yurda dönərək ömrünün son otuz ilini burada keçirmiş, Bağdadda vəfat etmişdir. Onun təzkirə üzərində işlədiyi illər Bağdadın Osmanlı hakimiyətinə daxil edildiyi dövrə təsadüf edir. Şübhəsiz ki, bu amil təzkirənin dil və üslubuna ciddi şəkildə təsir göstərmişdir.

Təzkirəni nəşrə hazırlayan Türkiyə alimi dr.Süleyman Solmaz əsərin dünyanın müxtəlif ölkələrində iyirmidən artıq əlyazma nüsxəsinin olduğuna diqqət çəkmiş, həmçinin nüsxə fərqləri haqqında qısa məlumat vermişdir (404,70).

XVI yüzildə meydana gələn bu təzkirədə Anadolu, Azərbaycan və Bağdadda yaşayıb-yaradan 381 şair haqqında məlumat verilmişdir.

Əsər tərtib xüsusiyyətlərinə görə rövzələrə – bağçalara bölünmüşdür. Birinci rövzədə hökmdar şairlər, ikinci rövzədə elmi şəxsiyyətlər, üçüncü rövzədə şahzadə şairlər, dördüncü rövzədə Sultan Süleyman Qanuni dövründə yaşamış şairlərin həyat və yaradıcılıq yolu əksini tapmışdır.

Türkcə qələmə alınan təzkirə bu gün çətin anlaşılan bir elmi üslubun xüsusiyyətlərini əks etdirməkdədir. Burada ayrı-ayrı şairlərin həyatı, dövrü, mühiti, təzkirəyə daxil edilən əsərləri haqqında qısa məlumat verilmişdir. Verilən məlumatların yazılış tərzı bir-birinə bənzəməkdədir.

«Gülşəni-şüəra» əsərində digər təzkirələrə düşməyən 175 şair haqqında ilk dəfə məlumat verilmişdir (404, 69).

Təzkirədə türk şeirinin qüdrətli yaradıcılarından olan Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığına xüsusi məhəbbətlə yanaşılmışdır. Şairin dərin bilik sahibi olduğu, üç dildə yazıb-yaratdığı, türk, ərəb və fars dillərində divan bağladığı, müəmma və ərüzda mahirliyi, «Leyli və Məcnun» məsnəvisini, «Hədiqətüs-süəda»nı yaratdığı

vurğulanmış, habelə xəstəliyi və ölümü ilə bağlı məqamlara diqqət yetirilmişdir (404, 460). Maraqlıdır ki, Füzulinin şairlik istedadı olan oğlu Fəzli barədə ilk dəfə məhz Əhdi Bağdadının təzkirəsində məlumat verilmişdir (404, 476).

«Gülşəni-şüəra» təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bir sıra qaranlıq məqamlarının üzə çıxarılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan **Sadiq bəy Əfşarın** (1533-1610) «Məcməül-xəvas» adlı təzkirəsi milli ədəbiyyatşünaslıq tarixində mühüm dəyər daşıyan elmi qaynaqlardan biridir. Müxtəlif mənbələrdə Sadiq bəy Əfşar, Sadiq bəy Sadiqi, Sadiqi Kitabdar adları ilə təqdim olunan alimin bəhs olunan təzkirəsi Əlişir Nəvainin «Məcalisün-nəfais» əsərinə bir növ nəzirə kimi yazılmışdır. Əsərin yazıldığı tarix dəqiqliyi ilə məlum deyildir; tədqiqatçılar əlyazma nüsxələrinə istinadən onun 1607-1608-ci illərdə qələmə alındığını iddia edirlər.

Sadiq bəy təzkirədə türk və fars dillərində yazmış olan 369 şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat və əsərlərindən nümunələr vermişdir. Təzkirə Azərbaycan, Osmanlı və cığatay türkcəsinin ortaqlıq dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməkdədir. Professor Turxan Gəncəyinin fikrincə, «Sadiqi bu əsərdə siyasi hədudları və sülalələr arasındakı ixtilafları bir tərəfə ataraq türk dili və ədəbiyyatını bir bütün halında götürmüş və türk dilinin üç ədəbi şivəsinin şairlərini tanıdaraq əsərlərindən nümunələr vermişdir. Bu təzkirə onun Nəvainin əsərlərini yaxından bildiyini və dövrünün türk şairlərini şivə fərqi gözləmədən tədqiq etdiyini və bu üç şivəni də mükəmməl bildiyini göstərir» (373, 20).

Müəllif əsərin müqəddiməsində Əbdürrəhman Caminin «Baharistan», Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirətüş-şüəra», Sam Mirzə Səfəvinin «Töhfeyi-Sami», Əlişir Nəvainin «Məcalisün-nəfais» təzkirələrinin adını məhəbbətlə xatırlamışdır. Lakin o daha çox Əlişir Nəvaini nümunə götürdüyünü qeyd edərək əsəri I Şah Abbas dönməsində qələmə aldığını bildirmişdir.

Sadiq bəy Əfşarın «Məcməül-xəvas» əsəri «Azərbaycan elmi və ədəbi fikri tarixində özünə görə diqqətəlayiq yer tutur. Sadiqiden

bəhs edən mənbələrdən, şairin əsərlərindən və xüsusilə, təzkirəsindən məlum olur ki, bu əsər müəllifin uzun müddətli səyahəti zamanı əsaslı müşahidələrinin və topladığı zəngin məlumatın məhsuludur. O, səyahət etdiyi ölkələrdə dövrünün məşhur şair, ədib və müxtəlif sənət adamları ilə görüşmüş, müsahibələr aparmış, «Məcməül-xəyası» da məhz həmin bu məlumatlar əsasında yazmışdır» (243, 42).

Əlişir Nəvainin əsəri kimi Sadiq bəy Əfşarın təzkirəsi də müqəddimə, səkkiz məcmə – fəsil və xatimədən ibarətdir. Təzkirənin müqəddiməsində o, şeir sənəti ilə bağlı mülahizələrini əks etdirmişdir. Müəllifin təzkirəyə yazmış olduğu müqəddimə müxtəlif tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Türkiyə alimi İbrahim Kutluk bəhs olunan müqəddiməni müəllifin «şeir və inşadakı qüdrətinin təzahürü kimi» dəyərləndirmişdir (375).

Əsərin birinci fəslə tədqiqatçının müasirləri olan hökmdar şairlərə, ikinci fəslə müasirləri olan şahzadə şairlərə, üçüncü fəslə türk hökmdarlarının yaradıcılığına, dördüncü fəslə İran dövlət başçılarına, beşinci fəslə türk və İran səltənət böyüklərinin övladlarına, altıncı fəslə peyğəmbər nəslindən olan şairlərə, yeddinci fəslə üç dildə (türkcə, farsca, ərəbcə) yazıb-yaradan türk şairlərinə, səkkizinci fəslə isə tədqiqatçının müasirləri olan İran sənətkarların yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

Təzkirədə Şah İsmayıl Xətəidən başlayaraq əsərin yarandığı dövrə – Şah Abbas səltənətinə qədər yazıb-yaratmış şairlər haqqında məlumat verilmişdir. Sadiq bəy Əfşarın tarix etibarı ilə qısa bir dövrü əhatə edən təzkirəsini səkkiz fəslə bölməsi şübhəsiz ki, əsərin Əlişir Nəvainin «Məcalisün-nəfais»inə bənzədilərək yazılmasından qaynaqlanır.

Ayrı-ayrı şairlər haqqında verilmiş məlumatların mühüm bir qisminə digər təzkirələrdə təsadüf olunmadığından əsər ilkin qaynaq kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təzkirədə Məhəmməd bəy Əmani, Ətiqi Şirvani, Mövlana Şərif Təbrizi, Mir Məhəmməd Evoğlu, Fikri Ordubadi, Məhəmməd bəy Şəmsi, Muradxan Fikari, Qazi Zəngani, Məsihi, Şahqulu Mirzə və b. şairlər haqqında verilən bioqrafik məlumatlar elmi tutumu, əhatəliliyi, fakt zənginliyi ilə maraq doğurur.

Təzkiyənin daha çox üç dildə yazıb-yaradan sənətkarlardan bəhs edən hissəsi maraq doğurmaqdadır. Burada, xüsusilə dahi şair Füzulinin bioqrafiyası və yaradıcılığı haqqındakı faktlar olduqca əhəmiyyətlidir. Sadiq bəy Füzuli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, onu türk şeirinin ən uca zirvələrindən biri kimi səciyyələndirmişdir. «Mövlana Füzuli Bayat elindəndir. İbrahim xanın xidmətinə Bağdada gedib. Xan mərhum Sultan Süleyman Xondgarın yanından köçüb İraqa gəldiyindən Mövlana Füzuli Hillədə sakin olur. Zahirî elmləri öyrənməyə başlayır və az bir vaxtda böyük uğur qazanır. Həqiqətən heç kəsə belə bir istedad səadəti üz verməyib ki, türk, fars və ərəb kəlamını bu səviyyədə bilsin» (92, 131).

Sadiq bəy Əfşar Füzuli «Bayat elindəndir» deməklə şairin milli mənsubiyyəti ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirmiş, yersiz mübahisələrə son qoymuşdur.

Qeyd edək ki, təzkiyə müəllifi Füzuli şeirinin təsnifatını da aparmışdır: «Türkcə «Qəzəl və qəsidələr divanı», «Şah və gəda», «Leyli və Məcnun», «Bəngü-badə» münazirəsi və «Rövzə» əsərlərini yazıb. Farsca «Qəzəl və qəsidələr divanı», «Rindü-zahid», «Səhhət və Məraz»i, ərəbcə «Qəzəl və qəsidələr divanı» yazmışdır» (92, 131). Dil baxımından aparılmış bu təsnifatda diqqəti çəkən məqamlardan biri Füzulinin «Şah və gəda» adlı türkcə əsərinin varlığı haqqında ilk dəfə məlumat verilməsidir. Həmçinin təzkiyədə şairin «Söhbətül-əsmar» əsərinin adının çəkilməməsi də diqqətdən yayınmamalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sadiq bəy Füzulinin yaradıcılıq irsini ciddi şəkildə öyrənmiş, şairin öz xətti ilə köçürdüyü «təxminən otuz min beyt şeiri» olduğunu vurğulamışdır (92, 131).

«Məcməül-xəvas» təzkiyəsində diqqəti çəkən məqamlardan biri də müəllifin bədii istedadla yanaşı, şəxsiyyət bütövlüyünə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə əhəmiyyət verməsidir. Məsələn, tədqiqatçı Mövlana Zəmiri İsfahaninin yaradıcılığından bəhs edərkən onun kimsəni mədh etmədiyini yüksək qiymətləndirərək yazır: «Yüz min beyt şeiri var. Hökmdarların mədhinə bir beyt də yazmayıb. Hümmətinin ucalığına bu özü bir sübutdur» (92, 165).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sadıq bəy Əfşarın yaşayıb-yaratdığı dövrdə «...klassik ədəbiyyat poeziya üçün möhtəşəm bir təməl rolunu oynayır, bu dövrün şeirində obraz və məcazlar sistemi, kompozisiya, vəzn, ideya-tematik motivlər əsasən normativ xarakter daşıyırdı, bir sıra şairlərin əsas fikri məzmunundan daha çox təsvir və ifadə vasitələrinə, yeni metafora və epitetlərin kəşfinə yönəlmişdi. Əgər istedadlı, geniş dünyagörüşünə, zəngin biliyə malik şairlər bu məhdud çərçivədə orijinal sənət əsərləri yarada bilirdilərsə, böyük əksəriyyət təqlidçilikdən uzağa gedə bilmirdi. Belə bir şəraitdə Sadıqı mənasını açıqlamasa da, şeirdə təzəliyi təbliğ edirdi, ədəbiyyata yenilik gətirən şairləri təqdir edirdi» (191, 50-51).

Sadıq bəy Əfşarın «Məcməül-xəvas» təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm qaynaqlarından biri kimi bu gün də elmi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

XVIII yüzil nəzəri-estetik fikrinin məhsulu olan **Lütfəli bəy Azərin** (1722-1781) «Atəşgədə» təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində mühüm qaynaqlardan biridir. İldəgizlərdən məşhur Bəydil xanın nəslindən olan Lütfəli bəy bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, şeirlərinin bir qismini öz təzkirəsinə daxil etmişdir.

Lütfəli bəy Azər üzərində on doqquz il işlədiyi, 1760-cı ildə (h.1174) tamamladığı təzkirənin yaranma səbəblərini belə izah edir: «Hələ lap kiçik yaşlarımdan oxuyub-yazmağa, şeir və şairliyə böyük həvəsim var idi. Mən gecə-gündüz keçmiş şairlərin əsərlərini mütaliə edir, müasir şair və alimlərin söhbətini dinləyir, onlarla həmsöhbət olurdum. Başqa şəhərlərə gedərkən şairlərin əsərlərini özüm ilə götürməyə əziyyət çəkdiyimdən, keçmiş şairlərin və müasirlərim olan sənətkarların həyat və yaradıcılığından ibarət olan bir təzkirə yazmaq qərarına gəldim» (234, 67-68).

Lütfəli bəy Azər «Atəşgədə» üzərində işləyərkən ciddi mütaliə etmiş, özündən əvvəlki təzkirələri öyrənmiş, yeri gəldikcə onlardan bəhrələnmişdir.

Təzkirəyə «Atəşgədə» adı verilməsi ilə bağlı müəllifin xüsusi qeydinə təsadüf olunmur. Ədib sadəcə olaraq «Bu kitaba «Atəşgədə» adı verdim və bundan əvvəlki təzkirəçilərin dəftərlərini qısqanclıq oduna

atdım» - mülahizəsi ilə kifayətlənir (234, 68). Lakin Lütfuli bəyin özünə «Azər təxəllüsü götürməsi və əsərinin adını «Atəşgədə» qoyması qədim azərbaycanlıların atəşpərəstliyi ilə əlaqədardır. Kahinlərin oturduqları məbədə Atəşgədə, ona səcdə edənlərə isə azər deyirmişlər» (234, 68).

Lütfuli bəy Azər təzkirəni iki fəslə – məcmərəyə bölmüşdür. Qədim dövr şairlərindən bəhs edən birinci məcmərə üç bölmədən ibarətdir: «Şölə», «Üç qığılcım» və «İşıq». «Şölə»də hökmdar və şahzadələrin, «Üç qığılcım»da İran, Turan və Hindistan şairlərinin, «İşıq»da isə müxtəlif diyarlara mənsub olan sənətkarların ömür yolu və əsərləri haqqında məlumat verilmişdir.

Təzkirənin ikinci məcmərəsi iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə Lütfuli bəyin müasiri olmuş şairlərin, ikinci bölmədə isə özünün əsərləri haqqında bəhs olunur.

Bütövlükdə «Atəşgədə» təzkirəsində 842 şair haqqında məlumat verilmiş və bu şairlərin hər birinin həyat və yaradıcılıq yolu müəyyən səviyyədə təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Fars dilində yaranmış bu təzkirədə yüzə yaxın Azərbaycan şairindən bəhs edilmişdir ki, bunların içərisində Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, Şah İsmayıl Xətai, Marağalı Əvhədi, Mahmud Şəbüstəri, Saib Təbrizi, Şah Qasım Ənvar, Zülfüqar Şirvani və digərləri haqqındakı məlumat və mülahizələr elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyətlidir və müəyyən mübahisəli məqamların aydınlaşdırılmasına xidmət edir.

Ayrı-ayrı müəlliflərin təqdimatında ədəbi-nəzəri müddəaların üstünlüyü aşkar duyulduğundandır ki, əsər təzkirəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında körpü yaradan klassik abidə kimi mühüm dəyər daşımaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Firudin bəy Köçərli «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» adlı tədqiqatını yazarkən istinad etdiyi mötəbər qaynaqlar sırasında Lütfuli bəy Azərin «Atəşgədə» təzkirəsini xüsusilə vurğulamışdır.

Lütfuli bəy Xaqani Şirvaninin əvvəlcə «Həqayıqi» ləqəbi ilə şeirlər yazması, sonralar «Xaqani» təxəllüsü götürməsi, Əlülülə Gəncəvinin xidmətində «kəsbi-kamala çatması», Şirvanşahlar sa-

rayında yaşaması, «şahların xidmətini tərk etdiyinə görə bir müddət zindanda olması», həbsdən çıxandan sonra «saray xidmətlərini qəbul etməyib Hicaz karvanına qoşulması», yolda ikən «Töhfə-tül-İraqeyn» məsnəvisini yazması, Təbrizdə vəfat etməsi, Sürxab qəbiristanlığında dəfn olunması haqqında məlumat vermişdir (234, 100-101). Təzkirə müəllifi Xaqanini, eyni zamanda, «dərin fəzilətli və yüksək məqamlı şair» kimi qiymətləndirmiş, onun «söz söyləmək fənnində xüsusi bir tərz ixtira etdiyini», «yüksək mənalar və könül sevən sözlər sahibi olduğunu» vurğulamışdır (234, 100).

Lütfəli bəy bir sıra fars ədəbiyyatşünaslarının qərəzli səhvlərini təkrar edərək Nizami Gəncəvinin əslən Qum şəhərindən olmasını, sonradan Gəncəyə gəlməsi iddiasını irəli sürür. Müəllif «Vis və Ramin» məsnəvisini Nizamiyə aid edən tədqiqatçılarla razılaşırmı, «Xəmsə» kimi böyük əsər yaradan bir şairin belə bir «məsnəviyə ehtiyacı yoxdur» - deyir (234, 110). Təzkirə müəllifi Nizaminin saraylardan uzaq, sadə həyat sürməsinə, tamah və nəfs dalınca qaçmamasını onu başqa qələm sahiblərindən fərqləndirən xüsusiyyət kimi səciyyələndirmişdir.

Lütfəli bəy Azər təzkirəyə daxil olunan ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığını təhlil edərkən əsərlərini sadə dildə qələmə alan qələm sahiblərinə öz rəğbətini bildirmişdir. Məsələn, o Zülfüqar Şirvaninin şeirlərini məhz sadə, anlaşıqlı dildə yazıldığı üçün təqdir edir.

Təzkirədə ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında verilən məlumatlar sistemli səciyyə daşımır. Belə ki, bəzi müəlliflər haqqında nisbətən əhatəli, bəziləri haqqında isə qısa və yığcam məlumat verilir. Lütfəli bəy hətta müəyyən sənətkarlar haqqında eşitdiyi lətifə və rəvayətləri də təzkirəyə daxil etmişdir.

Əsərdə yalnız şairlər haqqında deyil, həmçinin dövrün ədəbi-mədəni mühiti, ölkənin coğrafi xüsusiyyətləri, xalqın etnoqrafiyası barədə məlumatlara da təsadüf olunmaqdadır.

* * *

Yuxarıda bəhs olunduğu kimi, XVI-XVIII əsrlərdə nəzəri-estetik fikir, eyni zamanda, ayrı-ayrı şairlərin poetik əsərlərində tə-

cəssümünü tapmışdır. Bu dövəmdə Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi kimi qüdrətli sənətkarların əsərlərində ədəbiyyatın nəzəri-estetik məsələləri ilə bağlı yeni fikir və mülahizələrin irəli sürülməsi ədəbi tənqid tarixini nəzəri müd-
dəalarla zənginləşdirmişdir.

Hökmdar-şair **Şah İsmayıl Xətəinin** (1487-1524) ədəbi-
nəzəri görüşləri söz haqqında ənənəvi fikir və mülahizələrin
dövrün estetik baxışları ilə zənginləşmiş forması kimi maraq
doğurur. Səfəvilər dövlətini quraraq hökmdarlıq məqamına
yüksələn Xətai türkcənin rəsmi dil statusu almasında, bu dilin istər
siyasi, istərsə də ədəbi-bədii sferada işləklilik qazanmasında mühüm
rol oynamışdır.

Şah İsmayıl ayrı-ayrı şeirlərində sənətə böyük dəyər vermiş,
sözün fəlsəfi-estetik çalar və mahiyyətini aşkarlamağa çalışmışdır.
O, özündən əvvəlki klassiklər kimi sözün sirlərinə, ilahi qüdrətinə
heyranlığını gizlətməmiş, yaradıcılıqda incəliyə, zərifliyə diqqət
yetirməyi zəruri hesab etmişdir. Öz dövründə sənətə maraq göstə-
rənlərin az olduğuna diqqəti yönəldən şairin fikrincə, söz elə bir
sərvətdir ki, ona yalnız anlayanlar sahib çıxə bilərlər.

Müştəri bulursa, söz qumaşını,
Bax, nəzər eylə də həməni, arif ol (185, 352).

Xətai sözün deyilişinə diqqət yetirməyi sənətkarlığın vacib
şərtlərindən biri kimi dəyərləndirir. Onun qənaətinə, yerində,
məqamında söylənilməyən söz təsir və təlqin gücünü itirmiş olur.
Müəllifin düşünölməmiş, «bişməmiş», «çiy» sözlərdən uzaq dur-
mağı tövsiyə edən poetik düşüncələri nəzəri-estetik qənaətlər ol-
maqla məhdudlaşmır, həmçinin tərbiyəvi, didaktik əhəmiyyət da-
şıyır. Şairin «Bir söz» rədifli gəraylısı onun ədəbi-nəzəri görüş-
lərinin müxtəlif yönlərini aşkarlamaq baxımından xüsusi önəm
daşımaqdadır.

Söz vardır, kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsər savaşı,

Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ bir söz.

Sözünü yaxşı bişirgil,
Yaxşı us ilə düşürgil,
Yaramazını şaşırgil,
Canına olur dağ bir söz (185, 348-349).

Xətainin fikrincə, insana lazım olan dörd vacib ünsür vardır ki, bunlar elm, kəlam, nəfəs və sözdən ibarətdir. İnsan üçün elmin vacibliyini vurğulayan şairin sözü elmlə yanaşı tutması onun estetik görüşlərinin diqqətəlayiq yönlərindəndir.

Bu gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım.
Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım,
Bir elm, bir kəlam, bir nəfəs, bir söz (185, 342).

Ana dili olan türkcəyə böyük dəyər verən Xətai şeirlərində fars və ərəb dillərinin rəsmən qəbul edilməsi, lakin bu dillərin xalq arasında başa düşülməməsi ilə bağlı düşüncələrini də ifadə etmişdir.

Dahi şair **Məhəmməd Füzuli** (1494–1556) Azərbaycan ədəbiyyatında şeirin, sənətin nəzəri-estetik məsələləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edən mütəfəkkirlərdən biridir. Ortaçağ Şərq nəzəri-estetik fikrini düşündürən elə bir problem yoxdur ki, bu və ya digər şəkildə Füzulinin əsərlərində əksini tapmamış olsun. Şairin sənət haqqında görüşləri əsas etibarilə «Söz» qəzəli, «Padişahi-mülk» qitəsi, «Rindü-Zahid», «Leyli və Məcnun» poeması, türkcə, farsca və qəsidələr divanlarının dibaçələrində təcəssümünü tapmışdır.

Füzuli sənətin mənşəyi və mahiyyəti, elm və şeirin vəhdəti, sənətkar ilhamı, ədəbi yaradıcılıqda mənə və məqsəd aydınlığı, poetik janrlar, forma və məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi, mövzu seçimi və bədii ümumiləşdirmə, şeirin dili barədə dəyərli mülahizələr söyləmişdir.

Bir sənətkar kimi Füzulinin zamanədən şikayəti, yaşadığı dövrdə şeirin, sənətin dərk olunmamasından bəhs etməsi onun nəzəri-estetik görüşlərinin özünəməxsus aspektlərini şərtləndirməkdədir.

Bir dövrəyəm ki, nəzm olub xar,
Əşar bulub kəsadi-əsar.
Ol rütbədə qədri-nəzmdir dun,
Kim, küfr oxunur kəlami-mövzun (132, 30).

Şair poetik qənaətlərini ümumiləşdirərək dövrünün insanlarının şeirə, sənətə, bütövlükdə mənəvi dəyərlərə ifrat biganəliyindən narahatlıq keçirdiyini ifadə edərək yazır:

Min rüşəyə türfə ləl çəksəm,
Min rövzəyə nazənin gül əksəm,
Qılmaz ona heç kim nəzarə
Derlər gülə xar, lələ xarə (132, 30).

«Dövrən istər ki, xar ola nəzm, biizzətü etibar ola nəzm» – misraları ilə zamanəsinin şeirə, sənətə münasibətinin həqiqi mənəzərəsini sərrast ifadə edən şair bütün yaradıcılığı boyunca sözün ucalığını, aliliyini qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

Füzulinin nəzəri-estetik görüşlərinin mühüm məqamlarından biri şeirin, sənətin mənşəyi ilə bağlı şairin fikir və qənaətlərinin ifadəsidir. Şair istedadın fitriliyinə inanmış, şeiri allahın neməti, «bəxşi-ilahi», «bəhyi-səmavi» kimi ifadələrlə dəyərləndirmişdir. Nəsrə qələmə aldığı «Rindü-Zahid» adlı əsərində şair şeir sənətinin ilahinin neməti olması ilə bağlı qənaətlərini ümumiləşdirərək yazır: «Ey Zahid! «Biz ona şeir öyrətməmişik» ayəsinin məzmunundan belə anlaşılır ki, şeir Peyğəmbərdən başqasına Allah təlimidir. Odur ki, onu (şeiri) təhqir etmək xətadır. «Həqiqətən bəzi şeirlər hikmətdir» (hədisinin) mənasından belə anlaşılır ki, Peyğəmbər şeri bəyənirmiş. Odur ki, onu məzəmmət etmək hə-

yanın azlığına dəlalət edər. Bil ki, şeirdəki fayda verən yalan, zərər yetirən doğru nəsrədən yaxşıdır» (135, 14).

Füzulinin ədəbi-nəzəri görüşlərində «dərd» anlayışı mühüm yerlərdən birini tutur. Sənətin əsasında dərdin dayanmasını zəruri estetik amillərdən biri kimi səciyyələndirən şairin əsərləri başdan-başa dərdlə süslənmişdir. «Bilirəm ki, sən dərdli yaranmısan. Dərd isə şairliyin əsas sərmayəsidir. Şair olmaq üçün demə ki, zövqü-səfa lazımdır. Dərddən danış ki, şeir yarışında söz topunu apara biləsən» (133, 16). Şübhəsiz ki, şairin yaradıcılığında dərd, kədər motivinin qabarıq ifadəsini tapması bir tərəfdən onun yaşadığı mühtdən irəli gəlsə, qarşı tərəfdən bu amil söz yaradıcılığında daşdığı estetik funksiyadan qaynaqlanır. Maraqlıdır ki, şair «Leyli və Məcnun» əsərində özünü «qəmin hərifı» adlandıraraq bir daha dərdə, kədərə vurğunluğunu obrazlı şəkildə ifadə etmişdir.

Gəldim ki, olam qəmin hərifı,
Gəl, təcrübə eylə mən zəifı!
...Peyvəstə mənı əsiri-qəm qıl!
Kəm qılma nəsibimi, kərəm qıl! (132, 46).

Şeirdən həqiqət, doğruluq tələb edən şairin fikrincə, həyatın doğru-düzgün təsviri olmayan sənət əsəri əbədi yaşaya bilməz. O, qəsidələrinin dibaçəsində bununla bağlı qənaətlərini ifadə edərək yazır:

Hər şeydən yüksəkdir sözün məqamı,
Hər yerdə sevərlər sahib-kəlamı.
Sözün vəsfı mənim hünərim deyil,
Sözün qiymətinə söz yox, yəqin bil.

Gözəl yaranmışdır söz əzəl başdan,
Düzlükdür ondakı hüsnü artıran.
Düzlüklə artmışdır sözün qiyməti,
Düzlükdür hər şeyin ilk məziyyəti (134, 17).

«Ənisül-qəlb» adlı qəsidəsində isə müəllif yazdıqlarının yalan, hədyan olmadığına diqqəti yönəldərək bir daha doğru, həqiqi sözün əhəmiyyətini vurğulayır:

Xeyr, hədyan deyil, aləm bilir, qiymətlidir şeirim,
Odur dərya olan bu qəlbimin dürr ilə mərcanı (134, 271).

Sənət əsərlərində doğruluğa, həqiqətə üstünlük verən, bunu şeirin başlıca məziyyətlərindən biri kimi dəyərləndirən Füzuli mədhiyyələrə və həcvlərə mənfi münasibət bəsləmiş, özünün «aşıq», sözünün «aşıqanə» olması ilə fəxr etmişdir.

Məndən, Füzuli, istəmə əşəri-mədhü-zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir (131, 107).

Füzuli elmi-nəzəri görüşlərinin bir çox məqamlarını divanlarına yazdığı dibaçələrdə əks etdirmişdir. Xüsusilə, şairin türk divanının dibaçəsi elmi mülahizələrin əhatəliliyi ilə seçilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, türk divanının dibaçəsi, «bədiî yaradıcılıq sahəsinin müxtəlif problemlərini əhatə edən və bu problemlərin həllinə Füzulinin elmi münasibətini lakonik və aydın şəkildə ifadə edən yığcam bir traktat, məqalə sayıla bilər» (180, 32).

Türk divanının dibaçəsində şairin «elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur» (131, 29) kəlamı bu gün də elmi-nəzəri dəyərini və aktuallığını qorumaqdadır. Professor Samət Əlizadə Füzulinin şeirin elmiliyi ilə bağlı qənaətlərini şərh edərək yazır: «Beləliklə, elm şeirin əsası, özülü kimi qiymətləndirilir. Lakin burada «elm» sözünü düzgün və geniş mənada anlamaq lazımdır. «Elmsiz şeir» ifadəsi ilə daha çox qəzəl janrından olan şəri düşünən şair ən azı aşağıdakıları nəzərdə tutmuşdur: 1. Bədiî fikir məntiqi mühakimə, tezis – antitezis üsulu ilə ifadə edilməli; 2. Həyat həqiqəti nə qədər obrazlı şəkildə olsa da, inandırıcı, ağlabatan tərzdə əks olunmalı; 3. Elmi (dini və dünyəvi) biliklərə, təsbit olunmuş əqli nəticələrə istinad edilməli; 4. Xalq təfəkkürü və xəyalının inciləri olan müdrik ifadələrə, qa-

nadlı sözlərə, atalar sözü və zərbi-məsəllərə əsaslanmalı» (131, 13). Bu mülahizələri inkar etməməklə bərabər, bizcə, Füzuli bəhs olunan kəlamı ilə şairin yalnız hisslərə, duyğulara deyil, həmçinin ağla, idraka, intellektə söykənməsi zərurətini vurğulamışdır.

Füzuli sözü tanrının insana bəxş etdiyi ən qiymətli sərvət kimi qiymətləndirir, onu «can»la müqayisə edir:

Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər özgədir can (132, 224).

Şairin qənaətinə, sözü sapla, sözün ifadə etdiyi mənanı isə dürr ilə müqayisə etmək olar. Bununla müəllif forma və məzmun məsələsinə toxunmuş, onların vəhdətini həqiqi sənətin təzahürü kimi qiymətləndirmişdir.

Füzuli «Padişahi-mülk» qitəsində hökmdarla şairi müqayisə edərək qarşılaşdırmış və bu qarşılaşdırmada şairə üstünlük vermişdir. Müəllifin qənaətinə, hökmdarın qurduğu səltənətlər dağıla bildiyi halda, şairin yaratdığı sənət əsərinin ömrü əbədidir. Məşhur «Söz» rədifli qəzəlində isə şair sözün gücü, qüdrəti, ilahiliyi haqqında poetik düşüncələrini ifadə etmişdir:

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırar,
Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.
Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərər hər dəm niqabi-qeybdən rüxsar söz
(131, 151).

Füzuli həmçinin türkcə yazmağın zəruriliyi və çətinliyindən bəhs etmiş, poetik söz ustalığı haqqında qənaətlərini irəli sürmüşdür.

Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.

Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksəri əlfazi namərbutü nahəmvar olur.

Məndə tövfiq olsa bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur
(131, 362).

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, Füzuli türkcə yazmağın çətinliyindən bəhs edərkən əslində dildən deyil, əruz vəzninin türk dilinə uyğun gəlməməsindən şikayətlənir.

Füzuli «Leyli və Məcnun» poemasının əvvəlində də ana dilində yazmağın əhəmiyyəti ilə bağlı qənaətlərini əsərin türkcə qələmə alınması tövsiyəsi ilə ona müraciət edənlərin dili ilə ifadə etmişdir:

Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrakdə ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı (132, 40).

Füzuli fars divanının dibaçəsində öz əsərləri üzərində necə işləməsi ilə bağlı qənaətlərini də əks etdirmişdir. Onun bu mülahizələri şairin poetikasını və sənətə münasibətini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətliidir. «Elə vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə qədər oyaqlıq zəhərini dadmış və bağrımın qanı ilə bir məzmunu tapıb yazmışam. Səhər olanda başqa şairlərlə uyğun gəldiyini görüb, yazdığımı pozmuşam, ona sahib çıxmamışam. Elə vaxtlar da olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz almazı ilə məna gövhərini deşmişəm. (Bunu görənlər:) bu məzmun anlaşılmır, bu ləfz xalq arasında işlənilmir və xoşagəlməzdir – deyər-deməz, o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm.

Qəribə bir haldır, söylənmiş bir sözü söylənildiyinə görə, söylənməmiş bir sözü isə əvvəlcə söylənilmədiyinə görə işlətmək olmur» (133, 17).

Fars divanının dibaçəsində şair təxəllüs seçimi ilə bağlı məsələyə də aydınlıq gətirmişdir: «Şeirə başladığım zamanlar hər gün bir təxəllüs bəyənir, bir müddət sonra eyni təxəllüsü işlədən bir şairə rast gəlir və aldığım təxəllüsü dəyişdirirdim. Sonra anlaşıldı ki, məndən əvvəl gələn dostlar ibarələrdən çox təxəllüsləri götürmüşlər. Düşündüm, əgər şeirdə başqaları ilə müştərək bir təxəllüs götürərsəm, müvəffəq olmadığım təqdirdə mənə zülm olar, müvəffəq olarsam, ortağıma zülm etmiş olaram. Bu bənzərliyi ortadan qaldırmaq üçün Füzuli təxəllüsünü aldım və ortaqlarımdan mənə zülm edib, məni iztirab içində qoymalarından qurtarmaq üçün təxəllüsümün himayəsinə sığındım» (133, 18).

Füzulinin şeirin janrları ilə bağlı mülahizələri də onun ədəbi-nəzəri görüşlərinin mühüm cəhətlərindən birini təşkil edir. Belə ki, ədib qəzəl, qəsidə, müəmma və digər janrlar haqqında bu və ya digər formada qənaətlərini ifadə etmişdir. Şair lirik növün janrları içərisində qəzələ daha çox önəm verərək yazırdı:

Qəzəldir səfəbəxşi-əhli nəzər,
Qəzəldir güli-bustani hünər.
...Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmin et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhfilin ziynətidir qəzəl,
Xirədməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola. (131, 30).

Ədib qəzəlin sadə dildə yazılması zərurətini fars divanının dibaçəsində bir daha vurğulamışdır: «Qəzəl üslubunda mübhəm məzmunlar, anlaşılmaz ləfzlər heç kəsə bir həyəcan verməz. Qə-

zəlin özünəməxsus bir dili və müəyyən bir kəlmə aləmi vardır» (133, 17).

Qeyd edək ki, Füzuli qəzəllə yanaşı qəsidə haqqında da mülahizələrini bildirmişdir. Şair qəsidələr divanının dibachəsində bu janrı «nəzmin yaxşı növü» kimi dəyərləndirmiş, onun bədii məziyyətləri haqqında qənaətlərini ifadə etmişdir:

Məsnəvi üsulu, qəzəl sənəti
Qazanmış olsa da aləmdə şöhrət,
Lakin bir eybi var, ifratla təfrit,
Nə onda dad qoymuş, nə bunda ləzzət.
Təkcə qəsidədir hər xeyir işdə
Cilvələr saçaraq sayılır sənət (134, 19).

Maraqlıdır ki, müəllif şeirin qəsidə türünə bağlılığının səbəbini fərdi yaradıcılıq üslubu ilə izah etmişdir. «...Çətin anlaşılan ibarələrə və məzmun incəliyinə qarşı yaradılışında bir məhəbbət vardır. Bunun üçün təbiətim həmişə qəsidə və müəmma yazmağa meyl edərdi» (133, 17). Şairin fikrincə, «qəsidə mübhəm ifadələr meydanı və mətin mənalar məkanıdır» (134, 19).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin estetik görüşləri orta əsrlər Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin başlıca məqamlarını əks etdirməkdədir.

XVII əsrin görkəmli şairi **Saib Təbrizi** (1601-1676) söz sənətinin nəzəri məsələləri haqqında maraqlı fikir və mülahizələr söyləmişdir. Bir müddət saraylarda yaşayan, daha sonra Əfqanıstanda, Hindistanda ömür sürməyə məcbur olan, həyatının son illəri isə doğulduğu yurda dönmənin yaradıcılıq irsi yalnız bədii dəyər daşımaqla qalmır, həmçinin şeir sənətinin nəzəri məsələləri ilə bağlı müddəaların zənginliyi ilə diqqəti çəkir.

Əsərlərinin türk və fars dillərində yazan Saib Təbrizinin söz-sənət haqqında mülahizələri şeir nəzəriyyəsinin ən mühüm aspektlərini əks etdirməkdədir.

Saib Təbrizinin şeirlərində zamanədən şikayət motivləri qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Ədib onu bir şair, qələm sahibi kimi susdurmaq istəyən bədxahlara özünün kəskin etirazını bildirir, həmçinin yaşadığı mühitdə sözə qiymət qoyan, sənəti anlayan insanların olmamasından şikayətlənir:

Çox qələmdanda suya döndü mürəkkəblər tamam,
Nə qələm dindi, nə də dillərdə dastan qalmadı.
Saibin də qələmi susdu qələmdanda daha,
Çün sözə qiymət qoyan vaqif bir insan qalmadı.
(321, 173).

Saib Təbrizi öz sələfləri kimi bədii yaradıcılıqda doğru sözə önəm verilməsini, sənətkarın həyat həqiqətlərinə sadıq qalmasını vacib şərtlərdən biri kimi dəyərləndirir.

Doğru söz ox kimidir, düz dəyəcəkdir nişana,
Oğul istər kişitək tab gətirə bilsin ona (321,244).

Ədib həmçinin sözün qısalığı, yığcamlığı tərəfdarı olmuş, uzunçuluğun sənəti qiymətdən saldığını qeyd etmişdir:

Söz uzandıqca azaldar özünün qiymətini,
Hər kəsi mədh eləyən tez salar öz hörmətini (321,244).

Saib Təbrizi şeir yazmağın çətin, mürəkkəb bir proses olduğunu, ciddi zəhmət və axtarışlar tələb etdiyini vurğulamış, öz əsərləri üzərində işləyərkən çəkdiyi yaradıcılıq əzablarını dilə gətirmişdir.

Söz çıxıb dağ başına, qələmin dili haça,
Qəlbim qələmə döndü mən bir söz ovlayınca
(321,245).

Saib Təbrizinin şeirlərində sözün gözəlliyi, qüdrəti, aliliyi, təsir və təlqin imkanları, forma və məzmun vəhdəti ilə bağlı mülahizələr daha çox diqqəti cəkməkdədir. «Söz» rədifli qəzəlində şair sənət haqqında özünəməxsus qənaətlərini əks etdirmişdir:

Mehribanlıq eyləyib mən sözlərə verdim sığal,
Quş kimi açdı qanad, göylərdə cövlan etdi söz.

Gərçi İskəndər üçün lövhə qoyuldu qəbrinə,
Qəbrini rövşən edib xalqa nümayan etdi söz.

Çün qələm tək öz başından keçdi Saib söz üçün,
Bu səbəbdəndir onu məşhuri dövrən etdi söz (321, 84).

Şairin fikrincə, sözün formasını onun məzmunu müəyyənləşdirir, məzmun isə özünəməxsus forma tələb edir. «Söz»lə «məna»nı biri-birindən ayırmağı mümkünsüz hesab edən ədib «forma ilə məzmunun vəhdətinə daha artıq diqqət yetirən sənətkarlardan olmuş və bu vəhdəti bədiiliyin əsas şərti kimi qiymətləndirmişdir» (32, 118). Saib Təbrizi forma ilə məzmunun vəhdətini obrazlı şəkildə «can» ilə «canan»ın birliyi anlamında dərk edərək yazır:

Sözlə mənanı ayırmaq heç zaman mümkün deyil,
Öylə kim Saib mahaldır ayrıla cananla can (321, 41).

Təkbeytlərinin birində isə ədib şairin qüdrətinin və sözün dəyərinin məna və məzmunla ölçüldüyünü vurğulayır:

Sözün mənasındadır söz dəyənin qüdrəti,
Çün ətrindən bəllənər hər gülün lətafəti (321, 245).

Saib Təbriziyə görə, şeirdə ifadə olunan məzmun özünə uyğun forma tapmalı və bu iki ünsür bir vəhdət təşkil etməlidir. Həmçinin forma məzmunun sərrast ifadə olunmasına, onun bədii dərkinə kömək etməlidir.

Saib Təbrizi şeir yaradıcılığı ilə yanaşı, elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Onun iyirmi beş min beytdən ibarət, səkkiz yüz şairin yaradıcılıq örnəklərini əhatə edən «Bəyaz»ı Şərq poeziyasının ən dəyərli qaynaqlarından biri hesab olunur. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, ədib Cəlaləddin Ruminin divanının üzünü köçürmüş, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sini təshih etmişdir (292, 547).

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Qövsî Təbrizinin** (XVII) nəzəri-estetik görüşləri özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir. Dövrünün digər yaradıcı şəxsiyyətləri kimi o da yaşadığı zamanədən şikayət etmiş, dilinə kilid vurulduğunu, fikirlərini ifadə etməyə yasaqlar qoyulduğunu, «şərhü-bəyan» ilə dolu olan «könlü səhifəsi»nin qapalı qaldığını bildirmişdir:

Dilim fəğan, ilövü didə qan ilə doludur,
Könlü səhifəsi şərhü bəyan ilə doludur.

Haray kim, nə dilim var, nə bir dil anlayanım,
Əgərçi ney kibi cismim fəğan ilə doludur.

Vurubdur ağzına min qifli-ahənin qeyrət,
Hənuz səqfi-fələk, ələman ilə doludur (320, 68).

Başqa bir şeirində isə şair öz mühitindən narazılığını ifadə edərək aşkar danışmağın, yazmağın çətinliklərinə diqqəti yönəltmişdir:

Mən eyləmənəm ərzü-təmənna, sözüm anla,
Dindirmə məni, dilsizəm, amma sözüm anla (320, 492).

Lakin Qövsî Təbrizi öz dövründə şeirə, sənətə biganə münasibət göstərilməsinə baxmayaraq yazıb-yaratmaq tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O deyilən sözün, yazılan əsərin təsirsiz qalmayacağına, hər hansı vasitə ilə insanların qəlbinə, zehninə yol tapacağına inanmışdır.

Hərçənd qulaq olmaya kimsə sənə, ey ney,
Sən naləvü ah et ki, əsər biəsər olmaz (320, 124).

Qövsi Təbrizi yaşadığı dövrdə Şah Abbas hakimiyyətinin açıq farslaşdırma siyasəti nəticəsində türkcəyə olan biganə münasibətə baxmayaraq əsərlərini ana dilində yazmağa üstünlük vermiş, doğma dilin təəssübünü çəkmiş, onun zənginləşdirilməsi qayğısına qalmışdır. Təsadüfi deyildir ki, şairin «şeyrlərində «söz», «dil», «süxən», «göftər», «zəban» və s. kəlmələrə çox təsadüf olunur. Bu lüğət vahidləri bəzən həqiqi, bəzən də məcazi mənalarda, müxtəlif mənə çalarlarında şairin lirik duyğularının, ictimai, bədii-estetik fikirlərinin ifadəsində nəzərə çarpır» (289, 98).

Ustad Füzulinin «Söz» rədifli qəzəlinə nəzirə kimi yazılan eyniadlı şeirində Qövsi Təbrizi sənət haqqında baxışlarını əks etdirmişdir:

Görmənəm bir həmnəfəs ta eyləyim izhar söz,
Yoxsa kim ney tək mənim sinəmdə həm çox var söz.

Doğru söz hər kimsəyə təsir edər, naseh, vəli
Aşiqi məst eylərü aqilləri hüşyar söz.

Sərfəsizdir gövhəri israf ilə sərf eyləmək,
Ta zərurət düşməyincə söyləmə, zinhar söz (320, 128).

Qövsi Təbrizi sənətdə məzmun dolğunluğuna, mənə dərinliyinə diqqət yetirməyi, həyat həqiqətlərinə sadıq qalması tövsiyə etmişdir. Doğrunu söyləməyi yüksək qiymətləndirən şair hər bir sənətkarın gücünün, qüdrətinin söz vasitəsilə ifadə olunduğu qənaətinə gəlmişdir. O, bədii sözün ilahi qüvvəsinə inanmış, oxucunu söz adına uydurulan hər əfsanəyə uymamağa, əsillə saxtanı biri-birindən fərqləndirməyə çağırmışdır. Ədib «gövhər»ə bənzətdiyi sözdən qənaətlə, yerli-yerində istifadəni hər bir sənətkar üçün zəruri hesab etmişdir:

Gövhəri-sirabi etməzlər xəzəfdən imtiyaz,
Yoxsa dəryalarca, Qövsü, qətrələrdə var söz (320, 129).

Başqa bir şeirində isə şair az sözlə çox mənalı ifadə etməyi yaradıcı şəxs üçün zəruri keyfiyyətlərdən biri kimi dəyərləndirmiş, hünərsiz, istedadsız qələm sahiblərinin, həvəskarların çoxalmasına, şeir, sənət adına uydurulan əsərlərin baş alıb getməsinə diqqəti çəkmiş, həqiqi şairlərin isə az olduğunu vurğulamışdır.

Çoxdur həvəs ərbabi, vəli aşiqi-sadiq,
Azdır, necə kim, nəğməyi-tər çox, əsər azdır (320.109).

Şair həmçinin bədii əsərlərdə forma və məzmun məsələsinə diqqət yetirmiş, gözəl deyilmiş sözün arxasında məna, mətləb dayanmasını şeirin mühüm şərtləndirindən biri kimi səciyyələndirmişdir.

Vəslin əgər bulunmasa, gözdən nədir qərəz,
Mətləb aradə olmasa, sözdən nədir qərəz (320, 136).

Qövsü Təbrizinin şeirlərində yaradıcılığın mühüm şərtlərindən olan bədii xəyal, bədii təxəyyül məsələsinə də toxunulmuşdur. Müəllifin fikrincə, şeir həyatın gerçəklikləri ilə yanaşı, yaradıcı təxəyyülə söykənməlidir.

Anlayan bir nitqdən yüz min kitab anlar sözün,
Kim, könül bir qətrədir,
dəryayi-ümmandır xəyal (320,155).

Özünü şeirə həsr etməkdən zövq aldığını söyləyən Qövsü Təbrizi şəxsiyyət bütövlüyünə əhəmiyyət vermiş, təvazökarlığı sənətkar üçün mühüm əxlaqi keyfiyyətlərdən biri hesab etmişdir.

ƏDƏBİ TƏNQİD XIX ƏSRDƏ VƏ XX YÜZİLİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Bilindiyi kimi, Rusiya və İran arasında gedən müharibənin sonucunda Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə ikiyə parçalanması Azərbaycanın tarixinə sağalmaz yaralar vurmuşdur. Həmin tarixdən etibarən Azərbaycanın Quzeyi Rusiyanın, Güneyi isə İranın işğalı altında yaşamağa məcbur olmuşdur. Qədim tarixə malik olan bir xalqın parçalanması və fərqli dövlətlərin işğalı altında yaşaması onun ədəbi-mədəni həyatında dərin izlərini qoymuşdur.

Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX əsrdə özünün inkişafının yeni bir mərhələsinə daxil olmuşdur. Məhz bu dövrdə Mirzə Fətəli Axundzadənin timsalında aparılan islahatlar fonunda Azərbaycan ədəbiyyatı Şərq ənənələrindən tədricən ayrılaraq üzünü Qərb səmtinə çevirmiş, bir sıra janrlar (satira, nəsr, dram, yeni ədəbi tənqid və s.) yaranmışdır. Bütün bunlar şübhəsiz ki, ədəbi-nəzəri fikrin inkişafına təsirsiz qalmamışdır.

XIX yüzildə milli mətbuatın yaranması, teatrın təşəkkülü şübhəsiz ki, ədəbi tənqidi fikrin canlanmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

XIX yüzilin birinci yarısında tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində **Abbasqulu ağa Bakıxanovun** (1794–1847) maarifçi realizmi təbliğ edən baxışları diqqəti çəkməkdədir. Onun «Gülistani - İrəm» (1841) adlı tarixi əsərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti sahəsində xidmətləri olan şəxsiyyətlər haqqında müəyyən məlumat verilmişdir. Belə ki, tədqiqatçı adı çəkilən əsərin «Şirvan və ona qonşu olan vilayətlərdən yetişmiş təlifət sahibi və ya başqa bir məziyyətə malik şəxslərin tərcümeyi-halları haqqında» adlanan nəticə bölümündə Azərbaycanın bir sıra yazıçı və alimlərdən bəhs etməklə onların yaradıcılığına maraq oyatmağa çalışmışdır. Qeyd edək ki, «kitabın sonuna əlavə edilmiş xülasəni

o zaman Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ayrılıqda təhlil etməyin ilk təşəbbüsü kimi qiymətləndirmək lazımdır» (442, 30). Bu mənada müəllifin Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Bəyləqani, Seyid Zülfüqar Şirvani, Əbu Tahir Şirvani, Bədr Şirvani və digər şairlər haqqında vermiş olduğu qısa, yığcam məlumat və bioqrafik faktlar Azərbaycanın zəngin ədəbiyyatı haqqında canlı təsəvvür yaratmaq məramına xidmət edir.

A.Bakıxanov Xaqani Şirvaninin bədii istedadını yüksək qiymətləndirmiş, bioqrafiyası haqqında məlumat vermiş, şeirləri ilə bağlı elmi qənaətlərini ifadə etmişdir. Onun fikrincə, şairin «divanı çox bəzəkli olub, söz mətanəti, ibarə və cümlə yaraşığı etibarilə son dərəcə gözəldir» (39, 237).

Araşdırıcının əsərdə bir sənətkar kimi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına verdiyi dəyər də elmi tutumu ilə maraq doğurur: «Onun böyüklüyü və fəzilətlərini söyləməkdən dil acizdir. Sözlərindən şairlik dərəcəsi və rəyi aşkardır. Zərifliyi, söz və söhbətilə məclis bəzəməkdə, ümumun rəyincə onun misli olmamışdır. Bütün şairlər onun ustalığını etiraf etmişlər. ...Şeyxin «Məxzənül-əsrar», «Həft peykər», «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin» və «İskəndərnamə»dən ibarət olan beş mənzum dastanını vəfatından sonra alim adamlar toplayıb, «Xəmsə» adlandırmışlar. Bu əsərlər şeir sənəti nöqtəyi-nəzərindən bütün dünyada məşhur olub, müəllifinin kəskin fikrinə və qüvvətli təbinə açıq şahiddir (39, 233-234). Qeyd edək ki, A.Bakıxanov yanlış olaraq «Vis və Ramin» poemasını da Nizami Gəncəvinin qələm məhsulu kimi dəyərləndirir (39, 233).

Bəlli olduğu kimi, Abbasqulu ağa Bakıxanov «bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatından deyil, «Gülüstani-İrəm» əsərinin əhatə dairəsinə uyğun olaraq, daha çox «Şirvan və ona qonşu olan vilayətlərdə yetişmiş əsər sahibi» olan yaradıcı şəxsiyyətlər haqqında söz açmaqla sonralar ədəbiyyat tarixçiliyində mühüm yer tutmuş coğrafi faktorun da əsasını qoymuşdur. Bundan başqa onun ədəbiyyat haqqındakı fikirlərində təzkirələrdəki təsvirçilikdən çox elmilik müşahidə olunur» (160, 16).

A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı mülahizələri milli ədəbiyyat tarixini xronoloji səpkidə dəyərləndirmənin ilkin təzahürü kimi də maraq doğurur.

Müəllifin «Gülüstani-İrəm» əsərinin sonunda özünün həyat və yaradıcılığı haqqında verdiyi yığcam məlumat da onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin fərqli aspektlərini səciyyələndirir.

Dünya şöhrətli alim **Mirzə Kazım bəy** (1802–1870) dilçilik, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə Çar Rusiyasında şərqşünaslıq və türkologiya elminin məktəb səviyyəsinə yüksəlməsi sahəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Qeyri-adi istedadı, ensiklopedik zəkası ilə dünya orientalistika elminin inkişafına böyük töhfələr verən ədib özündən sonra ciddi əsərlər qoyub getmişdir.

Kazan və Peterburq universitetlərində elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan alimin ərəb, fars və türk ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatları ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın mükəmməl nüsxələri kimi hələ öz sağlığında yüksək qiymətləndirilmişdir. Otuz üç yaşında Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü olan Mirzə Kazım bəy dünya şərqşünaslığının inkişafındakı misilsiz xidmətlərinə görə Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Danimarka, ABŞ və başqa ölkələrin akademiya və elmi cəmiyyətlərinin üzvü seçilmişdir. Bundan əlavə, o, tarix və türkologiya sahəsindəki araşdırmalarına görə üç dəfə Rusiya Elmlər Akademiyasının Demidov mükafatına layiq görülmüşdür.

Peterburq Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin yaradıcısı və ilk dekani kimi mühüm xidmətlərə imza atmış Mirzə Kazım bəy «humanitar elmlərin demək olar ki, bütün sahələri ilə məşğul olmuş, Şərq tarixinə, ədəbiyyatına, dilçiliyə, etimologiyaya, müsəlman hüququna, dinə, mifologiyaya, etikaya, ədəbi tənqidi problemlərə aid dəyərli tədqiqat əsərləri yaratmışdır. Alimin zəngin ədəbi-tənqidi irsi, ədəbiyyatşünaslığa və ədəbiyyat tarixinə dair əsərləri böyük Şərq mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundovla birlikdə Mirzə Kazım bəyi də milli tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın yara-

dıcılarından biri kimi tədqiq edib öyrənmək zərurətini irəli sürür» (216, 37-38).

Mirzə Kazım bəy bütün yaradıcılığı boyu Şərq ədəbiyyatını araşdırmış, öyrənmiş və təbliğ etmişdir. Onun tədqiqatlarında böyüyüb boya-başa çatdığı, qəlbən, ruhən mənsub olduğu Şərqin coğrafiyasına, zəngin və qədim mədəniyyətinə qeyri-adi bir vurğunluq hiss olunmaqdadır. Lakin bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, Mirzə Kazım bəyin ədəbiyyatşünaslıq irsi onun onun araşdırmalarında önəmli yer tutan dilçilik, folklorşünaslıq, mifologiya, tarixşünaslıq, islamşünaslıq, etnoqrafiya, pedaqogika, və digər elm sahələri ilə əlaqə və vəhdətdə öyrənilməlidir.

Olyazmaları günümüzə qədər gəlib çatmayan “Ərəb dili qrammatikasının təcrübələri”, “Müəmma və lüğəz” əsərləri sübut edir ki, onun tədqiqat üsulu dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın ortaq dəyərlərini özündə əks etdirir.

Mirzə Kazım bəy Şərq ədəbiyyatının başlıca qaynaqlarını ciddi şəkildə tədqiq etmişdir.

Onun tədqiqatları içərisində ərəb xalqının ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmalar xüsusi yerlərdən birini tutur. Müəllifin dissertasiya kimi qələmə aldığı, 1833-cü ildə Kazan universitetinin nəşr etdiyi «Ərəb elmi və incəsənəti ilə müqayisədə dəyərsiz hədiyyə» («Ət-töhfeyi əl həqire fi elmi əl-ədəb inde əqli əl-ərəb») əsərində ərəb ədəbiyyatının ən qədim dövrlərindən başlayaraq Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətinə qədərki dövrünü araşdıran alim onun inkişaf təkamülünü səciyyələndirən ən mühüm məqamları diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Dörd bölümdən ibarət olan əsərdə müəllif ərəb xalqının islamaqədərki dövrünün tarixi-əfsanəvi görüşlərindən, islamın zühur etdiyi dövrün vəziyyətindən, ərəb dilinin mənşəyi və qədim abidələrindən bəhs etmişdir. «Mirzə Kazım bəy xüsusən Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti illərindəki ərəb intibahına böyük yer ayırır və həmin dövrdə Yaxın və Orta Şərqin coşqun mədəni inkişaf dövrü keçirdiyini göstərirdi. Alim təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, bir zamanlar bəşər sivilizasiyasının beşiyi

başında dayanan ərəblər indi gerilik və cəhalət girdabında boğulmaqdadırlar» (216, 71).

Mirzə Kazım bəyin tədqiqatlarının bir qismi fars ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlıdır. Alimin «Farsların islama qədərki dövrdə dili və ədəbiyyatı», «Qədim iranlıların yeni fars ədəbiyyatının başlanğıcını təşkil edən epik əsərləri» («Эпические сказания древних персов – чем начинается новоперсидская литература»), «Firdovsiyə görə fars mifologiyası» («Мифология персов по Фирдоуси»), «Fars mifologiya lüğəti», «Fars ədəbiyyatı» («Персидская литература»), «İran eposu» («Персидский эпос») və bir sıra digər tədqiqatları fars ədəbiyyatının qədim dövrünə həsr olunmuş orijinal araşdırmalar kimi diqqəti cəkməkdədir.

Alim Əbülqasım Firdovsi yaradıcılığına ciddi dəyər vermiş, fars dilinin və ədəbiyyatının gəlişməsində onun xidmətlərini aşkarlamağa çalışmışdır. Xüsusilə, fars dilinin ərəb tərkiblərindən təmizlənməsində, bu dilin saflaşmasında onun mühüm rolunu vurğulamışdır. Ədəbiyyatşünasın fikrincə, «Şahnamə» eposu fars dilli poeziyanın sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Müəllif, eyni zamanda, «Şahnamə»nin meydana gəldiyi dövr, mühit, süjet xəttinin təməlinə dayanan hadisə və əhvalatlar, habelə eposun dil-üslub xüsusiyyətləri, sənətkarlıq məsələləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. «Şahnamə»ni ciddi şəkildə araşdıran ədəbiyyatşünas Firdovsinin qaynaqlandığı yazılı mənbələrlə yanaşı, Zöhhak, Cəmşid, Firudin, Zal, Rüstəm və başqa əfsanəvi qəhrəmanlar haqqında xalq arasında dolaşan rəvayətlərə diqqəti cəkməmiş, eposun yazılışında müəllifin onlardan bəhrələndiyini qeyd etmişdir.

Alim «Firdovsiyə görə fars mifologiyası» (1848) məqaləsində «Şahnamə» qəhrəmanlarını Homerin «İliada», «Odiseya», Vergilinin «Eneida» eposlarında təsvir olunan surətlərlə müqayisə etmiş, onların xaraktercə biri-birinə son dərəcə yaxın olduğunu vurğulamışdır. Mirzə Kazım bəyin qənaətinə, «Homer yunanlar üçün nədirsə, Firdovsi də farslar üçün o deməkdir» (430, 316).

Müəllif bəhs olunan məqaləsində yalnız Firdovsi yaradıcılığını izləməklə kifayətlənməmiş, həmçinin folklor və mifolo-

giyaya dair baxışlarını əks etdirmişdir. O yazırdı: «Əfsanə və əsatirlər xalqların tarix və ədəbiyyatında heç də sonuncu yeri tutmur. Qədim zamanlarda baş vermiş hadisələr haqqındakı nağıl və hekayətlər bizə faktlar şəklində tarixi məlumat verir, bir sıra məsələləri şərh edir. Tarix tez-tez bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəşəriyyət həyatının müxtəlif dövrlərindəki sirli tapmacaları aşkara çıxarmaq üçün bir açar kimi istifadə edir; ədəbiyyat isə bu zəngin xəzinənin daş-qaşları ilə özünü bəzəyir». (430, 306).

Mirzə Kazım bəyin fars ədəbiyyatına marağını şərtləndirən məqamlardan biri də 1829-cu ildə Sədi Şirazinin «Gülüstən» poemasını rus dilinə çevirməsi ilə bağlıdır. Təəssüf ki, müəyyən səbəblər üzündən bu əsər nəşr olunmamışdır.

Mirzə Kazım bəyin Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarında Zərdüşt və «Avesta» haqqında elmi şərh və mülahizələri xüsusi yer tutur. Alimin araşdırmalarında «Zərdüştün doğulduğu yer, onun vətəni barəsindəki mülahizələri xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, Zərdüştün qədim Azərbaycan ərazisində dünyaya göz açması fikrini müdafiə edirdi. Bu fakt həm də ona görə əlamətdardır ki, hələ keçən əsrdə Qərbi Avropa şərqşünaslarının əksəriyyəti Zərdüştün vətənindən danışarkən daha çox Baktriyanın və Soqdiyanın üzərində dayanırdılar. Qərbli həmkarlarından fərqli olaraq Mirzə Kazım bəyin Zərdüştün Azərbaycanda – Urmiyada doğulması fikrinə üstünlük verməsi alimin vətənpərvərliyini, «Avesta»-nı diqqətlə təhlil edib öyrəndiyini göstərməkdədir» (216, 115-116). «Avesta»-nın yazıldığı dildən bəhs edərkən isə alim bu abidənin Şimali Midiyada hakim mövqeyə malik Azərbaycan xalq danışığı dilində yazıldığı qənaətində olduğunu bildirmişdir (216, 116).

Alimin tədqiqatları içərisində türk xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmalar da xüsusi yer tutur. Onun «Uyğurlar haqqında tədqiqatlar» («Исследования об уйгурах») əsəri (1841), XIII yüzilin abidəsi olan Qul Əlinin «Qisseyi-Yusif» (1839), Məhəmməd Çələbi Yazıcızadənin «Məhəmmədiyyə» (1845), özbək (cığatay) dilində qələmə alınmış «Səbatil-acizin»

(1847) poemalarının, tarixi-ədəbi qaynaq olan «Dərbəndnamə»nin müqəddimə və şərhrlərlə nəşri bu baxımdan səciyyəvidir.

«Uyğurlar haqqında tədqiqatlar» əsərində müəllif türk qöv-münə mənsub olan bu xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti, milli kimliyi haqqında ətraflı məlumat vermiş, dövrün türkoloji araşdırmalarında rast gəlinən bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Qul Əlinin «Qisseyi-Yusif», Məhəmməd Çələbi Yazıcızadənin «Məhəmmədiyyə», «Səbatil-acizin» poemalarının nəşri ilə müəllif ilk növbədə türk xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyətini yaymaq məramı izləmiş, həmçinin universitetdə tədris üçün dərs vəsaiti hazırlamaq niyyətini gerçəkləşdirmişdir.

Mirzə Kazım bəy Azərbaycan ədəbiyyatını da izləmiş, Əf-zələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov və başqa sənətkarlar haqqında tədqiqatlar aparmış, yaxud ayrı-ayrı araşdırmalarında bu və ya digər münasibətlə mülahizələr söyləmişdir.

Araşdırıcı Xaqaninin poeziyasını yüksək qiymətləndirmiş, onun özünəməxsus poetik istedadı, yaradıcılıq dəst-xəttinə malik olduğunu qeyd etmişdir.

Mirzə Kazım bəy Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını Şərq ədəbiyyatının yeni səhifələrindən biri kimi səciyyələndirmiş, onu «fars dilində yaranan ədəbiyyatın sütunu» adlandırmış, şairin yaratmış olduğu «Xəmsə»nin təkrarsız sənət örnəyi kimi özündən sonrakı dövrün poeziyasına böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir.

Tədqiqatçı Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığını türk poeziyasının zirvəsi hesab etmiş, onun qeyri-adi poetik istedadı malik olduğunu göstərmişdir. O, şairin «Divan»ını təhlil etmiş, «Leyli və Məcnun» poemasını Şərq epik poeziyasının inkişafında yeni mərhələ kimi dəyərləndirmişdir. Alim, Füzulinin Allahdan öz yazdıqlarının pis xəttatların əlinə düşməməsini arzulayan qənaətlərinə yüksək dəyər vermişdir.

Mirzə Kazım bəy Azərbaycanın görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərindən Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi və başqaları

ilə əlaqə və ünsiyyət saxlamışdır. İranın Fransadakı səfiri, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaxın dostu Mirzə Yusif xan «Kəmalüddövlə məktubları»nı 1969-cu ildə Parisə ezamiyyətə gələn Mirzə Kazım bəyə təqdim etmiş və əsəri oxuyan ədib onun müəllifinə heyranlığını və rəğbətini gizlədə bilməmişdi. Mirzə Yusif xan Mirzə Fətəliyə məktublarının birində bununla bağlı yazırdı: «Cənab Mirzə Kazım bəy Peterburqdan Parisə gəlmişdi. Sizi onunla qiyabi tanış etdim. Əlifbanızı ona verdim, apardı və vəd etdi ki, çox yaxşı bir məqalə yazacaq. Səfərxanada mənzil etdiyi bir gecə və gündüz ərzində «Kəmalüddövlə məktubları»nı oxudu və çox bəyəndi. Lakin işin aqibətini mülahizə nöqteyi-nəzərindən bəzi dəyişikliklər aparmağı lazım bildi ki, əgər sizin icazəinizlə dəyişikliklər icra olunarsa, sözsüz çap etmək olar və artıq bir şəxsin gileyinə belə yer qalmaz. Onun nüsxəsini də vaxtı gələndə sizə göndərəcəyəm ki, görəsiniz» (12, 233).

Mirzə Kazım bəy ortaq türk ədəbi dilinin formalaşması sahəsində ilk təşəbbüs göstərən alimlərdən olmuşdur. O, Rusiyada ilk dəfə olaraq türk dillərinin ortaq qrammatikasını hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Müəllifin «Türk-tatar dili qrammatikası» (1839) və həmin əsərin təkmilləşdirilmiş variantı olan «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» (1846) əsərlərində Osmanlı, Azərbaycan, tatar, cığatay, uyğur və digər türk dilləri morfologiya, sintaksis baxımından müqayisəli linqvistika kontekstində araşdırılmışdır.

Azərbaycanın mühacir alimi, İstanbul Universitetinin professoru Əhməd Cəfəroğlu «Böyük azəri alimi Mirzə Kazım bəy» adlı məqaləsində onun ortaq türk ədəbi dili ilə bağlı təşəbbüslərini səciyyələndirərək yazırdı: «Kazım bəy tərəfindən ilk meydana atılan bu müştərək türk lisanı məsələsi bilahare yarım əsr sonra Krım tatar mütəfəkkiri və «Tərcüman» qəzetəsi sahibi İsmayıl bəy Qasprinski tərəfindən mənimsənmiş və bu alim tərəfindən də bir dəfə daha ümumi Rusiya daxilində yaşayan və hətta bilumum Türklər lisanının birləşdirilməsinə təşəbbüs edilmişdir» (368, 65).

Mirzə Kazım bəy rus və dünya şərqşünaslıq elmində bir məktəb yaratmışdır. O, şərqşünaslığı Şərqlə aid elmlərin vəhdəti şəklində

də görür, dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, ilahiyyat və bütövlükdə humanitariyanı ehtiva edən bir elm sahəsi kimi dərk edirdi. Təəssüf ki, sovet siyasi rejimi dönəmində məlum ideoloji səbəblərdən şərqşünaslıq elminin hüdudları filologiya ilə məhdudlaşdırıldı. Elmə bu cür yanaşma birtərəfli idi, uzun sürə davam edə bilməzdi; tarix Mirzə Kazım bəy ənənələrinin daha düzgün olduğunu üzə çıxardı.

Mirzə Kazım bəyin tələbəsi olmuş İ.N.Berezin öz müəlliminin vəfatı ilə bağlı yazırdı: «Şərq öyrənildikcə...Mirzə Kazım bəyin adı minnətdarlıq duyğusu ilə yad ediləcəkdir» (216, 189).

Böyük mütəfəkkir **Mirzə Fətəli Axundzadə** (1812–1878) yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında professional ədəbi tənqidin yaradıcısıdır. Qeyd edək ki, müəllifin elmi-nəzəri irsi haqqında xeyli sayda araşdırmalar aparılsa da, ədəbi-estetik görüşləri indiyədək bütün yönərlə aşıqlanmamışdır. Başqa sözlə, Mirzə Fətəli Axundzadənin nəzəri-estetik görüşləri haqqında yazan müəlliflər, əsasən onun ədəbi-tənqidi məqalələrini, «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi traktatını və bir neçə məktubunu araşdırmaya cəlb etməklə kifayətləndiyindən, ədibin sənətə baxışı yetərinə öyrənilməmişdir. (318, 65). Halbuki M.F.Axundzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri onun bədii və elmi yaradıcılığı ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmadan doğru qənaətə gəlmək mümkün deyildir.

Bütövlükdə M.F.Axundzadənin ədəbi-nəzəri araşdırmalarında realizm, tipiklik, sənətin ideyalılığı, xəlqilik, bədii ümumiləşdirmə, epik və lirik poeziya, dram və teatr sənəti, ədəbi dil problemi, obraz və xarakter yaradılışı, məzmun və forma vəhdəti, ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti, mətbuat azadlığı və bir çox digər aktual məsələlər haqqında dəyərli mülahizələr söylənilmişdir. Şərq ədəbiyyatı klassikləri ilə yanaşı, Qərb mədəniyyətinə dərin-dən bələd olması onun ədəbi-estetik görüşlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Müəllifin ədəbi-tənqidi görüşləri əsas etibarilə «Fəhristi-kitab», «Tənqid risaləsi», «Nəzm və nəsr haqqında», «Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında», «Mirzə Ağanın pyesləri

haqqında kritika», «Kritika. Yüksək İranın «Millət» qəzeti münşisinə» və başqa məqalələrində, habelə «Kəmalüddövlə məktubları» adlı fəlsəfi traktatında və müasirlərinə yazmış olduğu bir sıra məktublarda əksini tapmışdır.

M.F.Axundzadənin nəzəri-estetik görüşlərində tənqidin məqsəd və vəzifələri fərqli yönərlə dəyərləndirilmişdir. Ayrı-ayrı yazılarında «tənqid» və «kritika» terminlərini paralel şəkildə işlədən ədib «Con Stüart Mill azadlıq haqqında» adlı məqaləsində cəmiyyətdə tənqidi düşüncənin inkişafı üçün fikir azadlığının zəruriliyinə diqqəti çəkmişdir. «Fikir azadlığı olduqda kritikanın faydası o olacaqdır ki, nəhayət, get-gedə müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyat zühur edəcəkdir» (11, 207).

M.F.Axundzadə «Təmsilat»ın fars dilinə tərcüməçisi Mirzə Məhəmməd Cəfərə yazdığı 25 mart 1871-ci il tarixli məktubda tənqidlə nəsihət və moizənin fərqlərini müfəssəl şəkildə səciyyələndirmişdir. Moizə və nəsihətlə insanların əxlaqını saflaşdırmağın səmərəsiz olduğuna diqqəti yönəldən ədibin fikrincə, Avropa ölkələrinin mədəni inkişafının mühüm səbəblərindən biri tənqiddə önəm vermələri, onun imkanlarından bəhrələnmələridir: «Kəmalüddövlə məktubları» barədə qeyd etmişsiniz ki, onları hələ oxumamışsınız. Bəs haradan bilirsiniz ki, bədxahlıq məqsədilə yazılmışdır? Burada bədxahlıq yoxdur. Ancaq irad tutmaq və tənqid vardır. Bu isə çox böyük bir məsələdir. Onun izahı üçün uzun-uzadı danışmaq lazım gəlir. Əlbəttə, belə bir izahat bu məktuba sığışmaz. Ona görə də qısaca yazıram ki, siz gərək tənqidin şərtlərindən xəbərdar olasınız ki, bu məsələdən də baş çıxara bilərsiniz. İrad tutulmadan istehzasız, məzəmmətsiz və məsxərəsiz tənqidi əsər yazıla bilməz. «Kəmalüddövlə məktubları» moizə, nəsihət deyil, tənqiddir. İnsanlar pis əməllərə adət etdiyi bir halda, tənqid vasitəsilə olmayıb, moizə, nəsihət və ata məhəbbəti tərzində yazılan bir əsərin bəşər təbiətinə heç bir təsiri olmayacaqdır» (11, 259).

Böyük mütəfəkkir Mirzə Məhəmməd Cəfərə yazdığı bəhs olunan məktubda tənqidin əhəmiyyəti ilə bağlı mülahizələrini davam

etdirərək cəmiyyətin tərəqqisində, xalqın oyanışında onun mühüm rol oynaya biləcəyini vurğulayır. Ədib Şərqin əsrlər boyu sürükləndiyi ətalət və cəhalət burulğanından xilas ola bilməməsinin bir səbəbini də məhz ədəbiyyatın moizə və nəsihət üzərində qurulması ilə səciyyələndirir. «İnsanların təbiəti moizə və nəsihətləri oxuyub, dinləməyə nifrət edir. Halbuki insanlar tənqidi əsər oxumağa həmişə həvəskar olurlar. Avropa filosoflarının təcrübələri və bir çox inkaredilməz həyati dəlillər sübut etmişdir ki, tənqid, istehza və məsxərədən başqa, pis və yaramaz əməlləri insan təbiətindən heç bir vasitə ilə məhv etmək olmaz. Əgər nəsihət və moizənin insanlara təsiri olsaydı, mərhum Şeyx Sədinin «Güləstan» və «Bustan» əsərləri əvvəldən-axıra qədər nəsihətdir. Bəs nə üçün İran camaatı altı yüz ildən bəri onları oxuyur, lakin oradakı nəsihət və moizələrə əsla əhəmiyyət vermir?! Nəticədə isə zülm və istibdad gündəngünə artır ki, əskilməyir» (11, 259).

M.F.Axundzadə Mirzə Yusif xana yazdığı 17 dekabr 1870-ci il tarixli məktubda bir daha tənqidin əhəmiyyəti ilə bağlı mülahizələrini səciyyələndirməyə çalışmışdır. Ədib tənqidi düşüncənin cəsarət və prinsipiallıq tələb etdiyini, qorxaqlıqla, çəkingənliklə bir araya sığmadığını vurğulamış, əsərin təsir gücünün bu amillərdən qaynaqlandığını əsaslandırmışdır. «...Əgər mən də yumşaq, pərdəli və mülayim yazsaydım, mənim də əsərim Mollayi-Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Əbdürrəhman Cami və başqa klassik filosofların əsərləri kimi olardı. Bu adamların əsərlərindən bu günə qədər bir nəticə əldə edilmişdirmi? Belə isə, həqiqət bu ali rütbəli həzrətlərin əsərlərində işlətdikləri üslubda deyildir. Onlar filosofluğun mənasını çox yaxşı anlamışlar. Lakin qorxaqlıq və cəsarətsizlik üzündən fəlsəfənin mənasını bütün xalqa və bütün bəşəriyyətə söyləyə bilməmişlər. Bunun nəticəsindədir ki, onların əsl məqsədləri bu günə qədər kəşf edilməmiş qalmışdır» (11, 251).

M.F.Axundzadə «Tənqid risaləsi» adlı məqaləsində ədəbi tənqidin məqsəd və vəzifələri haqqında qənaətlərini daha konkret şəkildə izah etmişdir. Ədəbi tənqid olmadan sənətin inkişafını mümkünsüz hesab edən müəllifin qənaətinə, tənqidçi yalan və

qərəzçilikdən uzaq olmalı, fikir və mülahizələrini nəzakət çərçivəsində söyləməlidir. «Bu qaydaya Avropada əməl olunur və onun böyük faydaları vardır; məsələn: bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərinin mətləbləri xüsusunda kritika yazır, bir şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və könülə dəyən bir söz belə olmasın, hər nə deyilsə, incəliklə deyilsin. Bu işi «kritika», fransız istilahı ilə «kritik» adlandırırlar» (11, 199). Ədibin qənaətinə, «mülayimlik və həqiqəti pərdələmək tənqid şərtlərinə müxalifdir» (11, 266).

M.F.Axundzadə belə düşünürdü ki, əgər ədəbi tənqid ictimai düşüncədə layiqli yerini tutarsa, mədəniyyətin inkişafına öz bəhrəsini verər, bunun sayəsində insanlar əsrlər boyu sənət adına uydu-rulan söz yığınınan xilas olar, həqiqi sənətin inkişafı üçün meydan açılar. Məhz belə olarsa şairlər gerçək sənətin nədən ibarət olduğunu anlayar, «məzmun-suz və duzsuz deyilən və heç bir faydası olmayan qəzəl və qəsidələr düzəltməkdən əl çəkərək...məsnəvi tərzində müxtəlif xalqların əhval və adətini bildirən hekayəli şeir deməyə başlayacaqlar və nəsrə də qafiyədən və uşaqqasına mü-baliğələrdən və əbləhcəsinə təşbihlərdən bütünlüklə çəkinəcəklər; ancaq rəğbətli məzmun arxasınca gedəcəklər. Elə bir məzmun ki, oxucu ondan həzz alsın və qulaq asan ləzzət aparsın və müəllif bu-nun sayəsində ad qazansın. Belə ki, məzmun gözəl olduqda kritika əvəzinə, hər tərəfdən onun haqqında tərifnamələr göndərəcəklər; çünki gözəl məzmun tapmaq Allah vergisi olan təbin xüsusiyyətlərindəndir, amma qafiyə düzəltmək başqa sənətlər kimi öyrənilə bilən bir işdir» (11, 199-200).

Nəzəri-estetik görüşlərində davamlı olaraq realizm prinsiplərinə ağırlıq verən böyük mütəfəkkir ədəbi tənqidlə yanaşı, şeir, nəsr, dramaturgiya və teatr sənəti haqqında konseptual şəkildə qənaətlərini ifadə etmişdir.

M.F.Axundzadə «Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin bə-bində», «Kritika», «Nəzm və nəsr haqqında» məqalələrində, ay-rı-ayrı müəlliflərə ünvanlanmış məktublarında, habelə «Kəmalüd-dövlə məktubları» fəlsəfi traktatında poeziya haqqında görüşlərini

əks etdirmişdir. Bütövlükdə epik şeirə üstünlük verən tənqidçi Homer, Əbülqasım Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Cəlaləddin Rumi, Hafiz Şirazi, Vilyam Şekspir kimi sənətkarların əsərlərini dərin məzmununa, ictimai siqlətinə, təsir və təlqin gücünə görə yüksək qiymətləndirir. «Yunan millətinin içində əsri-qədimdən bir şair məşhurdur ki, adına Homer deyirlər. Milləti-yunanın əsri-qədimdə vüqqa gələn müharibətini və hadis olan vəqayeyini və pəhləvanlarının mübarizəsini və hünərlərini Firdovsi kimi nəzmə çəkibdir, belə ki, bu zamana qədər bir afəridə onun əşarına nəzir deməyə qadir deyil və habelə ingilis millətinin içində bir neçə yüz il bundan irəli bir şair peyda oldu Şekspir adlı ki, səlatini-ingilisin məsaibini nəzm edibdir, bir növ müəssir ki, müstəmə sima halətində, nə qədər şədiddülqəlb olsa da, bükadan özünü saxlaya bilməz və sair bu misal şüəra külli-miləl arasında mövcuddur» (11, 31).

Ədib əsərlərini təqdir etdiyi Əbülqasım Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Cəlaləddin Rumi, Əbdürrəhman Cami kimi sənətkarların da poeziyasını bəzən mücərrəddliyə yer verildiyinə görə tənqid etməkdən çəkinmir, «belə məqamlarda onların xəyalatına da şeir demək caiz deyil» (11, 152) qənaətinə gəlir.

«Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında» adlı məqaləsində «Məsnəvi» müəllifi Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığını təhlil obyektinə çevirən tənqidçi onun əsərlərini ideya-məzmun baxımından dəyərləndirsə də, idealist baxışlarına görə tənqid etmişdir. Tənqidçi Mollayi Ruminin öz fikirlərini pərdələməkdə mahir sənətkar olduğuna diqqəti çəkərək yazmışdır: «Vaqeən Mollayi-Rumi məğzi-mətləbi gizlətməkdə ustadi-kamil və hərif-i bimisldir» (11, 157). Müəllif Mollayi-Ruminin öz fikirlərini örtülü şəkildə ifadə etməsinin səbəbini onun dövrü, mühiti ilə əlaqələndirir, bu cür yazı tərzinin irticadan yaxa qurtarmaq niyyətindən qaynaqlandığını bildirir.

Ədib İranın «Millət» qəzeti münşisinə məktub şəklində ünvanladığı «Kritika» adlı məqaləsində şeirdə məzmun və ifadə gözəlliyi və bunların qarşılıqlı vəhdəti məsələsinə ciddi önəm verdiyini vurğulamışdır: «İki şey şeirin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi. Məzmun gözəlliyi olub ifadə gözəl-

liyinə malik olmayan bir nəzm, Mollayı Ruminin məsnəvisi kimi, məqbul nəzmdir, amma şeiriyyətində nöqsan vardır.

İfadə gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə, Tehranlı Qaaninin şeirləri kimi, zəif və kəsalət artırıcı nəzmdir, amma yenə də şeir növündəndir, yenə də hünərdir.

Həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdovsinin «Şahnamə»si, Nizaminin «Xəmsə»si və Hafizin divanı kimi, nəşə artırıcı və həyəcanlandırıcı olub hər kəs tərəfindən bəyənilir» (11, 167-168).

Mirzə Fətəli bəhs olunan qəzetin səhifələrində «Şəmsüş-şüəra» kimi təqdim olunmuş fars şairi Süruşun əsərlərini sərt şəkildə tənqid etmişdir. Onun fikrincə, Süruşun qəzetdə dərc olunan qəsidəsinin nə məzmun, nə də ifadə gözəlliyi vardır. Həmçinin qəsidə vəzn baxımından da qüsurludur. «Beləliklə, bu qəsidəni şeir və sahibini şair adlandırmaq olmaz. Dəlil budur: «Şəmsüş-şüəra»nın qəsidəsinin məzmunu başdan-ayağa şeyxi əqaidinə istinad edir. ...Onları minlərcə dəfə mənzum və mənsur şəkildə başqaları demişlər və yazmışlar. Qəribəliyi və yeniliyi olmayan bir məzmun isə adama qətiyyənlə zövq və fərah verə bilməz» (11, 168).

Mirzə Fətəli «Nəzm və nəsr haqqında» məqaləsində poeziya haqqında mülahizələrini ifadə edərkən «...türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır» (11, 152) kimi yanlış qənaətə gəlmişdir. Halbuki farsdilli poeziya nəzərə alınmazsa belə, əsərlərini ana dili olan türkcədə yazan Yunis Əmrə, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Qövsi Təbrizi kimi qüdrətli qələm sahiblərinin olması belə düşünməyə əsas vermir.

Ədib, ictimai məfkurənin daşıyıcısı olduğu üçün epik şeirə üstünlük vermiş, Məhəmməd Füzulini şair deyil, sadəcə «nazimi-ustad» adlandırmış, «Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır» (11, 152) - deyə dəyərləndirmişdir. Mirzə Fətəlinin Füzuli haqqında qənaətləri sonrakı dövrün ədəbi tənqidində birmənalı şəkildə qarşılanmamış, ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Lakin tədqiqatçıların əksəriyyəti təxminən eyni

mövqedən çıxış etmişlər. Ədibin Füzuli haqqında mülahizələri «Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında» adlı məqaləsində Cəfər Cabbarlı tərəfindən belə səciyyələndirilmişdir:

«Füzulinin bir qəzəli yüzrlə şairlər üçün ilham mənbəyi olur, şairlər öz şeirlərini ona bənzətməyə çalışırdılar. «Füzuliyanə» qəzəllər yazmaq şairlərin ideali olmuşdur. Bənzətmələr, təxmislər yol alıb gedirdi. Ədəbiyyat öz normal yolunu itirmiş, hələqəvi bir gedişlə Füzulinin başına hərlənir, haraya getdiyini özü də bilmirdi. Füzuli elə bir tilsim idi ki, ədəbiyyatımız ondan bir addım belə olsun bayıra çıxmır və uzun illər yeni bir şəkə keçmirdi. Beləliklə, ədəbiyyat getdikcə həyatdan uzaqlaşır, ayağı həyat torpağından üzülür, bayağılaşır, düşkünləşir və çıxılmaz bir tilsim içərisində çırpınırdı. Birinci olaraq, bu cadulanmış gedişə qarşı çıxan, bu saxlanmaz axını toxdadan, bu çıxılmaz yoldan çıxan və bu qırılmaz qəzəl və qəsidə tilsimini qıran Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur» (48, 237-238).

Akademik Kamal Talıbzadə də M.F.Axundzadənin Füzuli haqqında qənaətlərini «son dərəcə subyektiv qiymət» kimi dəyərləndirməklə yanaşı, Füzuli yaradıcılığına münasibətdə ona «şərti bəraət qazandıran bəzi obyektiv-tarixi məqamlar» olduğunu vurğulamış, təxminən Cəfər Cabbarlının mövqeyindən çıxış etmişdir: «Realizmin inkişafına meydan vermək üçün romantizmin şöhrətini, nüfuzunu qırmaq Axundzadənin seçdiyi ədəbi mübarizə yollarından biri idi. Necə ki, vaxtilə Viktor Hüqo «Kromvel» dramına yazdığı müqəddimədə (1827) ilk dəfə romantizmin nəzəri prinsiplərini elan edərkən klassisizmin doqma və şərtiliklərini, sənətkar azadlığını məhdudlaşdıran «vəhdət» nəzəriyyəsini yerlə-yeksan etmişdi, klassisizmin tənqidi əsasında romantizmin estetik manifestini hazırlamışdı. Necə ki, realist Tolstoy romantik Şekspiri böyük sənət nümunələrinin yaradıcısı kimi bəyənmirdi» (318, 69). Tənqidçi daha sonra mülahizələrini davam etdirərək yazır: «Füzuliyə münasibət Axundzadə estetikasında, əslində Füzulinin özündən çox onun təsirinə, bu təsirin yaratdığı vəziyyətə aid idi. Füzuli dühası uzun əsrlər Azərbaycan şeirini öz «tilsimli təsirində» saxla-

yırdı, bu şeir məktəbinin nümayəndələri «balaca istedadlar» olaraq qalır, öz müəllimlərini təkrar etməkdən uzağa getmir, yaratdıqları epiqonçu ədəbiyyat – fikri, şəkli yeniliklərdən, həyatilikdən, orijinallıqdan məhrum bir ədəbiyyat kimi dövrün yeni tələblərinə əsla cavab vermirdi» (318, 69).

Füzulini «ustadi-nazim» hesab etməsini ədibin bədii zövqünün deyil, bütövlükdə maarifçilik düşüncəsinə söykənən estetikasının və sosial-fəlsəfi məntiqinin «səhvi» kimi dəyərləndirən görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin «M.F.Axundzadənin Füzuli konsepsiyasına münasibəti ilə dini sistemlər tarixinə münasibəti arasında da bir ümumilik var» (11, 10) qənaəti təxminən əvvəlki mülahizələrdən prinsipial şəkildən fərqlənir. Yaxud «Mirzə Fətəli Axundzadənin ideal və sənət dünyası» adlı monoqrafiyanın müəllifi professor Xəlid Əlimirzəyevin: «Çox güman ki, o, ...epiqonçu şeirin çoxdan köhnəlmiş ifadə təsvir vasitələrinin qarşısına sədd çəkmək, şairləri ağır bir yük kimi əzən Füzuli tilsimindən xilas etmək və bütünlükdə bədii yaradıcılıqda yeni realist prinsiplərin bərqərarı naminə bilə-bilə, şüurlu şəkildə belə bir tezis irəli sürmüşdür» (105, 47) – mülahizələri də əvvəlki fikirlərin başqa şəkildə təkrarıdır. Bütün bunlar M.F.Axundzadənin Füzuli yaradıcılığına münasibətinin məqsədli səciyyə daşdığını düşünməyə əsas verir.

M.F.Axundzadə «Nəzm və nəsr haqqında» məqaləsində Molla Pənah Vəqif və Qasım bəy Zakirin əsərlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Ədibin hər iki şairin yaradıcılığına yüksək dəyər verməsi, şübhəsiz ki, onların əsərlərinin realizmindən və xalqiliyindən qaynaqlanmaqdadır. «Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vəqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düşər oldum ki, əlhəq türk dilində onun mənzumatı mənim heyratımə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə, tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir məhz bu iki şəxsə» (11, 152). Tənqidçi, eyni zamanda, bu iki şairi müqayisə

edərək aralarındakı fərqlə də diqqəti yönəltmiş, Zakirin yaradıcılığına üstünlük vermişdir. «Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərsəyə gələn bu fənnə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur» (11, 152).

M.F.Axundzadə ədəbi-tənqidi məqalələrində dram və teatr sənəti ilə bağlı görüşlərini əks etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoyan, onun təkrarsız nümunələrini yaradan böyük mütəfəkkir həmçinin bu janrın nəzəri müddəalarını da işləyib hazırlamışdır. Ədib «sənətlərin ən şərəflisi» hesab etdiyi dramaturgiyaya ciddi önəm vermiş, onun milli ədəbiyyatın aparıcı qollarından birinə çevrilməsində, ictimai düşüncədə özünə yer tutmasında əlindən gələni əsirgəməmişdir. «Şərq dillərinin inkişafı sahəsində mənim yorulmadan göstərdiyim fəaliyyət iki çox mühüm xidmətimlə möhkəmləndirilmişdir. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, mən öz ədəbi əsərlərimlə indiyə qədər bizim ədəbiyyatımıza məlum olmayan dramnəvislik məktəbinin başında durmuşam» (12, 58).

M.F.Axundzadə «Fəhrisi-kitab» adlı məqalədə dramatik ədəbi növün nəzəri prinsiplərini şərh etmiş, «nəqli-müsbət» (faciə) və «nəqli-behicət» (komediya) janrlarına münasibət bildirmiş, onları biri-birindən fərqləndirən məqamları səciyyələndirmiş, həmçinin bu iki janr arasında aralıq mövqe tutan ciddi dram əsərlərinin mövcudluğuna da diqqəti cəkməmişdir (11, 148-149).

Tənqidçi Azərbaycanın Güneyində janrın ilk nümunələrini yaradan Mirzə Ağa Təbrizin yaradıcılığına həsr etdiyi «Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika» adlı məqaləsində yazırdı ki, «Gülüstən» və «Zinətül-məcalis» dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər – drama və romandır» (11, 184). Müəllifin Mirzə Ağanın «Əşrəf xan», «Kövkəb və dəhbəşi Qasım», «Sərgüzəşti Ağa Həşim», «Sərgüzəşti-Şahqulu Mirzə» adlı əsərlərinin təhlili fonunda teatr və dram sənəti ilə bağlı düşüncələri bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadənin teatr və dram sənəti ilə bağlı mülahizələrində peşəkarlıqla yanaşı, Azərbaycan oxucularının bu ədəbi növ haqqında təsəvvürə malik olmamasını şərtləndirən sadəlik, aydınlıq və təfərrüatlılıq da diqqəti çəkir. «Teatr – uca və geniş bir salondan ibarətdir ki, içərisi üç tərəfdən divarlara bitişmiş olur, altlı-üstlü lojaların üzü dördüncü tərəfinə baxır. Ölkənin əhalisi – əşrafdan, tacirlərdən tutmuş kasıblaradək hər sinif adamlar – keyfi istəyəndə kişili-qadınli giriş haqqı vermək şərti ilə gecələr bu salona daxil olub, bəziləri lojalarda, bəziləri isə parterdə oturub tamaşa edirlər. Ölkənin padşahı da hərdənbir teatra təşrif gətirib, öz əyalı və uşaqları ilə bərabər ona məxsus olan lojada oturur. O vaxt drama sənətin ustadları – ki, fransızca onlara aktyor deyirlər – hər birisi xüsusi bir paltarda səhnəyə daxil olub, qabaqcadan təyin olunmuş bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar isə onların danışığlarına qulaq asırlar» (11, 177).

Ədibin fikrincə, dram əsərlərinin şərtlərinə görə əsəri tamamlamaq üçün sonda iştirakçıların hamısı, bu mümkün olmadıqda isə ən azı üçdə ikisi səhnəyə yığılmalıdır (11, 178). O qeyd edir ki, «pyesin məzmununda qətiyyənlər ədəbsiz sayılan keyfiyyətlər, sözlər və hərəkətlər olmamalıdır» (11, 177). Çünki «drama sənətinin məqsədi insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirməkdir» (11, 178).

M.F.Axundzadə dram sənətinin xüsusiyyətlərini səciyyələndirərkən tipiklik məsələsinə də münasibət bildirmiş, həyatda baş verən hər hansı hadisənin deyil, yalnız tipik əhvalatların canlandırılmasını doğru hesab etmişdir. Tənqidçi həmçinin dram əsərlərində obrazların nitqinin hərəkət və rəftarlarına uyğunluğu probleminə diqqəti yönəlmiş, onların xarakter cizgilərinin müəyyənləşməsində bu amilin rolunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Bu mənada, ədib Mirzə Ağanın «Sərgüzeşti Ağa Haşım» pyesində Sara obrazının danışığı ilə hərəkətləri arasında uyğunsuzluğu ciddi qüsurlar hesab etmişdir: «Sara suzmanilər kimi və bəlkə onlardan daha artıq utanmaz və həyasız bir qız kimi görünməkdədir. Bu sifət qızların

təbiətinə zidd və drama fənninin şərtlərinə müxalifdir. Elə edin ki, Sara həyalı və ismətli görünsün. Buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə danışıqlarını dəyişdirin» (11, 183).

Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə səhnə və oxu üçün yazılmış dram əsərlərini də fərqləndirmişdir. Müəllif bu fərqləndirmədə əsasən əsərin məzmunundan, dramatik hadisələrin tamaşa üçün uyğun olub-olmaması kriteriyasından çıxış etmişdir. «Bundan başqa «Sərgüzəşti-Kövkəb» drama fənni şəklində yazılmış olsa da, onun əvvəlində teatr tamaşasına qoyulmaq üçün deyil, oxunmaq üçün yazıldığına işarə edin; çünki bu sərgüzəşt bəzi keyfiyyətlərə görə teatrda oynanılmağa əlverişli deyildir» (11, 182).

M.F.Axundzadə millətin maariflənməsində, mədəniyyətinə yoluxmuş qüsurlar və nöqsanlardan təmizlənməsində komediya janrının daha böyük imkanlara malik olduğu qənaətinə gəlmişdir. Ümumiyyətlə, tənqidçinin dram sənəti haqqında mülahizələri daha çox komediya janrının poetikasına söykənir. Ədib Tiflisdə nəşr olunan türkcə «Təmsilat»-ını hədiyyə etdiyi dostu şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə yazırdı ki, «Avropanın mütəfəkkirləri və filosofları anlamışlar ki, insanların təbiətindən və tinətindən eyibləri və pis əməlləri ancaq məsxərə və istehza vasitəsilə rəf etmək olar. Buna görə də onların istilahınca dram fənni adlanan bu cür əsərlər yazmağa başladılar» (12, 112).

M.F.Axundzadə ədəbi dil haqqında dəyərli mülahizələr söyləmiş, həmçinin bədii yaradıcılığı ilə milli ədəbi dilin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. O, «Fəhristi-kitab» adlı ön sözdə «Təmsilat»-ın oxucularına türkcə yaranan ədəbi əsərlərdə imla qaydalarının olmadığına diqqəti cərkərək yazır: «Çün türki dilinin imlası xüsusunda bu ana qədər qaideyi-külliyə mərqum olunmayıbdır, ona binaən mən təmsilatımın imlasında istilahi dəstəviz etdim. ...Ona binaən təvəqqi edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi türki dilində – adam yazasan, tōxmi – toxum, cifti – cüt, müqəyyədi – muğayat, övrəti – arvad, qaidəni – qayda və habelə özgə əlfazı ki, xəvass və avamın müştərəkdir, fəqət xəvassa mütəəlliq olan əlfaz qoy öz imlayi-əslisində baqi qalsın» (11, 150). Tənqidçi

Həsən bəy Zərdabiyə yazdığı məktubda «Əkinçi» qəzetinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, ədəbi dil siyasətində «Təmsilat»ın orfoqrafiyasını örnək almağı tövsiyə etmişdir (12, 195).

Böyük mütəfəkkir əsərlərində sənətin tərbiyəvi əhəmiyyətindən dönə-dönə bəhs etmiş, ədəbiyyatın ictimai həyata və xalqın mənəviyyatına təsirini mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirmişdir. O, «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi traktatında bütövlükdə incəsənətə qarşı çıxan, sənətin tərbiyəvi mahiyyətini anlamayan din və şəriət xadimlərini kəskin şəkildə tənqid edərək yazmışdır: «Nəğamat çalma, haramdır; nəğamata qulaq asma, haramdır; nəğamat öyrənmə, haramdır; teatr, yəni tamaşaxana qayırma, haramdır; teatra getmə, haramdır; rəqs etmə, məkruhdur; rəqsə tamaşa etmə, məkruhdur; saz çalma, haramdır; saza qulaq asma, haramdır; şətrənc oynama, haramdır; nərd oynama, haramdır; rəsm çəkmə, haramdır; evdə heykəl saxlama, haramdır. Bavücuti ki, bu şeylər zahirən əməli-səbük görünür isə də, amma xəbərdar deylsiniz ki, etidal üzrə olduqda, zəhnə cila verir və əqli cövhərləndirir» (11, 52). Ədibin dram sənətinə ciddi əhəmiyyət verməsinin ən mühüm səbəblərindən biri də bu janrın xalqın tərbiyələnməsində böyük imkanlara malik olmasından irəli gəlirdi.

Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbiyyatda, bütövlükdə sənətdə mədhiyyəçiliyə qarşı çıxmış, onun törətdiyi fəsadları özünün ayrı-ayrı məqalələrində, habelə «Kəmalüddövlə məktubları» adlı fəlsəfi traktatında təhlil obyektinə çevirmiş, bütövlükdə Şərq poeziyasına yoluxmuş bu mərəzi ciddi sosial bəla kimi dəyərləndirmişdir: «... Sənin padşahın dünyanın proqresindən qafil və bixəbər oturubdur öz paytaxtında. Belə bilir ki, padşahlıq ibarətdir yaxşı libas geyməkdən, yaxşı xörək yeməkdən... və axmaq şairlərin onu uşaq aldatmaları ilə tərəfləməsindən. Bu fərd kimi: «Könlünü taxtda rahat saxlayırsan, ancaq təbəlinin nərəsindən Çində xaqan, şeypurunun səsinə Rumda qeysər qorxudadır». Şah bu cür axmaq aldadıcı yaltaqlıqdan şadlanır və yalançıya ənam da verir və qətiyyənlə bil-mir ki, nə qeysər, nə xaqan və nə də başqaları onu heç yerdə hesaba almırlar» (11, 24).

Bütövlükdə M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi yazılarında qaldırılan problemlər öz dövrü üçün aktual olmaqla qalmamış, sonrakı dövəndə nəzəri-estetik düşüncənin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

M.F.Axundzadənin realizm prinsiplərini davam və inkişaf etdirən Azərbaycan milli mətbuatının banisi **Həsən bəy Zərdabi** (1842–1907) redaktoru olduğı «Əkinçi» (1875-1877) qəzeti səhifələrində yeni sənət uğrunda mübarizə aparmış, tənqidin ədəbi prosesin tərkib hissəsinə çevrilməsinə çalışmışdır.

«Əkinçi» qəzeti səhifələrində Həsən bəy Zərdabi ilə yanaşı çıxış edən Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani, Əhsənül-Qəvid, Əsgər ağa Gorani, Məhəmmədağı Əlizadə Şirvani və başqa tanınmış yazıçı, şair və ziyalılar M.F.Axundzadə ənənələrini davam etdirir, realist-maarifçi ədəbiyyatın formalaşmasına çalışırdılar. Həsən bəy Zərdabi «müasir şəraitdə xalqa fayda gətirməyən» (231, 98) ədəbiyyatı məqbul hesab etmir, qələm sahiblərini ictimai dəyər daşıyan əsərlər yazmağa səsləyirdi.

«Əkinçi» qəzetində sənət və ədəbiyyat uğrunda aparılan mübarizədə bir neçə aspekt özünü göstərməkdədir. Həsən bəy Zərdabi bir redaktor kimi, hər şeydən əvvəl, yeni ədəbi tənqidin formalaşmasına çalışmış, sənətdə davamlı olaraq realizm prinsiplərini müdafiə etmiş, həmçinin ənənəvi sxolastik şeirə, zamanı keçmiş poetik janrlara, epiqonçuluğa, formalizmə qarşı çıxmış, yeni məzmunlu, maarifçi ədəbiyyatın inkişafına rəvac vermişdir. O, millətə xidmət etməyən, dövrlə, zamanla ayaqlaşmayan, cəmiyyətin problemlərinə güzgü tutmayan ədəbiyyata qarşı çıxmışdır. Ədibin məqalələrində xalq ədəbiyyatı, köhnə və yeni şeir problemi, ədəbi tənqidin məqsəd və vəzifələri haqqında bu gün də elmi dəyərini itirməyən fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Həsən bəy Zərdabinin təşəbbüsü ilə «Əkinçi» qəzeti səhifələrində davam edən «ədəbi mübahisələr realist ədəbiyyatın ideya-bədii prinsiplərini müdafiə etmək, onun gələcək inkişafı üçün yollar açmaq, dini, sxolastik ədəbiyyat tərəfdarlarının mövqelərinin səbatsızlığını aydınlaşdırmaq üçün çox əhəmiyyətli idi, öz

dövründə ədəbi ictimaiyyəti istiqamətləndirmək üçün faydalı iş görmüşdü» (318, 91).

Mirzə Fətəli Axundzadə Həsən bəy Zərdabinin, bütövlükdə «Əkinçi»nin fəaliyyətini dəstəkləmiş, qəzetin ideya istiqamətinin formalaşmasında əlindən gələni əsirgəməmişdir.

* * *

«Əkinçi» öz nəşrini dayandırdıqdan sonra Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə «Ziya» («Ziyayi-Qafqaziyyə») qəzeti nəşr olunmuşdur. 1879-1884-cü illərdə Tiflisdə, qısa bir dönmədə isə Şamaxıda nəşr olunan qəzetin səhifələrində S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, S.Vəlibəyov, A.Çernyayevski və digər müəlliflərin mütərəqqi ruhlu yazılarında maarif, mədəniyyət və yeni ədəbiyyatın təbliğinə önəm verilmişdir.

1883-cü ildən isə Tiflisdə Cəlal Ünsizadənin redaktorluğu ilə aylıq «Kəşkül» dərgisi yayınlanmağa başladı. «Kəşkül» altı sayından etibarən qəzet kimi nəşr olunmağa başlamış və fəaliyyətini 1891-ci ilə qədər davam etdirmişdir. Qəzetin səhifələrində S.Ə.Şirvani, M.R.Fəna, M.R.Qubbeyi və digər müəlliflərin orijinal əsərləri, dünya ədəbiyyatından tərcümələr, ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yazılar dərc olunmuşdur.

«Əkinçi» ənənələrini davam etdirən «Ziya» («Ziyayi-Qafqaziyyə») və «Kəşkül» qəzetləri ədəbi tənqidi düşüncənin formalaşmasında müəyyən qədər rol oynamışdır.

«Kəşkül» qəzetinin nəşrini dayandırmasından sonra uzun müddət Qafqazda türk mətbuatının yaradılmasına imkan veril-məmişdir. Yalnız böyük fasilədən sonra Tiflisdə Məhəmməd ağa Şahtaxtlının redaktorluğu ilə «Şərqi-rus» (1903-1905) qəzetu nəşr olunmağa başladı.

* * *

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin inkişafında ədəbi məclislərin mühüm rolu olmuşdur. Bu məclislər XIX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamış, təxminən 1920-ci ilə – Azərbaycanın rus sovet işğalına qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanda ədəbi məclislərin fəaliyyəti ilə bağlı ilk dəfə Firudin bəy Köçərlinin 1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» adlı monoqrafik tədqiqatında məlumat verilmişdir. Sonralar bu sahədə müəyyən araşdırmalar aparılmış, bütövlükdə ədəbi məclislərin tarixi və onun ayrı-ayrı görkəmli üzvlərinin yaradıcılığı haqqında məlumatlar zənginləşdirilmişdir.

Ədəbi məclislər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərdiyindən o bölgələrin fərqli ədəbi xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva etməkdədir. «Gülüstan» (Quba), «Divani-hikmət» (Gəncə, Tiflis), «Əncümənüş-şüəra» (Ordubad), «Məclisi-üns», «Məclisi-fəramuşan» (Şuşa), «Beytüs – Səfa» (Şamaxı), «Fövcül-füsəha» (Lənkəran), «Məcməüş-şüəra» (Bakı) adları altında fəaliyyət göstərən bu ədəbi məclislər Azərbaycanda vahid ədəbi prosesin formalaşmasına təkan vermiş, bədii-estetik düşüncəni canlandırırmışdır.

«Ədəbi məclislər bir növ ədəbiyyat məktəblərinə cevrilmişdir. Onlarca istedadlı şairlər həmin ədəbi məktəblərdə yetişmiş, ilk şeirlərini bu məclislərdə oxumuşlar, məclisin başında duran ustad şair gənc istedadların qayğısına qalır, müəyyən şeir formalarının yaranmasında onlara istiqamət verir, aralarında bir növ yarış təşkil edirdi. Bunun üçün o, klassik şairlərin məşhur qəzəlinə nəzirə, təxmis yazmağı onlara tapşırır və məclisin yığıncaqlarında oxutdurub qiymət verirdi» (268, 4).

«**Divani-hikmət**» (1820-1882) ədəbi məclisi Azərbaycanda yaranmış ilk ədəbi məclis kimi diqqəti cəkməkdədir. Bu ədəbi məclis Gəncədə Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852) tərəfindən yaradılmışdır. Lakin Mirzə Şəfi Vazeh 1840-1850-ci illərdə Tiflisdə yaşadığından ədəbi məclis də öz fəaliyyətini bu illərdə Tiflisdə davam etdirmişdir. Mirzə Şəfi Vazehin Tiflisdə yaşadığı illərdə «Divani-hikmət»ə Mirzə Mehdi Naci (1805-1882) rəhbərlik etmişdir.

«Divani-hikmət»in mənası «hikmət evi» deməkdir. Bu, ədəbi məclisdə aparılan söhbətlərin çox zaman fəlsəfi məzmun daşması ilə bağlı verilmiş bir addır. Məşhur alman şərqşünası Fridrix

Bodenştedt «Divani-hikmət»in Tiflisdə kecirilən yığıncaqlarında iştirak etmiş, məclisin rəhbəri Mirzə Şəfi Vazehlə yaxın dost olmuşdur. F.Bodenştedt Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərini alman dilinə çevirərək Berlində «Mirzə Şəfi nəğmələri» («Die Lieder des Mirza Schaffus», Berlin, 1851) və «Mirzə Şəfi irsindən» («Aus dem Nachlasse Mirza Şaffus», Berlin, 1881) adı ilə nəşr etdirmişdir.

Onu da xatırladaq ki, F.Bodenştedtin «Şərqdə min bir gun» adlı xatirələrində «Divani-hikmət» ədəbi məclisi haqqında geniş məlumat verilmişdir. (45).

«Divani-hikmət» ədəbi məclisində Azərbaycan muəllifləri ilə yanaşı, rus, gürcü, alman, polyak şair və yazıçıları da iştirak etdiyindən onun fəaliyyəti bir növ beynəlmiləl səciyyə daşmışdır.

«**Gülüstan**» (1835-1847) ədəbi məclisi Qubada fəaliyyət göstərmişdir. Bu məclisdə Qubadan Dərbəndədək Azərbaycanın şimal bölgələrində yaşayan yazıçı və şairlər birləşmişdi. Ədəbi məclisə Azərbaycanın görkəmli şairi və alimi Abbasqulu aga Bakıxanovun (1794-1847) rəhbərlik etməsi onun tədbirlərinin yüksək səviyyədə keçməsinə təmin edirdi. Bu məclisdə daha cox klassik şeirin poetikası öyrənilir, ayrı-ayrı görkəmli sənətkarların əsərlərinə nəzirlər yazılırdı.

«**Əncümənüş-şüəra**» (1838-1903) ədəbi məclisi Ordubadda yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir. Ədəbi məclisin əsasını Şıxəli Naib adlı şair qoymuşdur. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ədəbi məclisə Hacıaga Fəqir Ordubadi rəhbərlik etmişdir. 1885-ci ildən sonra isə ədəbi məclis öz fəaliyyətini Məhəmməddəgi Sıdqiinin (1854-1903) rəhbərliyi altında davam etdirmişdir. Ədəbi məclisin fəaliyyəti xüsusilə Məhəmməddəgi Sıdqiinin fəaliyyəti dövründə daha canlı olmuşdur. Belə ki, Məhəmməddəgi Sıdqi dərin biliyə malik bir elm xadimi olduğu üçündür ki, o, məclisin üzvlərini daim dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etməyə çalışır, mətbuatı müntəzəm izləyir, novator ədəbiyyat yaratmaq mövqeyindən çıxış edirdi.

«**Fövcül-füsəha**» (1850-1900) ədəbi məclisi Lənkəranda fəaliyyət göstərmiş, eyni zamanda Təbriz və Ərdəbil bölgəsində ya-

zıb-yaradan sənətkarlar bu ədəbi məclisin sıralarında təmsil olunmuşlar. «Fövcül-füsəha»nın mənası «natiqlər yığıncağı» deməkdir. Ədəbi məclisə Mirzə İsmayıl Qasir (1805-1900) rəhbərlik etmişdir. Məclis üzvlərindən Mirzə İsa Xəyalı buradakı fəaliyyəti dövründə «Təzkireyi-Ziyayi» adlı təzkirə yaratmışdır. Bu təzkirədə XIX əsrdə Təbrizdə və Ərdəbildə yazıb-yaratmış şairlər haqqında məlumat verilmişdir. Məşhur alman şərqşünası A.Müller İrana səyahət edərkən Lənkəranda olmuş və «Fövcül-füsəha» ədəbi məclisinin yığıncaqlarından birində iştirak etmiş və məclis üzvlərindən Mirzə Əzizlə məktublaşmışdır.

«**Məclisi-üns**» (1864-1897) ədəbi məclisi Qarabağda – Şuşada fəaliyyət göstərmişdir. Ədəbi məclisin yaradıcıları Mirzə Rəhim Fəna və Hacı Abbas Ağah olmuşdur. 1972-ci ilədək məclis adsız fəaliyyət göstərmişdir. Həmin ildən ədəbi məclisə Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) rəhbərlik etmiş və məclis öz fəaliyyətini Qarabağ xanının sarayına köçürərək burada davam etdirmişdir. «Məclisi-üns» – dostluq, ünsiyyət məclisi mənasını ifadə etməkdədir. Ədəbi məclisin yığıncaqlarında şairlərlə yanaşı, musiqi xadimləri də iştirak etdiyindən bu onun fəaliyyətini daha da canlandırmış, müzakirələrin məzmununa ciddi təsir göstərmişdir. Xurşidbanu Natəvanın qeyri-adi poetik istedadı malik şairə olması məclisdəki ədəbi müzakirələrin məzmununa və istiqamətinə ciddi təsir göstərmişdir.

«**Məclisi-fəramuşan**» (1872-1918) Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən Qarabağda – Şuşada yaradılmışdır. Belə ki, 1872-ci ildən «Məclisi-üns»ə Xurşidbanu Natəvanın rəhbərlik etməsi aşağı təbəqədən olan şairlərin sarayda keçirilən bu məclisin fəaliyyətində iştirak etməsinə imkan vermədiyindən onlar ikinci bir ədəbi məclisin – «Məclisi-fəramuşan»ın («Unudulmuşlar məclisi») yaradılmasına qərar vermişlər. Lakin əvvəlcə Şuşada fəaliyyət göstərən bu iki ədəbi məclis arasında əlaqələr zəif olsa da, getdikcə ünsiyyət güclənmiş və onun üzvləri biri-birinin tədbirlərində iştirak etmişlər.

Ədəbi məclisin yaradıcısı olan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919) dövrünün tanınmış yazıçı, alim və pedaqoqlarından olmuş,

elmin muxtəlif sahələrinə dair iyirmidən artıq kitab nəşr etdirmişdir. Mir Möhsün Nəvvabın qələminə məxsus «Təzkireyi-Nəvvab» əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən mühüm qaynaqlarından biridir.

«**Beytüs – Səfa**» (1867-1892) ədəbi məclisi Şamaxıda fəaliyyət göstərmişdir. Ədəbi məclis görkəmli Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) tərəfindən yaradılmışdır. Ədəbi məclis öz fəaliyyətini şair Məhəmməd Səfanın evində keçirdiyi üçün «Beytüs-Səfa» (Səfanın evi) adlanmışdır. Məclisin rəhbəri Seyid Əzim Şirvani bədii yaradıcılıqla yanaşı, elmlə də məşğul olmuş və «Təzkireyi-Seyid Əzim» adlı məşhur bir təzkirə yaratmışdır.

«Beytüs-Səfa» ədəbi məclisi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərlə əlaqə və ünsiyyət saxlamış, bununla da ədəbi prosesin formalaşmasına təkan vermişdir.

«**Məcməüş-şüəra**» (1880-1915) ədəbi məclisi Bakıda fəaliyyət göstərmiş, şəhər ətrafındakı ədəbi muhiti əhatə etmişdir. Məclisin təşkilatçısı və rəhbəri istedadlı qəzəl şairi Məhəmmədaga Cürmi olmuşdur. «Məcməüş-şüəra» («Şairlər məclisi») ədəbi məclisinin fəaliyyəti cox canlı olmuş, paytaxta yaxınlığı məclis üzvlərinin mətbuatla ünsiyyətinə imkanlar yaratmışdır. Ədəbi məclisdə bəyənilən bədii əsərlər müntəzəm olaraq mətbuata çıxarılmışdır. Eyni zamanda, «Məcməüş-şüəra»nın üzvləri digər ədəbi məclislərlə sıx əlaqə və ünsiyyət saxlamışlar.

Umumiyyətlə, Azərbaycanda mövcud olan ədəbi məclislərə Abbasqulu aga Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədtagı Sidqi, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə İsmayıl Qasir, Məhəmməd aga Cürmi kimi tanınmış sənətkarların rəhbərlik etməsi onların inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Ədəbi məclislərin Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi-tənqidi fikrinin inkişafında əhəmiyyəti bir neçə aspekti ilə diqqəti cəkməkdədir.

Hər şeydən əvvəl, ədəbi məclislərdə Azərbaycan və Şərq şeirinin poetikası öyrənilir, onun nəzəri əsasları mənimsənilirdi. Bu isə şeir sənəti ilə məşğul olanlar üçün bir növ yaradıcılıq məktəbi rolunu oynayırdı.

Digər tərəfdən, ədəbi məclislər Azərbaycanda pərakəndə, biri-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olan ədəbi muhitləri yaxınlaşdırır, vahid ədəbi prosesin yaranmasına təsir göstərirdi. Ədəbi məclislər arasındakı yazışmalar, muxtəlif səpkili əlaqələr bunu tənzim edirdi.

Ədəbi məclislər Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına ciddi təsir göstərmiş, bədii ədəbiyyatda maarifçi dünyagörüşünün formalaşmasına təkan vermişdir.

Ədəbi məclislər, eyni zamanda, ədəbi tənqidi fikrin və ədəbiyyatşünaslıq elminin peşəkar səviyyədə inkişafını tənzimləmişdir. XIX əsrdə yaranan, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz «Təzkireyi-Seyid Əzim» (Seyid Əzim Şirvani), «Təzkireyi-Nəvvab» (Mir Möhsün Nəvvab), «Təzkireyi-Ziyayi» (Mirzə İsa Xəyalı) və başqa təzkirələr məhz ədəbi məclislərin fəaliyyəti sayəsində yaranmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının toplanması, yazıya köçürülməsi, arxivləşdirilməsi, mühafizə olunması işində də ədəbi məclislərin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

* * *

XIX əsrin ikinci yarısı və XX yüzilin əvvəllərində ədəbi-mədəni həyatın mühüm özəlliklərindən biri təzkirə, ədəbi risalə, muxtəlif səpkili şeir toplularının yaranmasıdır. Belə ki, Seyid Əzim Şirvaninin «Təzkireyi-Seyid Əzim», Həsənəli Xan Qaradağının «Xan Qaradaği təzkirəsi», Mir Möhsün Nəvvabın «Təzkireyi-Nəvvab», Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin», Bəhmən Mirzənin «Təzkireyi-Məhəmməd şahı», Mirzə Əbdül Kərim İrəvaninin «Risaleyi əruz», Mirzə Yusif Qarabağının «Məcmueyi Vaqif və müasirini-digər», Mir Mehdi Xəzaninin «Xəzani təxəllüslü Seyid Mir Mehdi ağanın və sair Qarabağ şairlərinin şeirlər – Xəyalat məcmuəsi», Adolf Berjenin «Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə», Səfərəlibəy Vəlibəyovun «Xəzineyi-əxbar» və digər əsərlərin meydana gəlməsi poeziyanın öyrənilməsi, tədqiqi və təbliğinə müəyyən imkanlar yaratmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin «Təzkireyi-Seyid Əzim» (1885) adlı təzkirəsi XIX əsr ədəbi-nəzəri fikrinin dəyərli nümunələrindən biridir. Müəllifin tamamlaya bilmədiyi, giriş və dörd fəsildən ibarət olan təzkirədə 280-ə yaxın şairin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş və əsərlərindən parçalar təqdim olunmuşdur. Belə ki, birinci fəsildə Qafqaz, ikinci fəsildə İran, üçüncü fəsildə Türkünstan, dördüncü fəsildə isə Rum məmləkəti şairləri təmsil olunmuşdur (309, 11).

Əsərin müqəddiməsində Seyid Əzim qısa şəkildə şeir sənəti barədə elmi-nəzəri qənaətlərini ifadə etmişdir.

Təzkirəyə daxil edilən şairlər haqqındakı məlumatların hamısı eyni dərəcədə əhatəli və bitkin deyildir. Burada əsas etibarilə Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Zülfüqar Şirvani, Bahar Şirvani, Bixud, Raci haqqında verilən məlumatlar əhatəliliyi, elmi tutumu ilə seçilməkdədir. Bəzi müəlliflər haqqında məlumat əldə edə bilmədiyi üçün Seyid Əzim onların adlarını və əsərlərindən nümunələr verməklə kifayətlənməyə məcbur olmuşdur. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, təzkirə tamamlanmadığı üçün onun tərtibində müəyyən nöqsan və çatışmazlıqların olduğu aşkar duyulmaqdadır.

Təzkirədə müəllifin Füzuli haqqında mülahizələri böyük şairin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq doğurur: «Molla Məhəmməd Bağdadi Füzuli təxəllüs, əlhəqq ki, şiveyi-ixtirai-dilkəşdə və pişeyi-ibarəti-şeyri-biğəşdə bir yeganeyi-əsr və vəhidi-dəhrdir ki, ol həkimi-binəzirin zəmani-ətrakdə bir şair və bir nazim qədəm ərseyi-vücuda basmayıbdır ki, gövhəri-əsarının müqabiləsin və dürri-şahivari-nəzminin nəzirəsin rüşteyi-təhrirə çəksin» (309, 221).

Təzkirə qəliz ərəb-fars tərkibləri ilə müşayiət edilən, orta çağ elmi üslubunun xüsusiyyətlərinin mühafizə olunduğu türkcədə qələmə alınmışdır. Bu hal əsərin oxunuşunu müəyyən qədər çətinləşdirməkdədir.

Qeyd edək ki, Seyid Əzim Şirvani təzkirəni İran hökmdarı Nəsirəddin şahı ithaf etmiş və onun mədhinə yazdığı qəsidəni də əsərin müqəddiməsində verməyi münasib bilmişdir.

Mir Möhsün Nəvvabın qələminə məxsus «Təzkireyi-Nəvvab» adlı təzkirə Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin ən mötəbər qaynaqlarından biridir. Bu əsərdə Qarabağda yaşayıb-yaratmış olan şairlər və yazıçılar haqqında məlumat və onların əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

İki hissədən ibarət olan təzkirənin birinci hissəsinə əsərin yazıldığı dövrdə vəfat etmiş Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadı, Kərbəlayı Səfi Valeh, Qasım bəy Zakir, Cəfərqulu xan Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Aşiq Pəri, Abdulla bəy Asi, Mirzə Məhəmməd Katib, Molla Sədi və b. kimi otuz beş şair haqqında yığcam məlumat verilmişdir.

Təzkirənin ikinci hissəsinə isə əsərin yazıldığı dövrdə yaşayıb-yaradan Qarabağ şairlərindən əlli altı müəllifin yaradıcılıq irsi daxil edilmişdir ki, bunların içərisində Xurşidbanu Natəvan, Mehdiqulu xan Vəfa, Fatma xanım Kəminə, Mirzə Növrəs, Mir Möhsün Nəvvab, Mir Mehdi Xəzani, Məşədi Cəfər Qarabaği, Mirzə Hüseyn Çakər, Məşədi Məhəmməd Bülbül, Baxış bəy Səbur, Mirzə Əli Aşiq, Molla İbrahim, Həsən Lələ, Məmo bəy Məmai və başqa şairlərin əsərləri xüsusi yer tutur.

«Təzkireyi-Nəvvab» əsərinin diqqəti çəkən cəhətlərindən biri müəllifin dəqiq faktlara söykənərək təzkirəyə daxil edilən şairlər haqqında məlumat verməsidir. Mir Möhsün Nəvvab təzkirədə bəhs etdiyi şairlərin bir qismi ilə görüşmüş, onlarla canlı ünsiyyət və dostluq əlaqələri saxlamış, avtoqraf nüsxələri almışdır. Bu və bu səpkili məlumatlar müəlliflər haqqında yazılarda öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, Mir Möhsün Nəvvabın təzkirə janrına gətirmiş olduğu bu yeniliklər ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

«Təzkireyi-Nəvvab» əsəri ilk dəfə Bakıda, Orucov qardaşlarının mətbəəsində nəşr olunmuşdur.

Tanınmış şair və ədəbiyyatşünas **Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin** (1867-1958) «Riyazül-əşiqin» təzkirəsi isə XIX əsrin sonlarında qələmə alınmış mühüm qaynaqlardan biridir. Əsər 1910-cu ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

«Riyazül-əşiqin» təzkirəsinin də iki hissədən ibarət olması nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, birinci cildə dünyasını dəyişmiş, ikinci hissədə isə hal-hazırda yaşayıb yaradan şairlərin təmsil olunacağı müəyyənləşdirilmişdir. Lakin əsərin birinci cildi nəşr olunmuş, ikinci hissəsi isə bizə gəlib çatmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar isə, əsərin ikinci hissəsinin yazılmadığı qənaətindədirlər.

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə əsər üzərində işləməyə gənc yaşlarından başlamışdır. O, təzkirəyə daxil etdiyi müəlliflər haqqındakı faktları dəqiq araşdırmış, bununla bağlı müxtəlif qaynaqları incələmişdir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadə təzkirənin başlanğıcında əsərin yaranma səbəblərini səciyyələndirərək yazır: «...Xudavəndi-əzəm bir səbəb fərahəm qıldı ki, uzun gecələri şəm tək suzi güdaz ilə əylənən nazimlərin rüşteyi-nəzmə çəkən sözlərini və məhruiy-meşkinmuy olan qəzali-qəzəlxanların nərgisi-fəttanələrinin fikr ilə yatmayıb və zülfi-çəlipa və türreyi-mütərralərinin xəyalilə piçidə olan əşiqlərin şeirlərini məşuqların şeirləri kimi pərişan qoymayıb bir yerə cəm qıldım və bir təzkirə yazmağıyla əkslərindən sonra müntəxəbatı-nəzmlərini qələm ianətiylə dəftərə səbtü zəbt edəydim, tainki bevasiteyi-təğyiri-zəmana və inqilabi dövran ismu rəsmləri lövhi-xatirdən məhv olub səhifeyi-rüzgardan pozulmasın. Və kitabi-nəzmləri gül dəftəri tək övraq olub, payimali-həvadi-si-afaq olmasın» (251, 7).

«Riyazül-əşiqin» təzkirəsinin İstanbulda nəşr edilən variantı M.Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan nüsxədən bir qədər fərqlənməkdədir. Təzkirənin əlyazma nüsxəsinə Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin» rədifli şeiri də əlavə olunmuşdur.

«Riyazül-əşiqin» təzkirəsində yetmiş doqquz şairin qısa tərcümeyi-halı və əsərlərindən örnəklər verilmişdir ki, bunlar bü-

tövlükdə Qarabağ ədəbi mühitinə bağlı sənətkarlardır. Bunların içərisində Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Aşıq Pəri, Fatma xanım Kəminə, Xurşidbanu Natəvan, Seyid Həməzə Nigari və başqaları kimi dövrünün görkəmli şairləri xüsusi yer tutur.

Təzkiyəyə daxil edilən şairlər haqqında məlumatların bir qismi qısa, yığcam, digər qismi isə geniş və əhatəlidir.

«Riyazül-əşiqin» təzkiyəsinin dilində Osmanlı ədəbi dilinin qrammatik xüsusiyyətləri qabarıq əksini tapmışdır ki, bu da onun müəllifinin bir müddət Türkiyədə yaşaması və təhsil alması ilə bağlıdır.

* * *

XX əsrin əvvəllərində müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan ədəbi tənqidini daha çox realizm, xəlqilik, müasirlik, klassik irsə münasibət məsələləri düşündürmüşdür.

Bu dövəndə nəşr olunan «Həyat», «Füyuzat», «Tərəqqi», «Təkamül», «İqbal», «Şəlalə», «İrşad», «Dirilik», «Açıq söz», «Azərbaycan» və digər mətbuat orqanlarında tənqid və ədəbiyyat məsələlərinə davamlı olaraq yer verilmişdir.

Görkəmli mütəfəkkir **Firidun bəy Köçərli**nin (1863–1920) ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti XX yüzilin başlanğıcında Azərbaycan nəzəri-estetik fikrinin keşdiyi yolu, onun mahiyyət və istiqamətlərini bütün yönləri ilə əks etdirməkdədir.

Firidun bəy Köçərli'nin ədəbi tənqid sahəsindəki araşdırmaları milli ədəbiyyatın müxtəlif aktual problemlərini əhatə edir. O, ədəbiyyat və həyat problemi, maarifçilik, poeziya, bədii nəsr, teatr və dramaturgiya haqqında bu gün də elmi-nəzəri dəyərini qoruyub saxlayan mülahizələr söyləmişdir.

Ədəbi-nəzəri fikir tarixində müstəsna xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli ciddi, sistemli araşdırmaları ilə Azərbaycan söz sənətinin əsrlərin dərinliklərinə uzanan qaranlıq mənzərəsinə aydınlıq gətirmiş, milli ədəbiyyat tarixinin təməl daşlarını qoymuşdur. Ədəbi prosesə həssas münasibət, sənət yangısı, vətən və millət

sevgisi, şəxsiyyətlə yaradıcılığın tənəsübü onun maarifçi təfəkkürə söykənən elmi axtarışlarının mahiyyət və məzmununu şərtləndirir.

Akademik Kamal Talıbzadənin fikrincə, Firidun bəy Köçərli «çoxcəhətli yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin, demokratik ideyaların inkişafına və yayılmasına çalışmış, Axundov ənənələrinin mübariz, fəal təbliğatçılarından olmuşdur. Müasir ədəbi hadisələri diqqətlə izləmək və öyrənmək, hiss etdiyi qüsurları cəsarətlə demək və ədəbiyyatın nailiyyətlərini ürəklə təbliğ etmək Köçərlinin diqqətəlayiq cəhətlərindəndir» (311, 401).

Bütövlükdə «ədəbi-tənqidi irsi xüsusi bir mərhələ təşkil edən» (44, 6) Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk sistemli tədqiqatçısıdır. Onun rus dilində yazdığı və 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» («Литература азербайджанских татар») əsəri milli ədəbiyyat tarixinin yaradılmasında ilk mənbə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hələ ilk araşdırmasında «tədqiq üsulundakı eklektizmə baxmayaraq... təzkirəçiliyin çərçivəsini dağdan», «ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət verən» (314, 235) Firidun bəy gələcəkdə bu sahədə aparılacaq axtarışların elmi yönümünü formalaşdırmışdır.

Bu əsərin ana dilində təkmilləşdirilmiş variantı olan «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» (1908) tədqiqatı milli ədəbiyyat tarixinin bütöv mənzərəsinə aydınlıq gətirməkdədir.

Yusif Vəzir Cəmənzəminli «Milli-mədəni işlərimiz» adlı silsilə məqalələrində görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı tədqiqatlarının nəşrinin ədəbiyyatşünaslıq elmi qarşısında duran təxirəsalınmaz işlərdən biri olduğuna diqqəti cəkmişdir. «Firidun bəy ən müqəddir, ən sevimli ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaq ilə bütün keçmişimizi dirilti. Şairlərimizin ülvî ruhlarını canlandırdı və həyatı-fikriyyəimizi təbii yoluna saldı. Çox heyf ki, Firidun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal oldu. Ən güzidəsi, «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi» hələ təb olunmayıb qalır» (61, 274).

Təəssüf ki, müəllif ömrünün sonlarına qədər üzərində çalışdığı bu monumental tədqiqatını nəşr etdirə bilməmişdir. Əsər tənqidçinin ölümündən sonra ilk dəfə «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» (1925-1926) adı ilə iki cildə nəşr olunmuşdur. Daha sonralar isə tədqiqat «Azərbaycan ədəbiyyatı» adı ilə oxucuların mühakiməsinə verilmişdir.

Bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, Firidun bəy Köçərlinin «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» əsərində elmi-bioqrafik tədqiqatlarla bədii materiallar müştərək şəkildə araşdırmaya daxil edilmişdir. Ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığı haqqında məlumat verən ədib, eyni zamanda onların əsərlərindən müəyyən nümunələri də tədqiqata daxil etmişdir. Lakin bu «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» tədqiqatının elmi-nəzəri araşdırma deyil, ədəbi material kimi dəyərləndirilməsinə əsas vermir. Akademik Kamal Talıbzadənin doğru qeyd etdiyi kimi, «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» kitabını «material» hesab edənlər, onun elmi mahiyyət daşımadığını iddia edənlər səhv edirlər» (311, 451).

Firidun bəy Köçərli öz tədqiqatı üzərində işləyərkən təzkirələrdən bəhrələndiyini əsərin müqəddiməsində qeyd etmişdir. Lakin o, ənənəvi təzkirəçilik yolu ilə getməmiş, ciddi, sistemli ədəbiyyat tarixi tədqiqatı yaratmışdır. Ədib yazdığı araşdırmanı Lütfuli bəy Azərin «Atəşgədə» əsərindən fərqləndirərkən bu məqama xüsusi diqqət yetirmişdir: «Lütfuli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfəvüt çoxdur. Belə ki, mərhum Azər «Atəşgədə»sində hər bir şairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər də məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvüratımızı yazıb toşif və ya tənqiddə layiq olan məqam və nöqtələri şərh və bəyan etmişik» (192, X).

Firidun bəy Köçərlinin fundamental tədqiqatının «tarixi-elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirən cəhətlərdən biri də bu idi ki, Azərbaycan xalqının ədəbiyyat tarixinin yoxluğuna dair fikirləri təkzib

edir, ədəbi-mədəni mühitdə milli ədəbiyyatımızın tarixinə baxış sistemini dəyişməyə müvəffəq olurdu» (279, 109).

Bəlli olduğu kimi, Firidun bəy Köçərli «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» əsərində milli ədəbiyyat tarixini Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə başlamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini M.P.Vəqiflə başlamasının başlıca səbəbi bir çox tədqiqatçıların təxmin etdiyi kimi material qıtlığı, klassik irsə bələdsizlik deyil, ədibin siyasi-coğrafi mövqedən çıxış etməsidir. Rusca yazılmış tədqiqatın adı da bu qənaətə gəlməyə əsas verir.

İlk tədqiqatından fərqli olaraq «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» əsərində ədəbiyyatın mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində ana dili faktorunu əsas götürən Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı ilə başlamışdır. Burada ədib Azərbaycan türkcəsinin yayıldığı bütün arealı əhatə etməyə çalışmış, araşdırmaya da buna uyğun ad vermişdir. Düzdür, tədqiqatçı Əbül Əla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi farsca yazan sənətkarların yaradıcılığından da bəhs etmişdir, lakin bütövlükdə onun əsas qayəsi ana dilində yaranan ədəbi irsi araşdırmaq olmuşdur.

Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş tədqiqatını «Azərbaycan ədəbiyyatı» adı ilə iki cildə nəşr etdirən professor Ruqiyə Qənbərqızı yazır: «Əsərin coğrafi prinsip üzrə qruplaşdırıldığı göstərilmiş və bu onun metodoloji nöqsanlarından biri sayılmışdır. Halbuki əsərə daha diqqətlə yanaşıldıqda bu fikrin birtərəfli və qeyri-dəqiq olduğu meydana çıxır. Düzdür, əsərdə yazıçılar əraziyə görə bölüşdürülür; amma bu «Azərbaycan ədəbiyyatı»ndakı təsnifatda əsas prinsip deyildir. Çünki burada yazıçıların coğrafi ərazi üzrə bölüşdürülməsi müəyyən dövr bölgüləri daxilində aparılır. Tekstoloji araşdırmadan aydın olur ki, əsərdə əsasən tarixilik prinsipi əsas götürülmüş və çoxəsrlik ədəbi irsimiz qədim və orta əsrlər, XVIII əsr, XIX əsrin birinci yarısı və nəhayət XIX əsrin ikinci yarısı kimi dövrlərə ayrılmışdır» (192, 22-23).

Qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərlinin tədqiqat fonunda «aparıldığı dövrləşdirmə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində həmin

sahədə ilk və olduqca əhəmiyyətli addımlar kimi qiymətləndirilə bilər» (192, 23).

«Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» əsərində Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Həmzə Nigari, Aşıq Pəri, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əbülqasim Nəbati, Xurşidbanu Natəvan və digər sənətkarlar haqqında müxtəlif həcmli portret yazılar verilmişdir. Əsərdə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirən ədib onu «türk şairlərinin babası» kimi dəyərləndirərək yazır: «Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur. Əgərçi ondan müqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olubdur, vəli onun kimi müqtədir və cəmi-lisana malik və camei-fünuni-nəzm və nəsr olmayıbdır. Və həqiqətdə demək olur ki, türk dilinə rəvnəq verən və onu xarü xaşakdan təmizləyib bir göyçək və səfalı çəmənə bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin üstə ümumən və Azərbaycan türklərinin boynuna xüsusən böyük bir minnət qoyubdur» (192, 58).

Firidun bəy Köçərlinin fikrincə, M.Füzulinin əsərlərinin əbədiliyini şərtləndirən əsas məqam təbii hissiyyata söykənməsi, digər tərəfdən elm və təcrübənin vəhdətindən qaynaqlanmasıdır. «Füzulinin asari-qələmiyyəsinin hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib tərü təzə qalmağına iki ümdə səbəb vardır. Onlardan birisi budur ki, haman əsərlərin tamamisi pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. ...İkinci səbəb onların elm və təcrübə üzü ilə təbi-səlimdən doğub vüqua gəlmələridir» (192, 64-65).

«Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» əsərində M.F.Axundzadənin yaradıcılığına böyük önəm verən ədəbiyyatşünas onu «müsəlmanların əvvəlinci reformatoru» adlandırır və böyük müfəkkirin ədəbi irsini bu kontekstdə dəyərləndirir. «Qəti surətdə deyə bilərik ki, rus drama yazanlarının babası Qoqol və firəng drama yazanlarının babası və ustadı Molyer olan kimi, türk-Azərbaycan ədiblərinin və komediyanəvislərinin atası və yol göstərəni

mərhum Mirzə Fətəli Axundzadə olubdur» (192, 411). Firidun bəy Köçərlinin fikrincə, «Mirzə Fətəlinin komediyaları məişətimizin təəccüblü bir aynasıdır ki, zahirimizi də və batinimizi də eynilə göstərir» (192, 412).

Firidun bəy Köçərli M.F.Axundzadə məktəbinə mənsub realist ədəbi tənqid konsepsiyasının davamçılarından olmuşdur. Ədibin «Tatar komediyaları», «Müsəlman müəllimlərinin hümməti», «Ədəbiyyatımıza dair məktub», «Azərbaycan şairi Vəqifin həyatından», «Usta Zeynal», «Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz», «Ana dili», «Milli şairimiz Abbas ağa Qaibzadə», «Sultan Məcid Qənizadə», «Nikolay Vasilyeviç Qoqol», «L.N.Tolstoy və müsəlman Şərqi» və başqa məqalələri milli ədəbi-estetik fikrin dəyərli nümunələrindəndir. Tənqidçinin sənətin ideyalılığı, forma və məzmun gözəlliyi, ədəbi dilin təmizliyi barədə fikirləri yeni və orijinaldır. O, yuxarıda adı çəkilən məqalələrində və digər tədqiqatlarında Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Sultan Məcid Qənizadə və başqaları haqqında ədəbi-tənqidi mülahizələr söyləmişdir. Ədibin sərrast müşahidədən qaynaqlanan qənaətləri ayrı-ayrı sənətkarların bədii irsinin özəlliklərini, fərdi yaradıcılıq üslubunu, ədəbi mövqeyini aşkarlamaq baxımından dəyər daşımaqdadır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə Firidun bəy Köçərli «XX əsr Azərbaycan ədəbi həyatında elə bir mövqe tutur ki, onu dərinləndirən öyrənmədən həmin dövrün ədəbi-tənqidi fikrini tədqiq etmək, bu sahədə dürüst nəticələrə gəlmək çox çətindir» (311, 401).

Sənətin nəzəri məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olan Firidun bəy Köçərli «Ədəbiyyatımıza dair məktub» adlı məqaləsində sənətkarın yaradıcılıq missiyasını müəyyənləşdirərək yazırdı ki, «həqiqi şair öz zamanəsinin aynasıdır» (194, 99). Tənqidçinin fikrincə, gərək şair «öz səsinə millətin səsinə qoşub, onun qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə gətirə; təsirli kəlamı ilə onu qəflətdən bidar edib, tərəqqi və maarif səmtinə cürət və cəsarət ilə dəvət edə» (194, 100). Ədəbiyyatşünasın qənaətinə, «Həqiqi şairin baş və

zifəsi mənanı yetirməkdir. Çünki hər bir qissəvü-hekayətin ruhu onun içində olan məna və məzmundur» (193, 382).

Müəllif adı çəkilən məqaləsində ədəbiyyatla bağlı qənaətlərini açıqlayarkən Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir və Seyid Əzim Şirvaninin geniş oxucu kütləsi tərəfindən bəyənilməsinin səbəblərini onların ruhən və qəlbən sözə bağlı olmaları ilə izah edir. «Bu müntəxab şairlərin qələmlərindən hər nə zühura gəlibsə, demək olar ki, can rıftəsi ilə və ürək qanı ilə təhrir və tənzim olunubdur» (194, 100). Firidun bəy Köçərli Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadinin daha çox gözəllərin vəsfinə şəir yazmasını tənqid edənlərə «bunlar öz əsrlərinin təqzasına müvafiq rəftar ediblər» və qələmə aldığı əsərlər səmimi düşüncə və hissiyyatın məhsuludur, deməklə onların yaradıcılığını mənsub olduğu zamanın kontekstində dəyərləndirir. Məqalədə Molla Pənah Vaqifin «Görmədim» müxəmməsi ideya-məzmun baxımından son dərəcə dəyərli poetik örnəklərdən biri kimi səciyyələndirilir.

Tədqiqatçı bədii yaradıcılıqda hissiyyata önəm verərək, bu aspekti yazılan əsərin oxucu qəlbinə yol tapmasının mühüm şərtlərindən biri kimi dəyərləndirirdi. Onun fikrincə, yalnız ağıl məhsulu olan, hiss və emosiyalardan məhrum əsərlər bədii uğur qazana bilməz. Tənqidçinin qəti qənaətinə: «Hər kəlamın təsiri o vaxt dürüst və təbii olar ki, onun mənbəyi şairin ürəyi və zəmiri-safi ola. Ağıl və zor ilə yazılmış kəlam nə qədər mövzun və müfəssəl olsa da, oxuculara təsir edə bilməz. Hissyyati-qəlbiyyə bəlağət və fəsahtin əvvəlinci müəllimidir. Hər bir müəllif və şairin baş arzusu qarelərin qəlblərini təsxir etməkdir və bu arzuya vasil olmaq ancaq o vaxt mümkün olar ki, əşar və asarın törənəcək yeri hissiyyat ola və hissiyyat nə qədər ali və təbii olsa, bir o qədər kəlamın təsiri artıq olacaqdır» (194, 100).

Firidun bəy Köçərli «Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz» adlı məqaləsində poeziyada təsvir olunan gözəlin zahiri ilə yanaşı, daxili dünyasının zənginliyinə xüsusi önəm verilməsinə, bu vəhdətin zərurətinə diqqəti yönəldir: «İnsanın gözəlliyi, zahiri məlahət və hüsnü ləfəfdən ibarət olmayıb, onda ağıl və fərasətin mövcud

olmağı dəxi əvvəlinci şərtlərdəndir. Zəhiri gözəlliği və hüsən-cəmalı kamala yetirən ağılı nuru və mərifətin ziyasıdır. Ağılsız və mərifətsiz gözəl məqbul və müstəhsən deyildir. Bir surət zəhirdə nə qədər düzgün, eybsiz və qüsursuz olsa da, onda ağılı nuru təcəlli etməsə, kamal və mərifət asarı görşənməsə, o surət dilpəsənd, könülalıcı və fərəhgətirici ola bilməz» (194, 219). Məqalədə ciddi sosial məsələlərə toxunan görkəmli ədib Şərq-islam dünyasında mövcud olan bir çox problemlərin təməlində qadın azadlığının dayandığını vurğulayır. O, poeziyada gözəlin zəhiri təsvirinə önəm verilməsinin əsas səbəbini qadının azad olmamasında, hiss və duyğularını ifadə edə bilməməsində görür.

Maraqlıdır ki, Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatında poeziya ilə müqayisədə bədii nəsr örnəklərinin az yaranmasının səbəblərinin də qadın azadlığı ilə ilgili olduğuna diqqəti çəkir. «Nəsr əsərlərinin Şərq xalqlarının ədəbiyyatında belə az olması bizim fikrimizcə, bu xalqlarda qadının örtülü vəziyyətdə saxlanılması və öz xalqlarının həyatına təsir göstərmək imkanından məhrum olmasıdır. Bir halda ki, qadınlar həmişəlik kölə vəziyyətindədir və həyatda müəyyən rol oynamaq imkanından məhrumdur, onların haqqında azad adamlar kimi, müəyyən ideyalara, meyllərə malik olan qəhrəmanlar kimi danışmaq da mümkün deyildir. Qadın, yəni məhəbbət və bununla əlaqədar olan əziyyətlər, bir-birinə qarşı duran xeyir və şərq qüvvələrin mübarizəsi olmayan roman isə çox darıxdırıcı bir şeydir; belə roman oxucuya səmərəli, nəcib və yüksək təsir göstərə bilməz» (194, 81). Ədib Nəriman Nərimanovun «Bahadır və Sona», Sultan Məcid Qənizadənin «Məktubəti Şeyda bəy» əsərlərində qadın surətlərinin özgə millətlərdən seçilməsini Azərbaycan cəmiyyətində qadının azad olmaması ilə izah edirdi.

«Ədəbiyyatımıza dair məktub» məqaləsində çağdaş poeziya haqqında da fikirlərini ümumiləşdirən tənqidçi elmin, maarifin tərifiyə həsr olunmuş hissiz, ruhsuz, bədii dəyəri olmayan əsərləri tənqid edir. «İndiki şairlərimizə gəldikdə, onların təbi-şeyrləri barəsində bir sözüümüz yoxdur; təbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəimiz yoxdur. Bunların

hamısı var. Ancaq şeirə lətafət və məlahət verən hissiyyati-həqiqi və zövqi-təbii yoxdur və buna da səbəb anladığımıza görə odur ki, bu ərbbabi-bəlağələrımız bir şeyin yaxasını tutub yüz cürə əlfaz və ibarə və istiarələr ilə onu tərif və tövsif etməyə sərfi-hümmət qılırlar. Məsələn «elm». Bu halda bir kəs tapılmaz ki, elmin fəzilət və mənfəətini və onun cümləyə zəruri olmasını inkar edə. Avamdan dəxi sual olunsu ki, şeyin elmi yaxşıdır, yoxsa cəhli, bişək və laşübhə deyəcəkdir ki, elmi yaxşıdır. Belə olan surətdə uzun-uzun şeirlərdə elmi və kamalı tərif etməyə nə hacət var?» (194, 102).

«Azərbaycan komediyaları» adlanan məqaləsində Fəridun bəy Köçərli dramaturgiyanın klassik divan şeirindən fərqli olaraq xalq həyatı ilə sıx bağlılığına, burada sosial problemlərin geniş şəkildə canlandırılmasına diqqəti yönəltmişdir. O, Azərbaycan dramaturgiyası tarixinə ekskurs edərək Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Haşım bəy Vəzirov və Nəriman Nərimanovun yaradıcılığı haqqında yığcam şəkildə fikir və mülahizələrini bildirir. Tənqidçi daha çox önəm verdiyi Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarını realizminə, həyatiliyinə, tipikliyinə görə yüksək qiymətləndirir: «Onun hər hansı bir komediyasını oxuyub qurtarandan sonra adama elə gəlir ki, uzun müddət yaxından tanıdığın adamların arasında olmusan və həmin adamlardan lap yaxın vaxtlarda ayrılmısan» (194, 36).

Məqalədə ədib Nəriman Nərimanovun «Nadanlıq» pyesini əhatəli şəkildə təhlil edərək onun uğursuzluğuna diqqəti çəkir. Tənqidçinin mülahizələrinə görə, pyesin uğursuzluğunun əsas səbəbi müəllifin hadisələrə bələdsizliyində, qara boyalara üstünlük verməsində, qaldırılan problemin yeni olmamasındadır: «Bu pyes qarışıq növdən olan bir dram əsəridir. Hadisələrin düyümü pis düşünülmüş, onların açılması isə qeyri-təbii bir faciə ilə qurtarır. Əsərin heç də yeni olmayan ideyası – nadanlıq üzündən insanların necə kobudlaşdığını və rəhmsiz olduğunu göstərməkdən ibarətdir. Müəllif bədbəxt kəndlilərin şəxsində nadanlıqın nümayəndələrini səciyyələndirmək üçün öz qara boyalarını əsirgəməmişdir. Lakin əsəri hər cəhətdən düşünüb mülahizə edəndə görürsən ki,

müəllif kəndlilərin məişəti və adətləri ilə qətiyyənlə tanış deyildir. Nərimanovun çox biçimsiz və yöndəmsiz bir halda onların dilinə verdiyi bütün mənasız və mətləbsiz mülahizələr – boş fantaziya məhsulundan başqa bir şey deyildir» (194, 38). Akademik Bəkir Nəbiyev Fəridun bəy Kəçərliyə bəhs olunan əsərlə bağlı qənaətlərini dəyərləndirərək yazır: «Nəriman Nərimanovun «Nadanlıq» komediyası haqqında Kəçərliyə mülahizələrində obyektiv təhlil əsas yer tutur» (260, 102).

«Usta Zeynal» adlanan məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin eyniadlı hekayəsini təhlil obyektinə çevirən tənqidçi əsəri yaşadığı əsrin təvəkkül və tənəzzül fəlsəfəsini məharətlə canlandırdığına görə yüksək qiymətləndirirdi. Tənqidçi həmçinin bu hekayə fonunda yazıcının yaradıcılıq üslubunu, dəst-xəttini səciyyələndirərək yazırdı: «Sadəlik, təbiilik və real həyata yaxınlıq Məmmədquluzadə hekayələrinin əsas məziyyətləridir. Hər şeydən görünür ki, müəllif öz xalqının həyatını və dünyagörüşünü yaxşı bilir və incə müşahidə qabiliyyətinə malikdir» (194, 135).

Fəridun bəy Kəçərli «Sabir haqqında» adlı kiçik həcmli yazısında əsrin əvvəllərində «Molla Nəsrəddin» dərgisi fonunda parlayan, qeyri-adi istedadla malik Mirzə Ələkbər Sabirin ədəbi portretinin özəlliklərini səciyyələndirmişdir. «Sabir əsrimizin ən müqəddir, ən xoştəb şairlərindən birisidir. ...Sabirin təbində bir o qədər zəriflik və dilində elə bir lətafət var ki, güldürə-güldürə ağladır, ağlada-ağlada güldürür» (194, 276). M.Ə.Sabirin xəstəliyindən və millətin ona qarşı biganəliyindən təəssüflənən ədəbiyyatşünas kədərli bir üslubda mülahizələrini davam etdirir: «Bizi dərin fikrə salan bizim bu qədər bihümmət, biqeyrət olmağımızdır, qədr bilməməyimiz və əmək itirməyimizdir. Hacı Seyid Əzimin dəst-pərvərdəsi olan Sabir kimi xoştəb şairimiz, əhli-qələmimiz ehtiyac və zillətdə xəstə olub yatır. Amma biz onun yoxsulluğundan və ağır halda naxoşluğundan bixəbər və qafil oturmuşuq. Onun varlığı ilə yoxluğu halımıza xələl yetirmir, keyfimizi pozmur» (194, 276-277). Ədib M.Ə.Sabirin vəfatı münasibətilə qələmə aldığı «Vəfatı-şair» məqaləsində isə bu böyük itkini ürək yangısı ilə dəyərlən-

dirir: «Sabir getdi – bizi dəxi sinəsi dağlı və ürəyi qəmli, həsrətdə qoydu. Mərhumdan bizim böyük təmənnalarımız var idi. Onun lisanından təzə sözlər, təzə fikirlər eşitmək istəyirdik. Bəli, çox əfsus ki, əcəldən macal olmadı və Sabir həsrət ilə gedib, bizi də həsrətdə qoydu» (194, 278).

«Ana dili» adlı məşhur məqaləsində doğma dilə böyük önəm verən tənqidçinin fikrincə, bu dilin saflığının qorunması hər bir qələm sahibinin vicdan borcudur. «Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdidiyi kimi, ana dilini də sevir. Bu, allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur» (194, 292). Lakin Firidun bəy Köçərlinin «Ana dili» məqaləsində müəyyən mübahisəli məqamların olduğu da diqqəti çəkməkdədir. Şübhəsiz ki, bu məqam «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat» ədəbi məktəbi arasındakı fərqlilikdən qaynaqlanır. Belə ki, ədib bəhs olunan məqalədə Osmanlı türkcəsindən dilimizə sözlərin daxil olmasına, dolayısı ilə ortaq türk dilinin yaranmasına qarşı çıxır: «Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi» (194, 294). Lakin tarixi kontekstdə yanaşanda ana dilinin saflığı məsələsində Firidun bəy Köçərli öz mülahizələrində müəyyən qədər haqlı olsa da, Əli bəy Hüseynzadənin ortaq türkcəyə apararıq gələcəyə yönəlik düşüncələrində böyük uzaqgörənliyi duymamaq mümkün deyildir.

Firidun bəy Köçərlinin ədəbi-tənqidi irsində diqqəti çəkən məqamlardan biri də yeri gəldikcə müqayisəli araşdırmalar aparması, ədəbiyyatı qarşılaşdırılmalı bağlamda təhlil obyektinə çevirməsidir. Müəllif «Ədəbiyyatımıza dair» adlı məqaləsində Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi və Qasım bəy Zakirin «Durnalar» şeirini müqayisəli təhlilə çəkmiş, onların oxşar və fərqli

məqamlarını səciyyəndirmişdir (194, 130-134). Tədqiqatçı eyni mövzuda yazılmış bu şeirlərin dil, üslub, və sosial ovqatdan qaynaqlanan fərqliliklərini önə çəkmiş, təhlillərini bu zəmində gerçəkləşdirmişdir.

«Nikolay Vasilyeviç Qoqol» adlı məqaləsində A.S.Puşkinlə N.V.Qoqolun yaradıcılığını müqayisəli təhlilə cəlb edən Fəridun bəy Köçərli bu iki mütəfəkkirin ədəbiyyat tarixindəki xidmətlərini dəyərləndirərək yazırdı: «Puşkinin təbi durbinə, amma Qoqolun təbi zərrəbinə təşbeh olunubdur. Puşkin durbin kimi məişətin uzaq yerlərini və gözəl mənzərələrini işıqlı və qəşəng bir halda göstərirkən, Qoqol zərrəbin kimi yaxında olan və gözün önündə, şişənin altında tərpənən nifrətəngiz həşərat və mikrobları böyüdüb göstərir» (194, 212-213). Ədib N.V.Qoqolunun bəzi əsərlərinin, o cümlədən «Müfəttiş» və «Ölü canlar»ın yaranmasında A.S.Puşkinin təsirini səciyyələndirmiş, onun bir nasir kimi formalaşmasında bu təsirin müəyyən rol oynadığını göstərmişdir.

Ədibin həmin məqaləsində N.V.Qoqolla M.F.Axundzadənin də ədəbi irsi müqayisə obyektinə çevrilmiş, yaradıcılıqlarındakı ortaq çalarlar vurğulanmışdır. «Bizim ədiblərimizdən Mirzə Fətəli Axundov asari-qələmiyyəsi ilə Qoqola çox bənzəyir. Mirzə Fətəli dəxi öz komediyalarında xəyalat gücü ilə, savad zoruyla bir şey yaratmayıb, hər nə yazıbsa, dolanacağımızın eynindən və məişətimizin övzai-əhvalından götürübdür. Mərhum Mirzə dəxi zahirdə yazdıqlarının üstə gülürsə də, batində ağlayır» (194, 213).

Fəridun bəy Köçərlinin müasirlərinə yazmış olduğu məktublar Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin bənzərsiz səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Bu məktublarda müəllif öz müasirləri olan yazıçı və şairləri zamanın ruhuna uyğun, aktual mövzularda əsərlər yazmağa, millətin problemlərinə güzgü tutmağa səs-ləyirdi. Tənqidçinin M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, S.M.Qənizadə, A.Nazir və başqa müəlliflərlə yazışmaları onların yaradıcılığında çağdaşlıq meyllərinin güclənməsində mühüm rol oynamışdır. Lakin çox təəssüf ki, ədibin arxivi dağıdıldığından bu məktubların böyük əksəriyyəti günümüze qədər qəlib çatmamışdır.

İyirminci yüzilin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində **Abdulla Surun** (1883–1912) araşdırmaları da mühüm yer tutmaqdadır. Onun ədəbi-tənqidi irsi həcm baxımından zəngin olmasa da, elmi-nəzəri tutumu və əhatə dairəsinin genişliyi ilə diqqəti çəkir.

Qısa bir ömür yolu keçmiş bu istedadlı qələm sahibinin «Füzuliyə bir nəzər», «Nəfiyə bir nəzər», «Sinan Paşaya bir nəzər», «Nigar xanım», «Qafqaziyada qonşularımızdan gürcülərin maarif və ədəbiyyatına bir nəzər» adlı tədqiqatlarında klassik irs problemi kontekstində ideyalıq, novatorluq, satira, həcv, təqlidçilik, ədəbi dil, ədəbi əlaqələr və s. məsələlərə toxunulmuşdur.

«Füzuliyə bir nəzər» («*Füyuzat*» *dərgisi*, 1907, №30; 31) adlı məqaləsində tənqidçi böyük türk şairi M.Füzulinin yaradıcılığını hərtərflili şəkildə təhlil obyektinə çevirmişdir. O, Füzulinin dövrü, mühiti, ədəbi mövqeyi, mövzuları, dili, üslubu, elmiliyi, novatorluğu və s. məsələlər haqqında sərrast mühakimələr yürütmüşdür. Ən mühümü isə Abdulla Sur «Füzulini təzkirəçilik köynəyindən çıxarıb elmi təhlilə cəlb etmişdir» (203, 90).

Abdulla Surun bizə gəlib çatmamış «Türk ədəbiyyatına bir nəzər» əsəri ilə (Qeyd edək ki, əsərin bəzi fraqmentləri Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır) bağlı məlumatlar onun ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində ciddi araşdırmalar apardığını sübut etməkdədir. Müəllifin 1908-ci ildə yazıb tamamladığı bu əsərin nəşr olunacağı barədə «Molla Nəsrəddin» dərgisi aşağıdakı məzmununda xəbər dərc etmişdir: «Gəncəli Məmmədzadə Abdulla Tofiq əfəndinin «Türk ədəbiyyatına bir nəzər» nam əsəri fevralın ibtidasından etibarən hər ay başında bir risalə şəklində nəşrə başlanacaq. İyirmi beş risalədən ibarət olan bu əsər üç cild üzrə min səhifəlik ədəbi bir əsərdir. Türk ədəbiyyatının dövr-i-ətiq, dövr-i-təcəddüd və dövr-i-cədidinə dair tarixi, ictimai, ədəbi məlumatlar verəcək» («*Molla Nəsrəddin*» *dərgisi*, 1908, № 50). Lakin təəssüf ki, Abdulla Surun bu əsəri müxtəlif səbəblər üzündən nəşr olunmamışdır. Əsərin nəşr olunmaması ilə bağlı Abdulla Surun təxminən bir il sonra «Tərəqqi» qəzetində dərc etdirdiyi məktubda əsas səbəb kimi İstanbuldan «lüzumlu bəzi kitabları» əldə edə bilməməsi və

Əhməd Hikmət bəyin (Müftioğlu) müqəddiməni göndərməməsi göstərilməkdədir («*Tərəqqi*» qəzeti, 16 mart 1909, № 55).

Abdulla Surun araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində dəyərli qaynaqlar kimi diqqəti çəkir.

Tədqiqatçının «ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş məqalələrinin o zaman üçün əhəmiyyəti böyük idi. O, klassik irsi təbliğ və təhlil yolu ilə, eyni zamanda, ədəbi inkişafa kömək edirdi. Gerçəkliyin bədii inikası ədəbiyyatda ideyalılıq, elm ilə sənətin əlaqəsi, novatorluq, satira və həcv, təqlidçilik və onun ziyanları kimi məsələlər barədə A.Sur orijinal, yeni mülahizələr söyləyə bilmişdir» (314, 234).

Bütövlükdə Abdulla Surun ədəbiyyat tarixi ilə bağlı yazıları XX yüzilin başlanğıcında yenilikçi təfəkkürdən qaynaqlanan araşdırmalar kimi əhəmiyyətə malikdir.

Yazıçı-ədəbiyyatşünas **Mirzə Məhəmməd Axundovun** «Şeyx Nizami» əsəri Nizami Gəncəvi haqqında ilk monoqrafik səpkili araşdırma kimi maraq doğurur. Yığcam şəkildə qələmə alınmış, 1909-cu ildə Gəncədə yayınlanmış bu əsərdə böyük Azərbaycan şairinin «Xəmsə»yə daxil olan əsərləri, onların yaranma tarixi, mövzusu, məzmunu haqqında bəhs edilmişdir.

Əsərin müqəddiməsində müəllif Şərq-islam dünyasında ədəbiyyata və mədəniyyətə münasibətdə hökm sürən biganəliyi səciyyələndirərək yazır: «Avropada şayani-təqdir və ya qibtə olunası bir hal varsa, o da ədiblərin, mühərrirlərin, şairlərin və alimlərin əhvallarıdır. Avropa cəməəti onların aləmi-insaniyyətə olan xidmətlərini nəzərə alıb, onların şan və şərəfləri və adlarının həmişə bər həyat qalması uğrunda artacaq qeyrət etməkdədir» (13, 18).

Müəllif Nizami Gəncəvi haqqında tədqiqat aparan təəssübkeş fars ədəbiyyatşünaslarının təsiri ilə onun «babalarının Qum əhlinədən olması» (13, 20) kimi yanlış mülahizə irəli sürsə də, bütövlükdə araşdırma şairin yaradıcılığı haqqında canlı təsəvvür yaradılması baxımından əhəmiyyətliir.

«Şeyx Nizami» əsərində M.M.Axundovun Nizami Gəncəvi haqqında yazan Avropa alimlərinin əsərlərinə müraciət və istinad

etməsi diqqətəlayiqdir. Araşdırmadan aşkar duyulur ki, müəllif müraciət etdiyi qaynaqları diqqətlə incələmiş, «Xəmsə»yə daxil olan örnəklərin yazılış səbəbini, yaranış dövrünü tarixi mənbələrə və şairin əsərlərinə söykənərək müəyyənləşdirmişdir. Araşdırıcının böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin saray şairi olmaması ilə bağlı dəlil və sübutları maraq doğurur.

Tədqiqatın sonunda müəllif Nizami Gəncəvinin məzarının və türbəsinin «hər bir insanın qəlbinə qanlar axıdacaq dərəcədə xərabə» (13, 36) vəziyyətdə olmasına diqqəti çəkir. Əsər nəşr olunarkən onun üzərində: «Kitabçadan vüsul olan pul tamamisilə Şeyx Nizaminin kümbədinə sərf olunacaqdır» (13, 17) sözlərinin yazılması müəllifin ürək yangısını və fədakarlığını göstərir.

«Şeyx Nizami» əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şairin irsinə marağın oyanmasında mühüm rol oynamış, daha doğrusu, «Nizami mövzusu» «bu kitabdan pöhrələnmiş»dir (188, 134). Şübhəsiz ki, tədqiqatın elmi dəyəri yalnız onun məzmunu və müəllifin təhlil səriştəsi ilə bağlı deyildir. Araşdırma, hər şeydən öncə, milli ədəbi dəyərləri öyrənmək, ona sahib çıxmaq təşəbbüsü kimi əhəmiyyətlidir.

Mirzə Məhəmməd Axundov teatr və dramaturgiya haqqında da tədqiqatlar aparmış, «Teatro nədir?» adlı kiçik həcmli əsər yazmışdır. Bu əsəri ilə müəllif bir maarifpərvər ziyalı kimi öz həmvətənlərinə teatr sənəti haqqında bilgi verməyi düşünmüşdür.

İyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəzəri-estetik fikrin inkişafında **Seyid Hüseynin** (1887–1937) mühüm xidmətləri olmuşdur. Ədəbi tənqidi yazılarını «Kazımoğlu», «Seyid Hüseyn Sadıqzadə», «S.H.», «H.S.», «Hüseyn Sadıq» və başqa təxəllüslərlə dərc etdirən müəllifin klassik və müasir ədəbiyyatın problemləri, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlər haqqında ciddi, sanballı araşdırmaları dövrün ədəbi tənqidinin peşəkar səviyyəyə yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdə özünəməxsus üslubda qələmə aldığı ədəbi tənqidi yazıları ilə «yalnız Azərbaycanda deyil, bəlkə bütün Zaqafqaziya türkləri arasında müqtədir tənqidçi adı daşımağa ləyaqət qazanmış münəqqid» (Cəfər Cabbarlı) kimi

dəyərləndirilən Seyid Hüseyn sonralar yazıçı kimi populyarlıq qazansa da, ədəbiyyatın nəzəri problemləri onu daim məşğul etmişdir.

Seyid Hüseynin müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi «Mətbuatımıza bir nəzər», «Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab», «Can yangısı», «Həyat səhifələri», «Solğun çiçək», «Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu frəngiməab», «Şeyx Şəban», «Fədayi-eşq», «Bir yetimin naləsi», «Yaralarım», «Ədəbiyyata bir nəzər», «Eşqi-möhtəşəm», «Ölülər» haqqında təəssürat», «Ölülər» və onun tənqidləri haqqında bir mütaliə», «Zülmün səmərəsi», «Ədirnə fəthi», «Abdulla Şaiq», «Sabir və ədəbiyyat», «Ədəbi mübahisə», «Xatirələrim», «Qələm arkadaşım», «Hacı Kərim Sanılı hansı kəndin şairidi?», «Müasirləşmiş «məcunlar», «Qadın intiqamı» və başqa məqalələrində bir tərəfdən klassiklər haqqında fikir və mülahizələr söyləmiş, digər tərəfdən yeni yaranan nəsr, dramaturgiya, poeziya örnəklərini təhlil etmiş, nəşr edilən kitabları tanıtmğa çalışmış, mətbuatla bağlı mülahizələrini bildirmişdir. Lakin bəzi məqalələri istisna olunmaqla Seyid Hüseyn əsas etibarilə öz müasirləri ilə haqqında yazmağa üstünlük vermişdir.

Tənqidçinin poeziya haqqında məqalələri Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Hacı Kərim Sanılı və başqa sənətkarların yaradıcılıq irsini əhatə edir. Ədib poeziyaya həsr olunmuş məqalələrində klassik ənənələrin yerli-yersiz təqlid olunması əleyhinə çıxır, sənət əsərləri üçün xəlqilik, müasirlik, ideyalılıq prinsiplərinin zəruriliyinə diqqəti yönəldirdi. «Eşqi-möhtəşəm» adlı məqaləsində Mirzə Ələkbər Sabirlə Məhəmməd Hadini müqayisəli təhlilə cəlb edən tənqidçi onların hər birinin ədəbi mövqeyini səciyyələndirərək yazırdı: «Bu gün mərhum Sabirdən sonra mətbuat aləmində tanınan şairlər arasında Hadi əfəndi mühüm bir mövqe əxz ediyor. Ancaq yalnız bir təfəvütləri vardır. Belə ki, mərhum Sabir «milli şair» adını kəsb etməyə müvəffəq olaraq yazılarını millətin hər sinfi, oxumuşundan tutmuş savadsızınadək anlaya bilər. Hadi əfəndinin şeirləri isə bəzi ədiblərin fikrincə, millətin yüksək təbəqəsinə məxsus edilmişdir, yəni belə şeirləri savadsızlar üçün tərcümə etmək lazımdır» («İqbal» qəzeti, 5 avqust 1914, № 704).

Müəllifin bədii nəsrə bağlı araşdırmalarında Abdullabəy Di-vanbəyoğlu, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əbdürrəhim bəy Haq-verdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Səbri, Rza Zaki və başqa sənətkarların yaradıcılığı barədə fikir və qənaətləri orijinallığı, sərrastlığı ilə diqqəti cəkməkdədir.

Seyid Hüseyn romana daha çox önəm verir, millətin oya-nışında, cəmiyyətdə ictimai məfkurənin formalaşmasında bu jan-rın böyük imkanlara malik olduğunu düşünürdü. Tənqidçinin XX əsrin əvvəllərində yaranmış Azərbaycan romanları barədə araşdır-maları bu sahədə aparılan sistemli tədqiqatlar kimi dəyərləndirilə bilər. «Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir. Bizim ədəbiy-yatımız sair müsəlman olan millətlər ilə bərabər şeir babında çox irəliləmişdir. Bu gün cəsarət edib demək olar ki, istər farsda, istər türk və ərəbdə olan qədər şair heç bir millətdə yoxdur» (*«İqbal» qəzeti, 25 oktyabr 1913, № 489*).

Seyid Hüseyn roman haqqında yazdığı ədəbi-tənqidi mə-qalələrdə bir tərəfdən Azərbaycan oxucusuna janrın poetikası haqqında məlumat vermək məramı izləmiş, digər tərəfdən yeni yaranan romanları öz dövrünün ədəbi-bədii şərtləri prizmasından dəyərləndirmişdir. Tənqidçinin fikrincə, «Nəsr babında qeyrilərə nisbət geridə qaldığından romançılıq sənəti bizdə yox bir halət-dədir. Halbuki, romanın təhzibi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün bir fikri söyləmək üçün romandan gözəl bir alət olamaz. Roman vasitəsilə bir millətin həqiqət kimi qəbul etdiyi nöqsan-ları belə tənqid etmək olar ki, oxucu onu şirin-şirin oxumaqla öz nöqsanını düşünə bilər» (*«İqbal» qəzeti, 25 oktyabr 1913, № 489*).

Seyid Hüseynin Cəlil Məmmədquluzadənin «Ölülər», Cəfər Cabbarlı «Ədirnə fəthi», «Bakı müharibəsi», Mirzə Abdullanın «Xosrov Pərviz» pyesləri haqqında məqalələri onun teatr və dramaturgiya ilə bağlı araşdırmaları içərisində xüsusi yer tutur. Tənqidçi «Ölülər» və onun tənqidləri haqqında bir mütaliə» adlı məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin bəhs olunan pyesini əsas-sız tənqidlərə hədəf edənlərə cavab verərək yazırdı: «Ölülər» biz-də inqilab törədə biləcək bir məziyyətdədir; nasıl ki, əsəri hazırda

görlür. Qəzetlərimizi və əfkarımızı bir qədər məşğul edə biləcək bir mübahisəyə zəmin açır. Bu xüsusda yazılır və yenə də yazılacaq. Demək, ədəbiyyatımız aləmində bir inqilab əmələ gəlir. Sənət məsələsi ortaya çıxıb, ətrafıca danışılır. Sənəti bilməyənlər və yaxud tanımaq istəməyənlər onun nə olduğunu əgər bir qədər düşünmüş olarlarsa, işdə sənət ədəbi bir inqilab!» («Açıq söz» qəzeti, 2 may 1916, № 176).

Seyid Hüseyn ayrı-ayrı sənətkarlarla yanaşı, ədəbiyyatın nəzəri-estetik problemləri ilə bağlı fikir və mülahizələr də söyləmişdir. O, həmçinin tərcümə, təbdil, təxmis, milli kolorit, tipiklik, ideyalıq, bədii metod və s. barədə qənaətlərini ifadə etmiş, öz araşdırmaları ilə dövrün nəzəri-estetik fikrinə müəyyən istiqamət verməyə çalışmışdır. Onun realizm, romantizm, naturalizm kimi yaradıcılıq metodları ilə bağlı mülahizələri bu gün də elmi-nəzəri əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Seyid Hüseynin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə «Yaşıl qələm» ədəbiyyat cəmiyyətinə rəhbərlik etməsi milli ədəbi prosesin canlanmasına ciddi təkan vermişdir.

Böyük mütəfəkkir **Cəlil Məmmədquluzadənin** (1866–1932) ədəbi-tənqidi görüşləri daha çox xəlqi və realist ədəbiyyat, mövzu, tip, qəhrəman haqqında «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinə məxsus estetik prinsipləri əks etdirməkdədir. O, ayrı-ayrı məqalələrinə klassik irs, xüsusilə ruhən bağlı olduğu Mirzə Fətəli Axundzadə məktəbi haqqında danışmış, bu məktəbin başlıca prinsiplərini şərh etməyə çalışmışdır. Yazıcının ədəbi dil məsələsinə münasibəti də onun nəzəri-estetik görüşlərinin tərkib hissəsini təşkil etməkdədir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin (1870-1933) ədəbi-tənqidi görüşləri klassik və müasir ədəbiyyatın problemləri haqqında tədqiqatlarında əksini tapmışdır. Xüsusilə, onun teatr sənəti və dramaturgiya ilə bağlı araşdırmaları diqqəti cəkməkdədir.

Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911) **Abbas Səhhət** (1874-1918) və **Məhəmməd Hadinin** (1879-1920) realist və romantik şeir haqqında baxışları da iyirminci yüzil ədəbi tənqidinin estetik prinsiplərinə söykənməkdədir.

İyirminci əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Ceyhun Hacıbəyli və digər müəlliflərin ədəbi-tənqidi araşdırmaları da xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu müəlliflərin yaradıcılığı haqqında tədqiqatın müəhacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı bölümündə bəhs olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD (1918-1920)

Yetmiş ildən artıq davam edən rus sovet müstəmləkəçiliyi dönəmində Cümhuriyyət illərinin üzərindən bəzən sükutla keçildiyi, bəzən də bu dövrün Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələri kimi təqdim olunduğu üçündür ki, nəinki müstəqil dövlətin mövcud olduğu iyirmi üç aylıq bəlli zaman kəsiyi, həmçinin onun yetişdiyi, təşəkkül tapdığı zəmin yabançı ideoloji baxışlar işığında dəyərləndirilmişdir.

Şübhəsiz ki, hər bir xalqın tarixində müstəqil dövlət quruluculuğu mühüm önəm daşımaqdadır. Bu mənada milli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) özünəməxsus dövrlərdən birini təşkil etməkdədir. Bu illər ölkənin həyatında xüsusi bir mərhələ olmuş və onun gələcək inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bu dövrdə xalqın yüz ildən artıq sürən köləlik zəncirindən xilas olması, müstəqil həyata qədəm qoyması yalnız ictimai-siyasi sferalarda deyil, ədəbi-mədəni sahələrdə də köklü dəyişikliklərin gerçəkləşdirilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Türk dilinin dövlət dili elan olunması, milli mətbuatın nəşr imkanlarının genişlənməsi, türk dünyası ilə əlaqə və rabitənin güclənməsi ictimai ideallarla zəngin bir ədəbiyyatın yaranmasına təkan verdi. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması Azərbaycanın elm, mədəniyyət və maarif tarixinin ən mühüm səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqu və yaradıcısı M.Ə.Rəsulzadə Bakı Dövlət Universitetinin təşəkkülündə mühüm rol oynamış, universitet təsis olunduqdan sonra tarix-filologiya fakültəsində bir müddət Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumuşdur.

Həmçinin Azərbaycan Dövlət Teatrının, «Teatr Xadimləri Cəmiyyəti»nin, «Müsəlman Mühərrir və Ədiblər Cəmiyyəti»nin, «Yaşıl qələm» ədəbi birliyinin yaranması və ciddi fəaliyyətə başlaması da bu dövrdə gerçəkləşmişdir.

Cümhuriyyət illərində «Azərbaycan» (rusca və türkcə), «Azərbaycan hökumətinin əxbarı», «İstiqlal», «Al bayraq», «Bəsirət», «İttihad», «Gələcək», «Şeypur», «Doğru yol», «El», «Əfkari-nəfisə», «Xalq sözü», «Hüriyyət», «Zəhmət sədası», «Məşəl» və başqa qəzet və dərgilər çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə Azərbaycanda doxsə iki adda qəzet və dərgi nəşr olunmuşdur ki, bunun qırx ikisi türkcə, qırx dördü rusca, altısı isə digər dillərdə yayınlanmışdır.

Mirzə Bala Məmmədzadə «Tutduğumuz yol» adlı məqalə-sində müstəqil dövlətçiliyin əhəmiyyətinə diqqəti yönəldərək yazırdı: «Tutduğumuz yol millət yoludur. Bizcə, bu yol olduqca mü-qəddəs, olduqca ilahidir...

Mədəniyyəti, ədəbiyyatı, sənəti, fənni, siyasəti bütün bu kimi nemətləri ölməz bir yaradıcılış etmək üçün məmləkəti və istiqla-liyyəti ümummillətə məxsus etməliyik. Bütün türkləri bu vətənin müsəvi hüquqa malik oğlu görməkdən ötrü Azərbaycanı daxilən bir Cümhuriyyət, həm də bir xalq Cümhuriyyəti halında qurmalı-yıq» (*«İstiqlal» qəzeti, 18 yanvar 1920*).

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ədəbi tənqid və ədə-biyyatşünaslıq özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünə-məxsusluq, hər şeydən öncə, ədəbi irsin milli-nəzəri fikir müs-təvisində təhlil və tədqiqinin aktualıq kəsb etməsi ilə şərtlən-məkdədir. Belə ki, Cümhuriyyət dövründə bir tərəfdən klassik ədəbi irsin tədqiqi istiqamətində müəyyən addımlar atılmış, digər tərəfdən çağdaş ədəbi proses yetərincə dəyərləndirilmiş, həmçinin ədəbiyyatın nəzəri-estetik problemlərinin araşdırılması ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rə-sulzadə istiqlalın qazanılmasında və qorunmasında bədii ədəbiyyatın üzərinə düşən vəzifələri səciyyələndirək yazırdı ki, «azadlıq və is-tiqlaliyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur». Şübhəsiz ki, böyük siyasi xadimin bu qiymətli müla-hizələrində ədəbiyyatın ictimai missiyası sərrast ifadəsini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cümhuriyyət illərində «ictimai-bədii fikir qarşısında dövrün milli-ictimai problemlərinin işıqlandırılması məsələləri ilə yanaşı, klassik ədəbi və elmi irsimizin nəşri, bugünkü nəslə çatdırılması da həlli vacib vəzifə kimi irəli sürülürdü. Həmin problemlər əsasən hələ formalaşmayan peşəkar tənqid tərəfindən deyil, ayrı-ayrı ədib və ideoloqların əsərlərində qaldırılırdı. Bu da ədəbi tənqiddə bədii və publisistik bir ton verirdi. Bununla belə, dövrün ədəbi-nəzəri fikri öz fəallığı və dərin elmi, ictimai-milli məsələlərə baş vurmaq yangısının gücü ilə diqqəti cəlb edirdi» (40, 101).

Bu dövrdə görkəmli tənqidçi və yazıçı Seyid Hüseynin rəhbərliyi altında «Yaşıl qələm» ədəbi-elmi cəmiyyətinin fəaliyyət göstərməsi milli ədəbi prosesinin inkişafına təsirsiz qalmamışdır. «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin sıralarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Salman Mümtaz, Əli Yusif kimi nüfuzlu şəxsiyyətlərin olması Cümhuriyyət illərində ədəbiyyatın inkişafına diqqətin artması kimi şərtlənməkdədir. Məramnaməsində qeyd olunduğu kimi, «Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycan xalqının fikrən yüksəlməsinə çalışmaq və Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edilməkdə olan yeniliyi qüvvətləndirmək, onu türklüyə və sadələşməyə sövq etmək» kimi xarakterizə olunmuşdur (25, 142). Fəaliyyət tarixinin qısa ömürlü olmasına baxmayaraq «Yaşıl qələm»in yığıncaqlarında Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Tofiq Fikrət kimi sənətkarların yaradıcılığı müzakirə olunmuş, habelə «Hop-hopnamə»nin nəşri probleminə diqqət yetirilmiş, «İsmailiyyə» binası mövzusunda yazı müsabiqəsi keçirilmişdir.

«Yaşıl qələm» cəmiyyəti, eyni zamanda, ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi və araşdırılması məsələlərinə, ədəbi tənqidin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Lakin məlum səbəblərdən Cümhuriyyətin süqutu cəmiyyətin başladığı mühüm işləri yarımçıq qoymuşdur.

Hüseyn Cavid və Abdulla Şairin birlikdə nəşrə hazırladıqları «Ədəbiyyat dərsləri» (1919) kitabı dövrün nəzəri-estetik baxışla-

rının öyrənilməsi baxımından maraq doğurur. Dərslik kimi qələmə alınmış kitabda müəlliflər bir tərəfdən ədəbiyyatın qayda-qanunları haqqında nəzəri səpkidə məlumat vermiş, qarşı tərəfdən ədəbi yaradıcılığın üsullarını şərh etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Kitabın ön sözündə deyildiyi kimi, müəlliflər İstanbul ədəbiyyat müəllimlərindən Məhyəddin bəyin (Mühittin Birgen) «Yeni ədəbiyyat» kitabının (365) mühüm qismlərini eynən təlxis (xülasə) edərək başqa əsərlərdən də nümunələr əlavə etməklə bu kitabın məktəblərdə tədris edilməsi üçün nəşr etməyə qərar vermişdilər (49, 6).

Mühiddin Birgen (1885-1951) İkinci Məşrutıyyət və Cümhuriyyət dövrlərinin tanınmış yazar, jurnalist və fikir adamlarından biri olmuşdur. «İttihad və tərəqqi» cəmiyyətinin sol qanadına bağlı olan Muhiddin bəy yazarlıq, jurnalistlik, tərcüməçiliklə yanaşı, həmçinin ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, İkinci Məşrutıyyət dövründə Çorum (1914-1918), Cümhuriyyət dövründə isə Mardin (1939-1941) millət vəkili seçilmiş, məclisdəki aktiv fəaliyyəti ilə Türkiyənin siyasi həyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Mühiddin bəy xeyli müddət «Tanin» qəzetinin baş yazarı olmuşdur (363).

Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiqin «Ədəbiyyat dərsləri» kitabında ədəbiyyat, yazı yazmaqda əsaslar (mövzu, məal, tərtib, ifadə), üslub, məcaz, təşbih, istiarə, kinayə, təriz, təşxis, nida, mübaligə, təzad, nəzm və nəsir, vəzn, sərbəst nəzm, qafiyə, rədif, beyt, haqqında qısa, yığcam şəkildə məlumat verilmişdir.

Əsərdə yaradıcılığın növlərini səciyyələndirən müəlliflər onun el ədəbiyyatı və yazı ədəbiyyatı deyə iki dürlü olduğunu göstərmiş, eyni zamanda ədəbiyyatı epik, lirik və dram kimi ənənəvi üç qismə ayıraraq onların hər biri haqqında yığcam məlumat vermişlər.

Qeyd edək ki, «Ədəbiyyat dərsləri» əsəri nəzəri səpkidə qələmə alınmış, həmçinin yeri gəldikcə dövrün ədəbi prosesi səciyyələndirilmişdir. Burada Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatının bədii-estetik xüsusiyyətləri nəzəri kontekstdə şərhini tapır.

«Ədəbiyyat dərsləri» əsərində elmi-nəzəri mülahizələr müstəvisində Cəlaləddin Rumi, Məhəmməd Füzuli, Ömər bəy Nəfi,

Əhməd Nədim, Ziya Paşa, Mirzə Fətəli Axundzadə, Namiq Kamal, Mirzə Ələkbər Sabir, Tofiq Fikrət, Əbdülhəq Həmid, Xəlil Ziya bəy, Rza Tofiq, Hüseyn Cahid, Mehmet Emin Yurdaqul, Cəlal Sahirbəy, Xəlilə Ədib Adıvar və başqa müəlliflərin yaradıcılığı bu və ya digər müstəvidə dəyərləndirilmişdir. Hətta bəzi məqamlarda Hüseyn Cavidin öz əsərlərinə də istinad edilmişdir.

Bu dövrün ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları içərisində Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Azərbaycanın Türkiyədə böyük elçisi kimi çalışdığı dövəmdə qələmə aldığı 1921-cu ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» adlı monoqrafik tədqiqatı əhəmiyyətli yer tutur. Bu əsər Firudin bəy Köçərlinin 1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində nəşr olunmuş «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» tədqiqatından sonra Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr olunmuş ən mühüm araşdırmalardan biridir. (Qeyd edək ki, Firudin bəy Köçərlinin «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı»nın təkmilləşdirilmiş variantı olan «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» əsəri 1908-ci ildə tamamlansa da, yalnız 1925-1926-cı illərdə nəşr olunmuşdur).

Y.V.Cəmənzəminlinin «həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın bir sıra qaranlıq məsələlərini işıqlandırmış olan» (287, 400) «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» əsəri ədəbiyyat tarixinin yaradılması istiqamətində atılmış mühüm addımlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər. Bu hər şeydən əvvəl, tədqiqatın ümumiləşdirmə vüsətinin qabarıqlığında, ədəbiyyat tarixində təmsil olunacaq ayrı-ayrı müəlliflərin ədəbi mövqeyinin sərrast şəkildə müəyyənəşdirilməsində, ədəbi təkamül tarixinin ardıcıl izlənilməsində özünü büruzə verməkdədir.

Məlum olduğu kimi, Y.V.Cəmənzəminli bu fikirdə idi ki, hər bir xalqın ədəbiyyat tarixi ana dilində yaranan bədii örnəklərlə başlamalıdır. Bu mənada o, Azərbaycanın fars dilində yazıb-yaradan sənətkarlarının – Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin xidmətlərini etiraf etsə də, ədəbiyyat tarixinin bu müəlliflərlə başlanılmasını məqsədəuyğun hesab etmirdi.

«Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» əsərini İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ilə başlayan müəllif onu qüdrətli qələm sahibi,

«ədəbi dövrün başçısı» kimi səciyyələndirmişdir. Araşdırıcının fikrincə, Nəsimini bütün yönərlilə dərk etmək üçün hürufliyi bil-məli, hürifi təriqətinin yaradıcısı Fəzlullah Nəiminin yaradıcılığı ilə dərinədən tanış olmaq lazımdır (61,124).

İmadəddin Nəsiminin təsirilə yazıb-yaradanlar içərisində Şah İsmayıl Xətaiyə böyük dəyər verən tədqiqatçı onun poeziyasının təsnifatını (dini, fəlsəfi və eşqə dair) vermiş və hökmdar-şairin fəlsəfi məzmunlu şeirlərinin daha uğurlu alındığını vurğulamışdır (61, 127).

Tədqiqatçı Füzuli dühasını yüksək qiymətləndirmiş, onun təsirilə bütöv bir ədəbiyyat yarandığını xatırlatmışdır. Yusif Vəzir həmişinin Füzulinin şeirin elmiliyi ilə bağlı mülahizələrinə diqqət yetirmiş və bunu mühüm sənətkarlıq faktı kimi dəyərləndirmişdir. O, Gibbin fikirlərinə istinad edərək bütün Türk dünyasında Füzulidən qüdrətli şair olmadığı qənaətinə gəlmişdir (61,129).

Araşdırmada Molla Pənah Vəqif «gözəllik şairi» kimi səciyyələndirilmiş, onun əsərlərinin dili və yazı üslubunun sadəliyi, axıcılığı, oynaqlığı qeyd olunmuşdur (61, 132).

«Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» tədqiqatında Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Mirzə Ələkbər Sabir və başqaları haqqında da elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Qeyd edək ki, bu mülliflərin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki xidmətlərini sadayalan tədqiqatçı onların hər birinin mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Xüsusilə, Mirzə Fətəli Axundzadəyə böyük dəyər verən müəllif onun teatr və dramaturgiyanın əsasını qoyması ilə Azərbaycanda və Şərqdə böyük mənəvi inqilaba səbəb olduğunu qeyd etmişdir. Həmişinin araşdırıcı Mirzə Fətəlini ona görə yüksək qiymətləndirir ki, «...milliyyət hissi birinci dəfə olaraq bu ədibdə oyanmışdır və intibahın dəlili olan kriticizm də Mirzə Fətəlinin əsərlərilə başlayır» (61, 133).

Qasım bəy Zakirə Mirzə Ələkbər Sabiri müqayisəli təhlilə cəlb edən müəllif bu iki qüdrətli sənətkarın aralarındakı fərqi diqqəti yönəldərək fikirlərini belə yekunlaşdırırdı: «Sabir Zakirin həcvlərindən doğma bir şairdir. Aralarındakı fərq budur ki, Zakir

xəstə millətin bir əzasilə məşğul olmuş, onu məhv edən mikrobları göstərmiş, Sabir isə bütün millət vücüdünü təşrih edib onun çürümüş cəhətlərini meydana çıxarır.

Zakir məhəlli şairdir, onun əsərlərində provinsializm (əyalətçilik) çoxdur. Sabir isə başqa bir zamanda vücuda gəlib, ümumşərqin intibahının şahidi olduğu üçün mövzularını geniş sahələrdən alır. Odur ki, bəzən Sabir azərbaycanlılıqdan çıxıb ümumislam və bəlkə ümuminsaniyyət şairi olur.

Sabir ruhən şərqlidir, təmayülən Avropa mədəniyyətinin iftadəsidir» (61, 141).

Qeyd edək ki, Y.V.Çəmənzəminlinin «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» əsəri milli ədəbiyyat tarixçiliyinin mühüm qaynaqlarından biri olaraq bu gün də elmi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

Görkəmli siyasi xadim Adilxan Ziyadxanın «Azərbaycan» (1919) əsəri də Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatşünaslıq irsinin öyrənilməsi baxımından maraq doğurur. Şübhəsiz ki, «Azərbaycan» sırf ədəbiyyatşünaslıq əsəri deyildi və müəllif də qarşısına ədəbiyyat tarixini araşdırmaq məqsədi qoymamışdı. Yenicə istiqlaliliyyətinə qovuşmuş Azərbaycanı tarixi, siyasi, iqtisadi və ədəbi-kulturoloji yönərlə tanıtmak missiyası daşıyan bu əsər elmi, akademik səciyyəli tədqiqat səpkisində də qələmə alınmamışdı. Bununla belə müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı fikir və mülahizələri bəhs olunan dövrün ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarının ümumi istiqaməti haqqında müəyyən təsəvvür yaradılması baxımından əhəmiyyətliidir.

Adilxan Ziyadxanın «Azərbaycan» əsərində Nizami Gəncəvi, Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Mirzə Fətəli Axundzadə və başqa şair və yazıçılar haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Tədqiqatçı yüksək dəyər verdiyi, XII əsrin böyük mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi haqqında yazır: «Şeyx Nizaminin «Leyli və Məcnun» adlı əsəri hələ bu çağacan nə Avropada və nə Şərqdə qiymətdən düşməyibdir. Bir neçə vaxt bundan əqdəm İngiltərədə «Ley-

li və Məcnun»un tərcüməsi gözəl surətdə təb və nəşr olunub və el tərəfindən artıq dərəcədə bəyənilmişdir. «Leyli və Məcnun»un məzmunu məşhur cahan şairi Şekspirin «Romeo və Cülyetta» adlı əsəri ilə bir dərəcədə tutulur, hər iki əsərdə iki məşhur aşiq olduğu görsənir, hansıları ki, öz eşqlərinin nurlarını dörd bir tərəfə yayıb dağıdırlar» (347, 60).

Müəllif həmçinin rus alimi, professor Aleksey Veselovskinin yazdıqlarına istinad edərək alman şairi Fridrix Şillerin «Turandot» əsərinin Nizami Gəncəvinin «Həft peykər» («Yeddi gözəl») poemasının təsirilə yazıldığını bildirir (347, 60).

Gəncə ədəbi mühiti haqqında ətraflı məlumat verən tədqiqatçı qənaətlərini davam etdirərək yazır: «Gəncə şəhəri yalnız Şeyx Nizamini ədəbiyyat aləminə çıxartmayıb. Nizamidən əlavə dəxi böyük bir üdəbə və şüəra dəstəsi də meydana çıxartmışdır. Mətləbdən uzaqlaşmamaqdan ötrü onların bir neçəsinin adlarını çəkməklə kifayət edəcəyəm. Mən Gəncəli Məhsəti xanımın barəsində dayanıb bunu deyə bilərəm ki, bu xanımın şeirlərinin gözəlliyi və şirinliyi bütün ədiblərə məlum və özü də nəcib bir xanəvadədənir. Onun gözəl və dadlı kəlamları «Atəşgədə» (Lütfəli bəy Azərin eyniadlı təzkirəsi nəzərdə tutulur, *V.S.*) adlı kitabda hazırdır. ... Bundan sonra Əbülülə Gəncəvini yazı bilərəm ki, Ustadəşüəra ləqəbi ilə ləqəblənib və vaxtının ən böyük şairi idi. Xaqani Şirvani ilə Fələki Şirvani hər ikisi Əbülülənin şagirdi olub, dərsi ondan oxuyubdurlar» (347, 60).

Azərbaycan ədəbiyyatını ədəbi mühitlər və regionlar kontekstində təqdim etməyə çalışan Adilxan Ziyadxan Şirvan mahalında ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafı tarixinə xüsusi diqqət yetirmişdir: «Mən burada Azərbaycanın bir parçası olan Şirvan mahalından zikr etmədən ötə bilməyəcəyəm. İnsafın, ədalətin hökümünə görə boynumuza almalıyıq ki, Şirvan mahalı şeir və ədəbiyyatda Azərbaycanın hər bir nöqtəsindən şöhrətli və rəvnəqli imiş. Məgər Şirvan deyilmi ki, doqquz əsr bundan qabaq bizə Xaqani, Fələki, Mövlana İzzəddin, Seyid Zülfüqar, Bədr və qeyrilərini yetirdirmiş» (347, 61).

Milli ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin mühüm şəxsiyyətlərindən biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanovun xidmətlərini yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı onu bu şəkildə təqdim edir: «1794-cü ildə böyük əsil və nəcib bir xanəvadədən Mirzə Məhəmməd xan oğlu Abbasqulu ağa dünyaya gəlmişdir. Hansı ki, Azərbaycanımızın ən dərin bir fikir sahibləri ilə çiyin-çiyinə dura bilər. Abbasqulu ağa ərəbcə, farsca, türkcə söylədiyi şeirlərindən və tarixi əsərlərindən əlavə bir çox elmi və fəlsəfəyə dair əsərlər yazıb qoymuşdur. Təəssüf olsun ki, mərhumun əsərləri bu çağacan təb olub çıxmayıbdır» (347, 60-61).

Müəllif Qarabağ ədəbi mühitində Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Abdulla bəy Asi, Mehdiqulu xan Vəfa, Fatma xanım Kəminə, Xurşidbanu Natəvan, İrəvan ədəbi mühitində Mirzə Ağası Fəxri, Mirzə Əli Ləli, Naxçıvan ədəbi mühitində Əbdülrəhim Qüdsi, Məhəmmədağa Sidqi, Şəki ədəbi mühitində Hüseyn xan Müştəq, Ağəli Əsgər Qərra, Kərim ağa Fateh, İsmayıl bəy Nakam və «bütün dünyada məşhur olan Azərbaycanın yeganə namdar oğlu, birinci təmsilatnəvis» Mirzə Fətəli Axundzadənin yetişdiyini qeyd edərək milli ədəbiyyatın bütöv mənzərəsini yaratmağa çalışmışdır (347, 62).

Adilxan Ziyadxan Azərbaycan ədəbiyyatının çağdaş təmsilçiləri sırasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Fəridin bəy Köçərli, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Salman Mümtaz və digərlərin adlarını çəkərək onların yaradıcılığının vətənsəvrlik ruhuna söykəndiyini xatırlatmışdır (347, 62).

Maraqlıdır ki, Adilxan Ziyadxan araşdırmada türklərlə avropalılar arasında apardığı müqayisələr fonunda yaşanan tarixin mədəniyyətə yansıyan fərqliliklərini səciyyələndirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, Avropaya hakim olan rumlar öz arxalarında «indiyədək zamanəmizin ən müqəddir hüquqşünaslarını heyran etməkdə olan» Roma qanunlarını, digər tərəfdən isə «yunanların nəqqaşkarlığı və ədəbiyyatı»ni gətirdi. «Türklər də Asiyada iki dənə mədəniyyət axıntısına düşər oldular. Bunların birincisi rum-

ları əvəz edən ərəblərin mükəmməl hüquqsünaşlığının şəriət qanunları, digəri isə yunanları əvəz edən İranın şeiri, qəzəli və gözəl ədəbiyyatı olmuşdur» (347, 64). Mülahizələrini davam etdirən müəllif daha sonra qənaətlərini aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırır: «Əlbəttə, türk milləti bu iki mədəniyyət axıntısına giriftar olduqları səbəbdən dillərində və ədəbiyyatlarında bir çox ərəbi və fars sözlər vücuda gəlmişdir. Təfavüt ancaq burada oldu ki, Avropa milləti rum millətinin qabağında məğlub olmaqla latın və yunan mədəniyyətinin təsiri altında baqı qaldılar. Bizə gəldikdə ərəb və farslara qalib olduğumuz halda genə onların mədəniyyətinin təsiri altında qaldıq» (347, 64-65).

Qeyd edək ki, Adilxan Ziyadxan Yusif Vəzir Cəmənəzəminlidən fərqli olaraq yalnız ana dilli ədəbiyyatdan bəhs etməmiş, azərbaycanlı müəlliflərin ərəb və fars dillərində yaratmış olduğu ədəbi irsi də milli mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tədqiqatə cəlb etmişdir. Tədqiqatda ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığının bağlı olduqları ədəbi-kulturoloji və ictimai-siyasi mühit kontekstində təhlilə cəlb olunması bütövlükdə milli ədəbiyyatın regional çalarlarının üzə çıxarılmasına imkan vermişdir.

Böyük mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qələmə alınmış «Üç mədəniyyət» fəlsəfi traktatı da özünəməxsus ədəbiyyatşünaslıq konteksti ilə diqqətə çəkir. Şərq mədəniyyəti tarixində mühüm dəyər daşıyan bu əsərlə bağlı tədqiqatın mühacirət ədəbi tənqidi bölümündə bəhs olunacaqdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Cəfər Cabbarlı, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Əhməd Cavad, Əliqulu Qəmquzar, Abbas ağa Nazir və başqa sənətkarların yaradıcılığına həsr olunmuş müxtəlif səpkili məqalələr ədəbi-estetik fikrin milli məfkurəyə üstünlük verdiyini, bədii əsərləri bu yöndə dəyər ləndirmək meylini göstərməkdədir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa ömürlü olması bu dönmədə daha ciddi və sistemli araşdırmaların aparılmasına imkan verməmişdir. Həmçinin dövrün mürəkkəbliyi, ya-

şanılan siyasi gərginliklər, dövlət quruculuğu və ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda aparılan mücadilələr ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla uğraşanların fəaliyyət orientasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində görülmüş işlər elmi-metodoloji aspekti ilə əhəmiyyətlidir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQIDI SOVET DÖVRÜNDƏ

Azərbaycan ədəbi tənqidi sovet dövründə özünəməxsus mürəkkəb və keşməkeşli bir yol keçmişdir və bəhs olunan dövrün estetik prinsipləri və siyasi şərtləri nəzərə alınmadan ədəbi tənqidin bu mərhələsini bütün yönləri ilə dəyərləndirmək mümkün deyildir.

Sovet siyasi rejimi dövründə Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişaf yolu şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərlə səciyyələnir:

- 1) 1920-1930-cu illər ədəbi tənqidi;
- 2) 1940-1950-ci illər ədəbi tənqidi;
- 3) 1960 -1980-ci illər ədəbi tənqidi.

Birinci mərhələnin ilk dövrlərində ədəbi-nəzəri fikrin müəyyən mənada sərbəstliyi, müxtəlif ədəbi cərəyanların, axınların, metodların yanaşı mövcudluğu diqqəti çəkməkdədir. Bunun başlıca səbəbi isə proletar hakimiyyətinin qurulmasına baxmayaraq, onun əsas kulturoloji dayağı olacaq proletar ədəbiyyatının hələ kifayət qədər ədəbi prosesə hakim olmaması, bədii sənətin ağırlığının əvvəlki nəslin üzərinə düşməsi, onun potensialı hesabına mövcudluğundan qaynaqlanmaqdadır.

Bu dövrün ədəbi tənqidi iki istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir: Birincisi, klassik irsin tədqiqi sahəsində araşdırmalar apararaq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyasını yaratmış, ikincisi, müasir ədəbi irsin təhlili fonunda ədəbi prosesin ümumi inkişaf istiqamətlərini tənzimləmişdir.

Klassik irsin tədqiqi fonunda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi ciddi inkişaf mərhələsi keçmiş, Mehmet Fuad Köprülü (1890-1966), İsmayıl Hikmət (1889-1967), Bəkir Çobanzadə (1893-1937), Atababa Musaxanlı (1905–1941), Abdulla Şaiq (1981-1959), Məmməd Kazım Ələkbərli (1905–1938) və başqaları bu sahədə yeni, orijinal araşdırmalar üzə çıxarmışlar. Bu araşdırmalarda həm Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi məsələsinə aydınlıq

gətirilmiş, həm onun mərhələ təsnifatı aparılmış, həmçinin klassiklərin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə çalışılmışdır.

Müasir ədəbi irsin təhlili fonunda isə Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən əski nəslin nümayəndələri ilə (Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Çəmənzməinli, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Seyid Hüseyn, Əhməd Cavad və b.) yeni, proletar ədəbiyyatının qurucuları qarşılaşdırılmışdır. Hənəfi Zeynallı (1896–1938), Əli Nazim (1906–1941), Mustafa Quliyev (1893–1938) və digər müəlliflərin çağdaş ədəbiyyatla bağlı araşdırmaları dövrün ədəbi tənqidinin mövzu, problem və ideoloji fəaliyyət istiqamətini şərtləndirir.

Ancaq zaman keçdikcə bədii ədəbiyyatla parallel olaraq ədəbi tənqid də tədricən müstəqilliyini itirməyə, hakimiyyətin və ideologiyanın təsir dairəsinə daxil olmağa (daxil edilməyə) başlayır. Hakimiyyətin ədəbiyyatı özünün əsarətinə salmaq və ideoloji təbliğatçısına çevirmək məqsədi daşıyan bu proses repressiya məqamına qədər yüksəlir və təkmətluluğun «təntənəsi» ilə yekunlaşır.

RK(b) P MK-nın 18 iyun 1925-ci il tarixli «Bədii ədəbiyyat sahəsində partiyanın siyasəti haqqında» qətnaməsinin əsas məhiyyəti Oktyabr inqilabına münasibətinə görə yazıçıların sinfi mövqelərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edirdi. Bu qərarla proletar ədəbiyyatının hegemonluğunu təmin etməyin yolları göstərilirdi. Ədəbiyyatın ağırlığını üzərində daşıyan əvvəlki nəslin nümayəndələri isə «cığırdas» adlandırılır və onların kommunist ideologiyasına yaxınlaşmaları üçün bütün imkanlardan istifadə edilməsi tövsiyə olunurdu.

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində proletkultçuluq, vulqar sosiologizm və vahid axın nəzəriyyəsinin təsirləri bu və ya digər şəkildə duyulmaqdadır.

Proletkultçuluq – proletar mədəniyyətinin ilahiləşdirilməsi, fetişləşdirilməsi fonunda keçmişdə yaranmış olan ədəbi-bədii irsin inkar olunmasına yönəlik ideoloji məfkurə kimi dövrün ədəbi-nəzəri prosesinə yansımışdır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ədəbiyyatda və mədəniyyətdə geniş yayılmış olan bu baxışın tərəfdarları hər

şeyin proletar sinfi ilə başladığını iddia edir, keçmiş mədəniyyətə qarşı çıxırdılar. Proletkultçular ədəbiyyatı, mədəniyyəti proletariati birləşdirən, onun mənafeyinə xidmət edən ideoloji vasitə hesab edir və bütövlükdə sənəti sinfi prizmadan dəyərləndirirdilər.

Sovetlər Birliyində proletkultçuluğun əsas ideoloqları rus tənqidçi və yazarları A.A.Boqdanov, A.K.Qastev və V.F.Pletnyov hesab olunur. 1917-1932-ci illərdə proletkultçuluğu təbliğ etmək üçün «Proletarskaya kultura», «Qorn», «Qudki» kimi kifayət qədər populyar dərgi və qəzetlər olmaqla iyirmidən artıq mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdir. Onlar həmçinin ideya baxışlarını yaymaq məqsədilə xeyli sayda poeziya və nəsr toplusu nəşr etmiş, Moskva, Petroqrad və Penza şəhərlərində müstəqil teatrlara sahib olmuşlar.

Proletkultçuluğun təsirləri müəyyən bir zaman kəsiyində Azərbaycan ədəbi tənqidində də özünü göstərməkdədir. Bu təsirə qapılan tənqidçilərin yazılarında Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli kimi klassiklər inkar edilir, guya «sufi vəznə» olduğu üçün əruzə, monotonluq gətirdiyi üçün hecaya qarşı çıxılır, milli musiqi alətləri (xüsusilə, tar və saz), ənənəvi geyimlər (papaq, çadra və s.) keçmişin qalığı kimi dəyərləndirilirdi.

Vahid axın nəzəriyyəsi – proletkulçuluq məfkurəsinə qarşı yönəlmiş, mahiyyətə onun tam əksini təşkil edən ədəbi-kulturoloji baxış tərzə kimi səciyyələnilir. Vaxid axın nəzəriyyəçiləri ədəbiyyatın sinfi prinsiplərlə dəyərləndirilməsinə qarşı çıxır, keçmişdə yaranmış bütün ədəbi-bədii irsin qeyd-şərtsiz qəbul olunmasını müdafiə edirdilər. Onlar bəşəriyyətin yaratmış olduğu bütün mədəni sərvətlərdən bəhrələnmək tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hətta sovet ideoloji sisteminin rədd və inkar etdiyi dini məzmunlu ədəbiyyatın belə bədii sərvət kimi dəyərləndirilməsi tərəfdarı idilər.

Vulqar sosiologizm – bədii əsərlərdə sosioloji məqamlara ifrat dərəcədə əhəmiyyət verən və bu zəmində estetik prinsipləri inkar edən bir baxış tərzə kimi diqqəti çəkir. Vulqar sosioloji nəzəriyyə tərəfdarları üçün əsərin sənət dəyərini şərtləndirən ən mühüm key-

fiyyət onun mövzu və ideya yönümdür. Bədii ədəbiyyatı mənsub olduğu dövrün sinfi prinsipləri kontekstində qiymətləndirən vulqar sosioloji nəzəriyyə daha öncə – XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində yaranmış, sovet siyasi rejiminin ilk dövrlərində aktual-
lıq kəsb etmişdir.

Vulqar sosioloji nəzəriyyəyə görə, hər bir sinif, təbəqə və zümrə öz ədəbiyyatını yaratmalıdır. Onların fikrincə, yazıçı mənsub olduğu sinfin mövqeyindən çıxış etdiyinə görə, digər sinflərin maraqlarını ifadə edə bilməz. Bu isə, dolayısı ilə ədəbiyyatın «sinfi psixologizm» kontekstində dəyərləndirilməsi deməkdir. Şübhəsiz ki, vulqar sosioloji çağırışların arxasında ədəbiyyatın siyasiləşdirilməsi missiyası dayanırdı. «Dünya təcrübəsinə hər hansı meyl kosmopolitizm, milli ənənələrə güvənmək isə millətçilik kimi damğalandı. ...Tarixdə misli görünməmiş miqyasda və kütləvilikdə ifrat totalitar hadisə – sənətin və ədəbiyyatın siyasi-ideoloji stereotipə, mütləq, dəmir normativə, bürokrata, dəftərxanaya tabe tutulması kimi paradoks baş verdi. Milli-mənəvi özgələşmə bədii düşüncənin özündə, strukturunda və tərzində, onun təşkilinin sxemində və modelində başladı» (200, 482).

1920-1930-cu illərdə hakimiyyətin nəzarətində olan ədəbi tənqidin irəli sürdüyü saxta, populist şüarlar altında konyuktur ədəbiyyatın yaradılmasına rəvac verildi. Müəyyən bir dövrdə «sifariş ədəbiyyatı» dəbə çevrilmiş oldu.

Bu dövrün ədəbi tənqidinin təməlində K.Marks, F.Engels və V.İ.Leninin sosializm quruculuğu sahəsindəki mədəni direktivləri dayanırdı. Xüsusilə, ədəbi-bədii proses V.İ.Leninin «Partiya təşkilatı və partiya ədəbiyyatı» adlı məqaləsində irəli sürülən ideoloji prinsiplərlə yönləndirilirdi: «Partiyalı ədəbiyyat prinsipi nədən ibarətdir? Bu prinsip yalnız ondan ibarət deyil ki, socialist proleariat üçün ədəbiyyat işi şəxslərin və ya qrupların asan qazanc əldə etməsi üçün vasitə ola bilməz, bu iş ümumiyyətlə, ümumi proletar işindən asılı olmayan fərdi iş ola bilməz. Rədd olsun bitərəf ədəbiyyatçılar! Rədd olsun fəvqəlbəşər ədəbiyyatçılar! Ədəbiyyat işi ümumproletar işinin bir hissəsi, bütün fəhlə sinfinin bütün şüur-

lu avanqardı tərəfindən hərəkətə gətirilən vahid, böyük sosial-demokrat mexanizminin «təkərçiyi və vintçiyi» olmalıdır. Ədəbiyyat işi mütəşəkkil, müntəzəm, birləşmiş sosial-demokrat partiya işinin tərkib hissəsi olmalıdır» (220, 23).

Azərbaycan ədəbi tənqidində Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Atababa Musaxanlı, Xəlil İbrahim, Mikayıl Rəfli, Mehdi Hüseyn və başqa tənqidçilərin yaradıcılığında proletkultçuluq və vulqar sosiologizmin bu və ya digər əlamətlərinə təsadüf olunmaqdadır.

* * *

23 aprel 1932-ci ildə «Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında» MK-nın qərarı bütün ədəbi birliklərin vahid təşkilatda birləşməsi məramına xidmət edirdi ki, bunun arxasında isə prinsipcə siyasi hakimiyyətin ədəbiyyat üzərində nəzarət mexanizminin təmin edilməsi dayanırdı.

Otuzuncu illərdə ədəbi tənqidin «metod» axtarışları və bunun yekunu olaraq «sosialist realizmi» ədəbi cərəyanının estetik prinsiplərini müəyyənləşdirmə cəhdləri imperiya ideologiyasının nəzəri-estetik fikrə hakim olmasının sərt təzahurlərindən biridir. Sosialist realizmi «Azərbaycan ədəbiyyatına və ictimai fikrinə təbii şəkildə gəlmədi, inzibati yolla gətirildi və SSRİ məkanını, sosialist ölkələrini çıxmaqla dünya ədəbiyyatı tarixində belə bir hadisənin analoqu yox idi» (78, 3).

Sosialist realizmi yaradıcılıq metodu mövcud olduğu dövərdə inzibati üsullarla sovet siyasi rejimini tərənnüm edən ədəbiyyatın yaranmasına çalışmış və ədəbi tənqidi də bu işə səfərbər edibilməmişdir.

Rejimi, hakim ideologiyanın rəhbərlərini mədh edən konyuktura ədəbiyyatı, zövqsüz tərənnümçülük, ədəbiyyatın tarixən mənsub olduğu estetik dəyərlərdən qoparılıb sosioloji məcraya yönləndirilməsi, partiyalıq və sinfilik, obrazların süni şəkildə müsbət-mənfi qütbləşməsi, istedadın inzibati metodlarla idarəçiliyi – bütün bunlar sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun bədii təfəkkürə gətirdiyi anormal hallar idi. Dünyada mövcud olan ədəbi

cəbəyanlara qarşı ciddi yasaqlar qoyulması ədəbiyyatda monotonluq və yeknəsəklik yaratdı.

* * *

Dövrün ədəbi-tənqidi və nəzəri-estetik fikrini Azərbaycana dəvət olunmuş Türkiyə ədəbiyyatşünası **Mehmet Fuad Köprülünün** (1890-1966) araşdırmaları xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir. Onun müxtəlif səpkili apasdırmaları coğrafi baxımdan Türkiyə hüdudlarını aşmış, türk soylarının yaşadığı əksər əraziləri əhatə etmişdir. Bu tədqiqatlarda türk soylarının tarix boyunca yaratmış olduğu ədəbi-mədəni sərvətlər vahid kontekstdə dəyərləndirilmişdir.

Müəllifin «Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər» (1926) adlı araşdırması milli ədəbiyyat tarixinin yeni düşüncə əsasında yazıldığı dəyərli qaynaqlardan biridir. Burada ədib söz sənətinin təməli kimi folklor qaynaqlarını incələmiş, klassik yazılı ədəbiyyat haqqında xronoloji aspektdə məlumat vermişdir.

Əsərin «Füzuliyə qədər Azəri ədəbiyyatına bir nəzər» bölümündə Ögüz ləhcəsi, Azərbaycan dilinin təşəkkülü, Azərbaycan ədəbiyyatının mənbələri, xalq ədəbiyyatı, İran ədəbiyyatının təsiri, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, Ərzurumlu Zərir Mustafa, İmadəddin Nəsimi, Həbib, Şah İsmayıl Xətai haqqında yığcam məlumat verilmişdir.

Araşdırmada İzzəddin Həsənoğlu türkcə yazan ilk Azərbaycan şairi kimi dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatçı şairin «Apardı könlümü bir xoş qəmərüz, canfəza dilbər» mısrası ilə başlayan məşhur qəzəlinin Leiden Akademik Kitabxanasında, Seyfi Sərayinin «Gülüstən» tərcüməsinin əlyazması içərisində aşkarlanması ilə bağlı bilgi vermiş, əsərin bədii məziyyətlərindən bəhs etmişdir (195, 34).

Nəsiminin ədəbi mövqeyini səciyyələndirən tədqiqatçının fikrincə, «bu ilahi sənətkar ləhceyi-nəzmi etibarilə təmələn Azərbaycan dairəsinə mənsub olduğu halda, Osmanlı ədəbiyyatı üzərində də pək dərin izlər buraxmışdır» (195, 17). Müəllif Həbib və Şah İsmayıl

mayıl Xətəinin də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki xidmətlərini bu yöndən çözməyə çalışmışdır.

Bəhs olunan tədqiqatında Məhəmməd Füzulini Azərbaycan şairi kimi səciyyələndirən, onun yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərini təhlilə çəkən ədəbiyyatşünas şairin milli kimliyi, dini dünyagörüşü, məzarı, oğlu Fəzli, əsərləri, sənəti, şöhrəti və təsir dairəsi haqqında dəyərli mülahizələr yürütmüşdür.

«Türk ədəbiyyatının müxtəlif sahələri üzərində əsrlərdən bəri Füzuli qədər icrayı-təsir etmiş şair pək azdır. Nəsimi və Nəvaidən sonra ancaq Füzulidir ki, türk aləminin hər tərəfinə əsərləri yayılmış, oxunmuş, sevilmiş, təqdir və tənzir edilmişdir. Yalnız Füzulini yetişdirən Azəri sahəsi deyil, Osmanlı və ədəbiyyatları da əsrlərdən bəri onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışlardır» (195, 31).

Bütövlükdə M.F.Köprülünün araşdırmaları bəhs olunan dönmədə milli ədəbiyyat tarixinin yaradılması prosesinə elmi-metodoloji baxımdan ciddi təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın ali məktəblərində tədris fəaliyyəti ilə məşğul olan Türkiyə ədəbiyyatşünası **İsmayıl Hikmətin** (1889-1967) bu illərdə müxtəlif səpkili tədqiqatları milli ədəbiyyat tarixinin bir çox aspektlərinin aşkarlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

O, Azərbaycanda yaşadığı dövrdə üç cilddən ibarət «Türk ədəbiyyatı tarixi» (1925), «Türk ədəbiyyatı tarixi: Osmanlı qismi. 1908-1918» (1926), «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Mənşəyindən 1905-ə qədər» (1928) kimi əsərlərini yazmış, habelə müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələrlə çıxış etmişdir.

«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Mənşəyindən 1905-ə qədər» adlı əsərində İzzəddin Həsənoğlunun yaradıcılığından tutmuş XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrün ədəbiyyatı tədqiq olunmuşdur. Bəzi araşdırıcıların fikrincə, bu əsərdə ədəbiyyat tarixinin mərhələ təsnifatında «əsasən Osmanlı dövrü ədəbiyyatı qavrayışındakı islam amilindən və təzkiyəçilikdən çıxış edilmişdir» (374, 28).

İsmayıl Hikmət Almanıyanın Münxen şəhərində Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutunun orqanı olan «Dərgi» (1958, № 13, s. 84-92) adlı jurnalda dərc edilən «Azərbaycanda dörd il yarım»

xatirə-məqaləsində özünün həmin dönmə ilə bağlı müşahidə və qənaətlərini qələmə almışdır.

Hənəfi Zeynallı (1896–1938) Azərbaycan ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. Onun elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrlə müşayiət olunan araşdırmaları əsas etibarilə folklorşünaslıq, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlıdır.

Hənəfi Zeynallının xalq ədəbiyyatı sahəsindəki axtarışları ayrı-ayrı janr örnəklərinin (bayatılar, atalar sözləri, tapmacalar və s.) toplanaraq sistemli şəkildə təqdim olunmasından tutmuş folklorun nəzəri problemlərinin araşdırılmasına qədər müxtəlif sahələri əhatə etməkdədir.

Klassik irsin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirən müəllifin Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələri elmi-metodoloji yeniliyi ilə seçilir. Ədəbiyyatşünasın yazmış olduğu «Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi və ictimai fəaliyyəti», «Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərində ideologiya», «Azərbaycanda Mirzə Fətəli əsri» kimi məqalələr böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin dünyagörüşünün, ictimai fəaliyyətinin, ədəbi-bədii yaradıcılığının həqiqi mahiyyətinin aşkarlanmasına xidmət edən araşdırmalardır. Mirzə Fətəli yaradıcılığını əsrin problemləri fonunda dəyərləndirən tədqiqatçı ədibi düşündürən məsələləri də bu müstəvidə təhlil etməyə çalışmışdır.

Maraqlıdır ki, ədəbiyyatşünas Mirzə Fətəlinin yaradıcılığını mərhələlərə bölərək («Əcəm və Azərbaycan şairləri mühitində çalışmaq dövrü»; «Dramaturqluq və avropalılışmaq dövrü»; «İslahatçılıq yolu tutması dövrü») hər bir mərhələnin özünəməxsus, səciyyəvi aspektlərini xarakterizə etməyə çalışır.

O, eyni zamanda, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, Mixail Yuryeviç Lermontov, Lev Tolstoy, Maksim Qorki, Vladimir Mayakovski, Anri Barbüs, Herhart Hauptman, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrət, Rəşad Nuri Güntəkin kimi dünya ədəbiyyatı klassikləri haqqında bu gün də elmi dəyərini qoruyub saxlayan maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

Hənəfi Zeynallının ədəbi tənqidi axtarışları H.Cavid, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, S.Hüseyn, Ə.Fövzi və başqa sənətkarların yaradıcılıq irsini əhatə etməkdədir.

Hənəfi Zeynallının ədəbi tənqidlə bağlı yazıları içərisində Hüseyn Cavid haqqındakı araşdırmaların xüsusi çəkisi vardır. Onun «Şeyda» xüsusunda qısa bir mülahizə» (1923), «Maral» xüsusunda qısa mülahizə» (1923), «H.Cavidin yazdığı «Peyğəmbər» haqqında mülahizələrim» (1926), «Şeyx Sənan» haqqında mülahizələrim» (1926-1927) kimi əsərləri böyük mütəfəkkirin dramaturji irsinin araşdırılmasında ən dəyərli və mötəbər tədqiqatlardandır. Qeyd edək ki, bu məqalələr Hüseyn Cavid haqqında ilk sistemli tədqiqat əsərləri olmaqla yanaşı, böyük ədibin yaradıcılıq dünyasını bütün yönləri ilə aşkarlayan, bəhrələndiyi və təsirləndiyi qaynaqları incələyən, həmçinin obyektiv yanaşma tərzilə seçilən araşdırmalar kimi əhəmiyyətlidir.

Hənəfi Zeynallı Hüseyn Cavidin «Peyğəmbər» pyesinin zəif cəhətini onun hissiyyatdan doğmaması ilə bağlamış, dramaturqun bu əsərdə «qafasını zorladığını» vurğulamışdır. Araşdırıcının fikrincə, «Şeyx Sənan» kimi xalis romantik, «İblis» kimi canlı və məharətli əsər yaradan bir müəllifin «Peyğəmbər» pyesini daha kamil şəkildə işləyə biləcəyi şübhə doğurmur (344, 78).

Tənqidçi Hüseyn Cavidin dramaturji istedadının formalaşmasında və yaradıcılıq üslubunun müəyyənləşməsində Türkiyə ədiblərinin rolunu səciyyələndirmişdir. Onun qənaətinə, H.Cavidin əsərləri şəkildə Əbdülhəq Hamidin, üslubca Tofiq Fikrətin, fəlsəfi cəhətdən isə Rza Tofiqin əsərləri ilə səsələşməkdədir. Hənəfi Zeynallı bir sənətkar kimi Hüseyn Cavidin romantizmini şərtləndirən məqamlara da diqqəti çəkmiş, bunun əsas səbəbini böyük dramaturqun zəhnini, ruhunu sarmış olan çağdaş mühitə sığmayaraq tarixin ənginliklərinə varmaq amalı, həqiqətə yaxınlaşmaq istəyi ilə izah etmişdir. «Cavidin yaratdığı dil və üslub haralardan alınır-alınsın, nə kimi ilhamlardan doğur-doğsun, Azərbaycandakı şair və ədiblərimiz içində ən müstəsna, ən zərif və narin bir dildir» (344, 79).

Hənəfi Zeynallı ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə də ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur. Onun «Sənət nə üçündür?», «Sənət və ədəbiyyatın ictimai həyatla əlaqələri», «Ədəbiyyat tarixində metod» və digər məqalələri ədəbiyyatın bir sıra nəzəri-estetik problemlərinə aydınlıq gətirən araşdırmalar kimi əhəmiyyətə malikdir.

Hənəfi Zeynallı repressiya qurbanı olmuşdur.

Mustafa Quliyev (1893–1938) Azərbaycan ədəbi tənqidində marksist ideologiyasının prinsiplərini təbliğ edən aparıcı şəxsiyyətlərdən biri kimi tanınır. O, sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif dövlət və partiya vəzifələrində çalışmış, Azərbaycanın maarif naziri (1922-1928), «Maarif və mədəniyyət» dərgisinin baş redaktoru olmuş, Azərbaycan və Zaqafqaziya MİK-in üzvü seçilmişdir.

Onun ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki ax-tarışları «Proletar ədəbiyyatına doğru», «Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında», «İndiki türk ədəbiyyatı haqqında», «Müasir türk ədəbiyyatı haqqında qeydlər», «Türk ədəbiyyatında sağ uklon», «Səkkiz il içərisində ədəbiyyat», «Yüksəliş», «Sevil» və tənqid», «Türk qadınının faciəsi haqqında yeni bədii ədəbiyyat haqqında», «Sosializm quruluşu və proletar yazıçıların vəzifələri», «Azərbaycan proletar yazıçıları qurultayının yekunları», «Yeniyetmələr», «Azərbaycanda teatr sənəti məsələləri», «Azərbaycanda musiqi kulturasının inkişaf məsələləri» kimi məqalələrdə, «Oktyabr və türk ədəbiyyatı» («Октябрь и тюрская литература») adlı monoqrafiyada əksini tapmışdır.

Tənqidçinin yaradıcılıq irsini əsas etibarilə klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif səpkili araşdırmalar təşkil edir.

Mustafa Quliyevin «Oktyabr və türk ədəbiyyatı» (1930) adlı monoqrafiyasında Füzulidən başlayaraq əsərin nəşr olunduğu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin əsas inkişaf mərhələləri elmi-nəzəri şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir. Monoqrafiyada tədqiqatçının Nəsimi, Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Molla Pənah Vəqif, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa

müəlliflər haqqında fikir və mülahizələri özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Mustafa Quliyev «qüdrətli güc və inam sahibi», «sufi-mistik» şair hesab etdiyi Nəsimini öz «ideya və görüşlərini cəsarətlə təbliğ etdiyi» üçün yüksək qiymətləndirirdi.

Füzuli poeziyasını isə daha çox xəlqi mahiyyətinə görə təqdir edir, şairin geniş şöhrət tapmasının səbəblərindən birini bu amillə izah edirdi: «Füzuli zəmaanəsinin ən qabaqcıl və mədəni adamı idi. Fəlsəfə və ictimai elmlər sahəsindəki bütün nailiyyətlər ona məlum idi. Onun hər şeyi–misilsiz fikir deməkdir. Şairin hər bir obrazında geniş həyatı bilik, psixologiya, təbiət hadisələrinin dərin təhlili meydana çıxır» (432, 5).

Araşdırıcı Molla Pənah Vəqifin milli ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini klassik şeir ənənələrindən imtina edərək sadə xalq dilinə söykənən, kütlənin ruhuna işləyən yeni bir üslub tərzini yaratmasında görürdü.

Mustafa Quliyevin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatında realizm məktəbinin əsasını XIX yüzildə Mirzə Fətəli Axundzadə qoymuş, sonralar isə Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə bu məktəb yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

«Oktyabr və türk ədəbiyyatı» monoqrafiyasında tədqiqatçı əruz vəznini zamanı keçmiş sufi şeir tərzini kimi dəyərləndirir, bu vəznə söykənərək yeni ədəbiyyat yaratmağın mümkünsüzlüyünü vurğulayırdı. Müəllifin heca vəznini haqqındakı qənaətləri də mübahisəli səciyyə daşıyırdı: «Heca köhnəlmişdir, o, poeziyaya monotonluq və yeknəsəklik gətirir. O daha az ritmik və emosionaldır. Biz bu ibtidai sufi mövqelərdə ilişib qala bilmərik, inqilabi sıçrayışların, mübarizənin, yuksəlişin, ilhamın yeni poeziyasını «əruz» və «heca»nın köhnə qəliblərinə sığışdırmaq mümkün deyil» (432, 50).

Mustafa Quliyevin «ədəbiyyat tarixi nəzəriyyəsində orijinal cəhət bununla bağlıdır ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatını tarixi-xronoloji ardıcılıqla izləmir, ona hər bir dövrün ən başlıca, aparıcı estetik konsepsiya və fəlsəfi nəzəriyyələri kontekstində nəzər salır.

Daha doğrusu, ədəbiyyat tariximizi nəzəri aspektdə tədqiqata cəlb edir, klassik irsə dünyagörüşü mövqeyindən yanaşırdı» (304, 174). Məhz bu cəhət tədqiqatçıya dövrün ruhunu əks etdirməyə, aparıcı şəxsiyyətlərin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirməyə imkan verirdi.

Mustafa Quliyev ədəbi prosesi dəyərləndirərkən müasirlik mövqeyindən çıxış edirdi; müasirlik anlayışı isə onun nəzərində sovet ideoloji məfkurəsinin, proletar ədəbiyyatının prinsip və tələblərindən kənarda deyildi. Lakin bəzən ifrat sosioloji mövqedən çıxış etməsi onun bütövlükdə obyektiv mülahizələrlə yüklü olan elmi-nəzəri qənaətlərinə kölgə salırdı. Belə ki, Mustafa Quliyevin əruz vəznini sufi vəzn hesab etməsi, milli musiqi alətlərindən tar əleyhinə çıxışları, muğamı inkar etməsi, papaq, kəlağayı kimi geyimləri gerilik simvolu olaraq səciyyələndirməsi onun ədəbi-mədəni irsə münasibətdə proletkultçu mövqeyini şərtləndirməkdədir.

Mətbuatda daha çox müasir ədəbiyyatın təhlili ilə bağlı araşdırmalarla çıxış edən müəllifin məqalələri poeziya, nəsr, dramaturgiya, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın problemləri ilə bağlıdır. Lakin tənqidçinin araşdırmalarında poeziya və dramaturgiya üstün yer tutmaqdadır. Bu məqalələri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri ideoloji yanaşma tərzinin qabarıqlığı ilə şərtlənir.

Mustafa Quliyev ədəbiyyatda xüsusi çəkisi olan Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi dramaturqların yaradıcılığını marksist ədəbi tənqidin prinsipləri baxımından dəyərləndirir, lakin təhlillərində sənətin estetik prinsiplərinə müəyyən qədər yer verməsi bir sıra hallarda qənaətlərinin doğruluğuna imkan yaradırdı.

Tənqidçi Hüseyn Cavidin istedadını yüksək qiymətləndirir, onun ayrı-ayrı əsərlərinin («Uçurum», «Topal Teymur» və s.) təhlili fonunda «müasir həyatın böyük məsələləri, möhtəşəm vəzifələri ilə yaşamalısınız» olmasının zəruriliyini vurğulayır, bununla da mənsub olduğu cəmiyyətin estetik ruhunu sərgiləmiş olurdu.

O, Cəfər Cabbarlının mövzularını, qəhrəmanlarını, yaradıcılığının başlıca prinsiplərini bəyənir, bir sənətkar kimi ədəbi mövqeyini müdafiə edir, dramaturqu haqsız hücumlardan qorumağa çalışırdı. Cəfər Cabbarlının «Sevil» pyesi ətrafında başlanan

məlum müzakirələrdə dramaturqu əxlaqsızlıqda günahlandıranları «müsəlman tənqidi» kimi sərt şəkildə ittiham etməsi də onun prinsipial mövqeyindən qaynaqlanırdı.

Mustafa Quliyev sovet siyasi rejiminin repressiya qurbanlarındandır.

Bəkir Çobanzadə (1893-1937) ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin araşdırılması iqtiqamətində ciddi fəaliyyət göstərən fikir sahiblərindən biridir. Əslən Kırım tatarlarından olan Bəkir Çobanzadə 1926-cı ildə Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin sədri kimi Bakıya dəvət olunmuş, əlifba islahatından sonra isə geri dönməmiş, Azərbaycanda qalaraq faciə ilə bitən ömrünün sonlarına qədər elmi-pedaqoji fəaliyyətini burada davam etdirmişdir.

Daha çox türkologiya sahəsində fəaliyyət göstərən Bəkir Çobanzadə türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi ilə bağlı qırxndan artıq monoqrafik tədqiqatın və çoxlu sayda məqalənin müəllifidir. Lakin bir cəhətə diqqət yetirilməlidir ki, alim «dil tarixi və türkologiyanın nəzəri problemlərini ayrılıqda deyil, məhz türkdilli xalqların ədəbi-bədii abidələri, klassik sənətkarların əsərlərinin materialları əsasında öyrənib şərh edirdi. Bu mənada onun dilçiliyə dair əsərləri də alimin ədəbiyyatşünaslıq görüşlərini və sənətə baxışını öyrənmək üçün zəngin material verir» (129, 152).

Bəkir Çobanzadənin bilavasitə ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olan «Türk dili və ədəbiyyatının tərdis üsulu» (I cild -1926; II cild -1927), «Türk-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik» (1929), «Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. Nasionalizmdən internasionalizmə» (1930), «Türk dili və ədəbiyyatı» (1936) və digər əsərləri ədəbi-nəzəri fikrin mühüm qaynaqlarındandır.

Ədib «Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında» adlı əsərində Şah İsmayılın ədəbi mövqeyini səciyyələndirərək yazır: «Xətai şeirlərinin əksərişi sadə və canlı danışiq dilində bulunan ifadə və lüğətlərdən tərtib edilmişdir. Bu cəhətdən Xətai XVI əsrə qədər olan Azərbaycan türk şairləri arasında müstəsna bir mövqe işğal edir. Onun bu kibi sadə və qüvvətli şeirləri ancaq XVIII əsrin

ikinci yarısında yetişmiş Vaqif və Vidadi kibi şairləri xatırladır» (67, 328).

«Füzuli və onun yeri» adlı məqaləsində isə müəllif türk dünyasının qüdrətli sənətkarı Məhəmməd Füzulinin dünya şöhrətini və ədəbiyyat tarixindəki xidmətlərini dəyərləndirmiş, həmçinin onu «əlinə heç bir zaman kitab almamış köylülərimizi «Leyli və Məcnun» ilə ağladan, «Şikayətnamə»si ilə güldürən və digər qəzəllərilə coşdurən yeganə bir şair» (68, 164) kimi dəyərləndirmişdir.

Alim «Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu» əsərinin ikinci bölümündə söz sənətinin mənşəyi və inkişafı, şəkil və mündəricə, yaradıcılıq üsulları, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi, bədii əsərlərin təhlili və tənqidi, ədəbi məktəblər və cərəyanlar haqqında sistemli məlumat vermişdir (69, 184-328).

«Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq» adlı məqaləsində müəllif böyük coğrafiyaya səpələnmiş türk toplumunun zəngin folklor qaynaqlarına malik olmasına baxmayaraq yazılı ədəbiyyatın ciddi təsirlərə məruz qaldığını vurğulayırdı. O, təqlidçilikdən xilas yolu kimi Avropa ədəbiyyatının taktiki üsullarını mənimsəməyi, xalq ədəbiyyatını dərinlən öyrənməyi, millətin həyat və psixologiyasının tədqiq olunmasını tövsiyə edirdi (68, 145-151).

Bəkir Çobanzadə eyni tarixi-kulturoloji zəminə malik olan türk xalqları ədəbiyyatının vahid məcrada öyrənilməsi tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Onun ədəbiyyat tarixi konsepsiyasında türk xalqları ədəbiyyatı vahid prinsip əsasında təsnif olunur, dövrləşdirilir, ədəbi-bədii təkamül tarixi ortaq dəyərlər fonunda müəyyənləşdirilirdi.

Onun tədqiqatlarında həmçinin ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi, məzmun və forma vəhdəti, ənənə və novatorluq, obraz və obrazlılıq və s. kimi ədəbi-nəzəri məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Bəkir Çobanzadə milli düşüncə sahibi kimi sovet siyasi rejimi tərəfindən həbs edilərək ölümə məhkum edilmişdir.

Əli Nazim (1906–1941) Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin inkişafına özünəməxsus töhfələr vermişdir. Tənqidçinin klassik və

müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, dünya mədəniyyətinin korifeyləri, habelə ədəbiyyatın nəzəri problemləri ilə bağlı tədqiqatları orijinallığı, ümumiləşdirmə vüsəti, bədii dəyərlərə yanaşma tərzii ilə seçilir.

Əli Nazimin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin nəzəri problemləri ilə bağlı tədqiqatları sonrakı dövrün araşdırmaları üçün elmi-metodoloji örnək rolunu oynamışdır.

Tədqiqatçının «Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz» (1925), «Bu günkü ədəbiyyatımız haqqında» (1926), «Yeni Azəri ədəbiyyatı haqqında» (1927), «Şeirimizin və şüurumuzun xəstəlikləri haqqında» (1929), «Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kamalizm əleyhinə» (1930), «Özünü tənqid yolu ilə» (1931), «Rekonstruktiv dövrü və millətlər incəsənətinin vəzifələri» (1931), «Dramaturgiyamızın yolları» (1933), «Proletar diktaturası dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı» (1934), «Oktyabr və tənqidimiz» (1934), «Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» (1935), «Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı» (1936) və başqa məqalələri ədəbi tənqidin bir sıra nəzəri məsələlərini ortaya qoyan, dövrün panoramını əks etdirən, müəyyən mübahisələrə yol açan örnəklərdəndir.

«Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz» adlı məqaləsində tənqidçi Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyinin əski türk yazılı abidələrindən öncə başlanması ilə bağlı özünün elmi mülahizələrini irəli sürmüşdür. «Başqa millətlərin, məsələn fransızların ədəbiyyat tarixinə baxacaq olursaq, ədəbiyyatın hansı xalq arasından çıxdığını və necə təkamül etdiyini daha açıq görmüş oluruq. Bunun üçün istər Orxon, istər Turfan və «Kutatqu bilik» ədəbiyyatımızın başlanğıcı sayıla bilməz. Çünki bunlar ədəbiyyatımızın daha təkamül etmiş və irəliləmiş səhifələridir. Bunlardan daha əski, daha ibtidai və xəlqi şeylər bunları doğurmuşdur» (257, 29).

Müəllifin ədəbi-tənqidi irsində Cəlil Məmmədquluzadə və Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar xüsusi yer tutur. Tənqidçinin «Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı» adlı tədqiqatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında böyük satirikin yara-

dıcılıq irsinin ciddi şəkildə araşdırıldığı ilk qaynaqlardandır. Məqalədə ədibin yaradıcılığını üç mərhələdə sistemləşdirən tənqidçi onun əsərlərini bu bağlamda araşdırmaya cəlb edir. Tənqidçinin fikrincə, «realizm Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə öz kütləvi və aktual ictimai şəklini» məhz Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında tapmışdır (257, 167). «Molla Nəsrəddin» gülüşünün dərin ictimai xarakterinə diqqəti yönəldən araşdırıcı onun «patetik, pafoslu bir iblis qəhqəhəsi deyil», «göz yaşları ilə yoğrulmuş, acı bir gülüş» olduğunu vurğulayır (257, 170-171).

Tənqidçi «Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» məqaləsində görkəmli dramaturqun ədəbi irsini sistemli şəkildə təhlil obyektinə çevirmiş, onun qəhrəmanlarının «həyatdan səhnəyə keçməklə qalmayaraq, yenə səhnədən həyata dönməsinə» diqqəti çəkmişdir. «Heç bir digər dramaturqumuzda bu cəhət Cabbarlıda olduğu kimi zəngin deyildir. Cabbarlının tipləri və obrazları, təsiredici, sevimli və təqlid olunmalı qəhrəmanları hər zaman səhnədən həyata, məişətə, ailəyə keçmişlər və öz misillərini yaratmışlar» (257, 244).

Əli Nazimin «Günəşi içirik... günəşlənirik» adlı məqaləsi böyük türk şairi Nazim Hikmətin Bakıda nəşr olunan «Günəşi içənlərin türküsü» kitabına resenziya kimi qələmə alınmışdır. Məqalədə N.Hikmətin proletar şairi kimi dəyərləndirilməsinə çalışılsa da, onun yaradıcılığının başlıca özəllikləri yetərinə səciyələndirilmişdir (257, 81-96).

Dövrün digər tənqidçiləri kimi, Əli Nazimin əsərlərində də sovet ideoloji məfkurəsinin təsiri aşkar duyulmaqdadır. Müəllifin yaradıcılıq irsinin dərinədən, yeni təfəkkür işığında öyrənilməsi dönmənin ədəbi mübahisələrlə müşayiət olunan nəzəri-estetik mənzərəsinə aydınlıq gətirilməsi baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Əli Nazim sovet siyasi rejiminin təqiblərinə məruz qalmış, repressiya qurbanı kimi güllələnmişdir.

Bəhs olunan dövrdə görkəmli nasir **Yusif Vəzir Cəmən-zəminli** (1887-1943) və dramaturq **Cəfər Cabbarlının** (1899-

1934) ədəbiyyatın bu və ya digər problemləri ilə bağlı tədqiqatları ədəbi-nəzəri mühitin canlanması müəyyən rol oynamışdır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, **Əmin Abid** (1898-1937) və **Salman Mümtazın** (1884-1937) ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları dövrün elmi-nəzəri tədqiqatlarının məzmununa və istiqamətinə xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir.

* * *

1940-1950-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələdə ədəbi-nəzəri fikir demək olar ki, imperiya ideologiyasının əsarətində yaşamış və onun diqtəsi ilə yönləndirilmişdir.

Bu dövrün ədəbi-estetik fikrində diqqəti çəkən və öz dövründə sət təhqidlərə məruz qalan «konfliktsizlik nəzəriyyəsi»dir.

Konfliktsizlik nəzəriyyəsi – bədii əsərin daxili strukturunda mühüm rol oynayan «konflikt»ə qarşı çıxaraq, «konfliktsiz» əsər yaratmaq təşəbbüsünü müdafiə edən yanlış ideoloji baxışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları sovet cəmiyyətinin guya bütün ziddiyyətlərə son qoyduğunu, elə bu səbəbdən də bədii əsərlərin konflikt-siz yaranması zərurətini əsaslandırmağa çalışırdılar. Konfliktsizlik nəzəriyyəsi mahiyyət etibarı ilə həyatın təhrif edilməsinə şərait yaradır, cəmiyyətdəki gerçək ziddiyyətləri pərdələməyə çalışır, formalizmə, zahiri elementlərə meydan açır, bədii əsərləri qeyri-təbii hadisə və əhvalatlarla, süni, sxematik obrazlarla yükləyirdi. İyirminci əsrin qırxıncı illərində keçmiş Sovetlər Birliyində yaranmış bu nəzəriyyə Azərbaycan ədəbi-estetik fikrində də müəyyən izlər buraxmış, onun təsiri ilə bəzi əsərlər yaranmışdır. Lakin bu «nəzəriyyə» meydana gəldiyi ilk dövrlərdə sət təhqidlərə məruz qalmış və özünüyaşatma arqumentlərinə malik olmadığı üçün sıradan çıxmışdır.

* * *

Mikayıl Rəfil (1905-1958) Azərbaycan ədəbi təhqidi və ədəbiyyatşünaslığının bir sıra dəyərli örnəklərini yaratmış qələm sahiblərindən biridir. Şərq-Qərb mədəniyyətinə dərindən bələd

olan ədib yaradıcılığının ilk dövrlərində rus və dünya ədəbiyyatı haqqında tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirmiş, daha sonra Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və çağdaş milli ədəbi irsi araşdırmış, nəhayət yaradıcılığının son mərhələsində elmi-nəzəri səpkili əsərlərini yaratmışdır.

Mikayıl Rəfilinin qələminə məxsus «Maksim Qorki» (1932), «Vladimir Mayakovski» (1932), «A.Serafimoviç» (1933), «Taras Şevçenko» (1939), «Aleksandr Serqeyeviç Puşkin» (1941), «Anton Pavloviç Çexov» (1944), «N.A.Krıllov və Azərbaycan ədəbiyyatı» (1944) kimi nisbətən kiçik həcmli tədqiqatlar rus ədəbiyyatı klassiklərini Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində tanıtmğa yönəlik araşdırmalar kimi maraq doğurur.

Mikayıl Rəfilinin zəngin yaradıcılığında xüsusi yer tutan «Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı» («Древняя азербайджанская литература», 1941), «M.F.Axundov–həyat və yaradıcılığı» («М.Ф.Ахундов – жизнь и творчество», 1957), «Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında» («Мирза Шафи в мировой литературе», 1958) kimi tədqiqatlar isə müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri haqqında araşdırmaları içərisində elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilir.

Rusca qələmə aldığı «Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı əsərində milli ədəbiyyat tarixinin əski çağlardan XVI yüzilə qədərki mərhələsini tədqiqat obyektinə çevirən ədəbiyyatşünas bədii söz tarixinin keçdiyi mürəkkəb yolun özünəməxsus cəhətlərini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları sırasında «Kitabi-Dədə Qorqud» eposuna önəmli yer verən araşdırıcı bu abidəni ədəbi yüksəlişin başlanğıcı kimi dəyərləndirmişdir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə xüsusi diqqət yetirən ədəbiyyatşünasın Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətai, Həbib, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Ələkbər Sabir haqqında araşdırmaları orijinallığı, nəzəri təhlil səviyyəsi, ümumiləşdirmə vüsəti baxımından maraq doğurmaqdadır.

Mikayıl Rəfilinin qənaətinə, Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk qüdrətli yaradıcı simalarından biridir. Şairin

yaradıcılıq irsini «intibah dövrünün nailiyyəti» kimi dəyərləndirən ədəbiyyatşünasa görə, «o, şeirlərinin poetik ləyaqəti, fikir dərinliyi», «obrazların zənginliyi» ilə seçilən müstəsna təfəkkür sahiblərindəndir.

Nizami Gəncəvini də renessans ideyaları fonunda dəyərləndirən alim onun yaradıcılığını dünya ədəbi-estetik fikri bağlamında xülasə etməyin vacibliyinə diqqəti yönəldirdi. Tədqiqatçı şairin yaradıcılığını «orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin zirvəsi» hesab edir, onun ədəbi irsində Şərq və Qərb mədəniyyətinin «sintetik ifadəsini tapdığını», məhz bu səbəbdən dünya şöhrəti qazandığını vurğulayırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan renessansı problemi ilk dəfə Mikayıl Rəfilinin tədqiqatlarında qaldırılmış, sonralar bu məsələ müxtəlif səviyyələrdə müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Mikayıl Rəfilinin ədəbiyyatşünaslıq irsinin zirvəsini şübhəsiz ki, Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında araşdırmaları təşkil edir. Onun böyük mütəfəkkirə həsr etdiyi kitabları və məqalələri özünün nəzəri səviyyəsi, elmiliyi, təhlil səriştəsi ilə diqqəti çəkir. Tədqiqatçının «Mirzə Fətəli Axundov» monoqrafiyası obrazlı bir dillə, elmi, bədii və publisistik üslubun qovuşuğunda qələmə alınmışdır. Əsərdə böyük mütəfəkkirin həyat və yaradıcılıq yolu xronoloji müstəvidə izlənilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki müstəsna mövqeyi dəyərləndirilmişdir.

Tənqidçi, ölümünün 80 illiyi münasibətilə qələmə aldığı «Axundov dühası» adlı məqaləsində dahi sənətkarı yüksək dəyərləndirərək yazırdı: «Puşkin Rusiya üçün, Höte Almaniya üçün, Şekspir İngiltərə üçün, Dante İtaliya üçün, Rable və Volter Fransa üçün kim olmuşlarsa, bizim üçün də Axundov odur» (270, 238-239).

Ədib Mirzə Fətəli fenomenini dəyərləndirərkən onun ictimai şəxsiyyət kimi milli düşüncə və maarifçilik tarixində tutduğu mövqedən çıxış edərək «Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında Axundovun öhdəliyi həddən artıq əzəmətli idi» – qənaətinə gəlirdi.

Mikayıl Rəfil Mirzə Fətəlinin yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir epoxanın başlanğıcı kimi qiymət-

ləndirirdi. Ədəbiyyatşünas böyük mütəfəkkirin dramaturgiya sahəsindəki xidmətlərini ədəbi metod bağlamında dəyərləndirirək yazırdı ki, onun tənqidi realizmi «Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafında, Şərq xalqları ədəbiyyatında realist istiqamətin möhkəmləndirilməsində çox böyük rol oynamışdır» (270, 220).

Araşdırıcı Mirzə Fətəlinin komediyalarındakı acı, öldürücü gülüşü başlıca dramaturji məziyyət kimi səciyyələndirirdi. Onun fikrincə, bu əsərlərin yazılmasında müəllifin «yeganə məqsədi həyatı, insanları, məişəti, öz ölkəsinin adamlarını yeniləşdirməkdən, öz xalqını səadət və tərəqqi yolu ilə aparmaqdan ibarət olmuşdur» (270, 224).

Mikayıl Rəfil «Kəmalüddövlə məktubları» əsərini Mirzə Fətəlinin yaradıcılığında yeni bir mərhələ hesab edir, fəlsəfi-siyasi mündəricəli bu traktatı ədibin «həyatının və fikrinin mərkəzi əsəri» kimi dəyərləndirirdi. Araşdırıcı «...fantastik Kəmalüddövlənin obrazı böyük Axundovun yalnız kölgəsi idi, çünki bir realist kimi, Axundov öz uydurduğu qəhrəmanı artıq dərəcədə inqilabiləşdirə bilməzdi» – deməklə Mirzə Fətəlinin yazdıqlarının fəvqündə dayandığına diqqəti yönəltmək məramı izləmişdir.

Müəllifin «N.V.Qoqol və Azərbaycan ədəbiyyatı» adlanan araşdırmasında məşhur rus ədibi ilə M.F.Axundzadənin xidmətlərini müqayisəli kontekstdə səciyyələndirərək onların yaradıcılığının ortaq məqamlarını üzə çıxarmışdır: «Qoqolun və Axundovun komediya yaratmaq istedadlarında bir çox ümumi cəhətlər vardır; bunların hər ikisi öz mövzularını xalq həyatından alır, onları əhatə edən həyatın ən mühüm məsələlərinə fəvqəladə dərəcədə həssaslıqla yanaşırdılar» (270, 224).

Klassik ədəbiyyatla yanaşı, müasir ədəbi prosesə də daim diqqət yetirən Mikayıl Rəfil bir tənqidçi kimi bədii yaradıcılıqda yenilikçi, novator düşüncəyə üstünlük vermiş, əsərlərində başlıca olaraq bu mövqedən çıxış etmişdir.

«Sərbəst şeir haqqında ilk söz» (1929) adlı məqaləsində tənqidçi Azərbaycan poeziyasında yaranmaqda olan yeni şeir şəklinin novator düşüncəyə təkan verdiyini səciyyələndirir, lakin bəzi

məqamlarda yanlış qənaətlərə gəlirdi: «Biz yeni, böyük beynəlmiləl bir ədəbiyyat yolunda mücadiləyə başlamışıq. Biz yüzümüzü Füzulilərə, Nəsimilərə, Vəqiflərə, Mirzə Fətəliyə, Hüseyn Cavidlərə doğru deyil, Verxarlara, Uitmenlərə, Jül Romenlərə, Mayakovskilərə və bütün dünya klassiklərinə doğru çeviririk. Proletar sinfi və gələcək sosialist cəmiyyəti üçün ikinci sort ədəbiyyat gərək deyildir. Biz mədəni, yüksək bir ədəbiyyat yaratmaq istəyirik» (269, 78).

Tənqidçinin qələminə məxsus «Mədəni ədəbiyyat yolunda» (1929), «Proletar ədəbiyyatında mündəricə və şəkil» (1930), «Sabit Rəhman» (1940), «Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı» (1941), «Ədəbi xəyalat» (1946), «Gənc dramaturqların pyesləri haqqında» (1948), «Ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələləri haqqında» (1951), «Bədii tərcümə haqqında» (1951), «Sülh və demokratiya carçısı» (1952) və başqa məqalələrdə müəyyən ideoloji qüsurlar nəzərə alınmazsa, poeziya, nəsr, dramaturgiya, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və tərcümə məsələləri ilə bağlı dəyərli mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Mikayıl Rəflinin yaradıcılığının son illərinin məhsulu olan «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş» (1958) əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və nəzəri-estetik fikrinin sanballı nümunələrindən biridir.

Mehdi Hüseyn (1909–1965) sovet dövrü Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Daha çox nəsr və dramaturgiya sahəsində yazıb-yaratsa da, o, bir tənqidçi kimi daim ədəbi fikrin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Mehdi Hüseyn ədəbi tənqidi yaradıcılığa «Bizdə futurizm cərəyanı» (1926) adlı məqalə ilə başlamışdır. Məqalədə «nəzm yazmağa iqtidarı olmayanlar adlarını «futurist» qoyaraq meydana çıxırlar» (167, 6) - qənaətinə gələn tənqidçi bədii yaradıcılıqda forma əlləməçiliyinə qarşı etirazını bildirmişdir. Ədəbi prosesdə maraq doğuran bu məqalənin ardınca o, ardıcıl və sistemli şəkildə ədəbiyyatın nəzəri-estetik məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

Bir tənqidçi kimi Mehdi Hüseyninin yaradıcılığını şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar: a)1926-1940; b)1941-1945; c)1945-1965. Əgər ilk mərhələ axtarış illəri, ikinci mərhələ müharibə dövrü kimi səciyyələnirsə, sonuncu mərhələ müharibədən sonrakı dövrün problemləri və altmışıncı illər ədəbiyyatının axtarış meylləri ilə müşayiət olunmaqdadır.

Mehdi Hüseyn bədii yazılarında olduğu kimi, ədəbi tənqidi əsərlərində də əsas etibarilə sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun prinsiplərindən çıxış etmiş, ədəbi irsi bu kontekstdə dəyərləndirməyə çalışmışdır. Onun ədəbi-nəzəri görüşlərinin əks olunduğu «Ədəbi döyüşlər» (1932), «Ölməz sənətkar» (1944), «Ədəbi qeydlər» (1947), «Ədəbiyyat və sənət məsələləri» (1958) kimi məqalələr topluları dövrün ədəbi prosesinə «istiqamət verən» tədqiqatlar kimi dəyərləndirilə bilər.

Tənqidçinin müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı «Öz keçmişindən ayrılan iki sənətkar», «Şeirimizin görkəmli nümayəndələri» (1932), «Şeirimizdə sosialist realizmi və inqilabi romantizm», «Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz» (1934), «Qəhrəmanlıq dastanı» (1938), «Azərbaycan bədii prozası», «Əsrimizin qəhrəmanı nə zaman yaranacaqdır?» (1940), «Mübarizə və qalibiyyət mahnıları», «Fərhad və Şirin» (1942), «Yazıçı və tarix» (1943), «Ölməz sənətkar» (1944), «Ədəbi məktublar» (1945), «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri», «Əsrimizə layiq dram əsərləri yaradaq», «Ədəbi tənqidimizin vəzifələri» (1948), «Azərbaycan romanı haqqında» (1954) və bir sıra digər məqalələrində Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Rəhimov, Əbülhəsən və başqa sənətkarların yaradıcılıq irsi təhlil olunmuşdur.

Bədii söz sənəti ilə yanaşı, onun tədqiqi məsələlərinə də diqqət yetirən müəllif ədəbiyyatın inkişafı naminə ədəbi tənqidin daha ciddi, aktiv fəaliyyət göstərməsini zəruri hesab edirdi. Lakin o bir tərəfdən «ən gözəl bədii əsər həyatı tam mənasilə dürüst göstərən əsərdir. Bu səbəbə görə də tənqidçi həyatla bədii əsəri tutuşdurub

qiymətləndirməlidir» (168, 106) kimi obyektiv mülahizələr söyləyir, digər tərəfdən isə həmin mövqeyi ilə ziddiyyət təşkil edən fərqli qənaətə gəlirdi: «Bizim nəzərimizdə və ümumi progressiv bəşəriyyətin nəzərində ən gözəl həyat sosializm həyatıdır. Bədii əsərdə bu həyat dürrüst əks olunmazsa, o əsərə biz gözəl əsər deyə bilmərik. Tənqidçinin əlində ən böyük məhək daşı sosialist varlığımızdır. O, qiymətləndirdiyi bədii əsəri bu məhək daşına vurmalıdır» (168, 106).

Bütövlükdə müəllifin sovet ideoloji məfkurəsinə söykənən ədəbi tənqidi yazılarında saxta beynəlmiləlçiliklə yanaşı milliliyə, vülqar sosiologizmlə yanaşı bədii-estetik məsələlərə də xeyli dərəcədə yer verilməsi etiraf olunmalıdır.

İyirminci yüzil Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafında mühüm xidmətləri olan tənqidçi, ədəbiyyatşünas və nəzəriyyəçi **Cəfər Xəndanın** (1910-1961) yaradıcılığı milli-estetik düşüncənin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Elmi-nəzəri araşdırmalarla yanaşı, bədii yaradıcılıq və tərcümə sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərməsi onun tədqiqatlarına özünəməxsus bir çalar və fərqli yazı tərzini gətirmişdir.

Yaradıcılığa erkən başlayan Cəfər Xəndanın araşdırmaları içərisində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Alim müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı «Azərbaycan ədəbiyyatı» (1939), «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» (1951), «Sovet ədəbiyyatı» (iki hissə, 1952), «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerkləri» (1955) kimi araşdırmaları ilə görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli tərəfindən təməli qoyulan milli ədəbiyyat tarixçiliyinin elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan inkişafına və zənginləşməsinə çalışmışdır.

Yaradıcılığında klassik Azərbaycan poeziyasının tədqiqinə xüsusi diqqət yetirən müəllifin «Sabir» (1940), «Şairin həyatı» (1961), «Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri» (1962) kimi monoqrafiyaları, «Nizami Gəncəvi», «Nizami və Seyid Əzim Şirvani», «XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami mövzuları», «Füzuli və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı», «Heyran xanım»

və başqa məqalələri milli şeirin mövzu, ideya mənbələri, əənə və novatorluq problemləri, habelə sənətkarlıq məsələlərinin əhatəli təhlil obyektinə çevrildiyi qaynaqlardandır.

Yaradıcılığını və şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirdiyi Nizami Gəncəvinin bəşəri, humanist ideyalarla zəngin olan bədii dünyasının xəlqi mahiyyətini aşkarlamağa çalışan tədqiqatçının qənaətinə, «öz yaradıcılığına tələbkarlıqla yanaşan» şair «sənətin xalq üçün yaranmasına çalışmışdır». Böyük mütəfəkkirin bədii irsinin «əsrlər boyu yaşamasına səbəb olan cəhətlərdən biri də budur». Eləcə də böyük satirik Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığını dəyərləndirən tədqiqatçı şairin sənət dünyasını səciyyələndirərkən: «Sabir yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütün Şərq xalqlarının qəlbində öz heykəlini ucaltmışdır» - qənaəti ilə onun yaradıcılığının bəşəri mahiyyətini aşkarlamağa çalışmışdır.

Cəfər Xəndan klassik şeirin araşdırılması ilə yanaşı, iyirminci yüzil Azərbaycan poeziyası ilə bağlı bir sıra orijinal, bənzərsiz tədqiqatlara imza atmışdır. Müəllifin qələminə məxsus «Mikayıl Müşfiq» (1956) monoqrafiyası, «Mikayıl Müşfiqin lirikası», «S. Rüstəmin şeirləri», «Şeirlər və poemalar», «Xalq şairi», «Lirik şair» və başqa məqalələr bu baxımdan diqqəti cəkməkdədir.

Tənqidçinin Azərbaycan nəsrinə bağlı araşdırmaları içərisində «Mir Cəlal» (1958) adlı kitabı, «Ağbulaq dağlarında», «Tamaşa qarının nəvələri», «Həyat hekayələri», «M.S.Ordubadi», «Məmməd Səid Ordubadi haqqında», «Yoxuşlar yada düşdü» və başqa məqalələri elmi-nəzəri səviyyəsi ilə diqqəti cəkir.

Cəfər Xəndanın Azərbaycan dramaturgiyasına həsr olunmuş tədqiqatları bir tərəfdən dramatik növün poetikasını, qarşı tərəfdən onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığını dəyərləndirmək baxımından maraq doğurur. Bu mənada onun «C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığı» (1954) monoqrafiyası, «Mirzə Fətəli», «Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev», «Mirzə Cəlil», «Böyük dramaturq», «C.Cabbarlının ilk dram əsərləri», «Səməd Vurğunun dramları», «Sabit Rəhman» kimi məqalələri daha səciyyəvidir.

Yaradıcılığına xüsusi məhəbbət bəslədiyi Cəfər Cabbarlının dramaturji irsini sistemli şəkildə araşdıran ədəbiyyatşünasın qənaətinə, böyük dramaturq sənətkarın istedadını cəmiyyətin məhiyyətini dərk etməkdə, «sənətin qüdrətini həyatı düzgün əks etdirməkdə» görürdü.

Müəllifin çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunan tədqiqatlarında ədəbi faktları yalnız sosioloji müstəvidə deyil, həmçinin estetik kontekstdə dəyərləndirməyə çalışması mövcud bədii irsin poetik çalarlarını üzə çıxarmağa imkan vermişdir.

Cəfər Xəndanın araşdırmaları içərisində Azərbaycanın Güneyində yaranan ədəbi irsin öyrənilməsi və tədqiqi məsələləri xüsusi yerlərdən birini tutmaqdadır. Tədqiqatçının «1906-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi və onun bədii ədəbiyyatda inikası» adlı doktorluq dissertasiyası Azərbaycanın Güneyində yaranan ədəbi-bədii irsin araşdırıldığı ilk monumental tədqiqat kimi mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyət daşımaqdadır. Müəllifin vəfatından xeyli sonra «Uğur yolu» adı ilə nəşr olunmuş monoqrafiyası onun bu sahədə apardığı axtarışları əhatə etməkdədir. Bəhs olunan monoqrafiyada Türkmənçay müqaviləsindən (1828) başlayaraq Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutuna (1946) qədərki dövrün ədəbiyyatı təhlil obyektinə çevrilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub mövzusu və İran irticasının ifşası məsələləri Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəfər Cabarlı, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm kimi sənətkarların yaradıcılığı timsalında nəzərdən keçirilmişdir.

Ədəbiyyatın nəzəri-estetik məsələləri də Cəfər Xəndanın araşdırmalarında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutmaqdadır. Tədqiqatçının «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» (1948, 1958) adlı tədqiqatı, həmçinin «Ədəbi stil, metod və cərəyan haqqında», «Bədii ədəbiyyatın əsas predmeti», «Bədii ədəbiyyatda tipiklik», «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişaf yolları haqqında» və başqa məqalələri bədii düşüncənin nəzəri aspektlərinin səciyyələndirildiyi mühüm qaynaqlardan biridir.

Cəfər Xəndanın ayrı-ayrı tədqiqatlarında sovet ideoloji sistemi və sosialist realizmi metodundan qaynaqlanan konyuktur elementlər mövcud olsa da, bütün bunlar müəllifin ədəbi irsi obyektiv müstəvidə dəyərləndirməsinə mane olmamışdır. Ədəbiyyatşünas alimin vəfatından sonra bir sıra əsərlərinin təkrar nəşr olunması, haqqında müxtəlif səpkili tədqiqatların aparılması onun elmi-nəzəri irsinin bu gün də müəyyən qədər aktuallığını qoruyub saxladığını göstərməkdədir.

* * *

1960-1980-ci illəri əhatə edən üçüncü mərhələdə bədii düşüncədə olduğu kimi, ədəbi tənqiddə ciddi yeniləşmə meyilləri duyulmaqdadır. Bu yeniləşmə mahiyyətə sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun prinsiplərinə qarşı ədəbi müxaliflik mahiyyəti daşıyır.

Bəlli olduğu kimi, İ.V.Stalinin ölümündən sonra siyasi mühitdə özünü göstərən liberallaşma, yumşalma, mülayimlik ovqatı «altmışıncılar» adlanan yeni ədəbi nəslin formalaşması ilə nəticələndi. Bəzi qaynaqlarda bu dövrün ədəbi prosesində «liberal tənqid»in ayrıca istiqamət kimi formalaşması diqqəti cəlb edir (429, 430-448). «Altmışıncılar»ın ədəbiyyata gəlişi ilə yalnız bədii düşüncə deyil, ədəbi tənqidin də bir zamanlar tərk etmiş olduğu estetik dəyərlər müstəvisinə dönüşü üçün böyük imkanlar yarandı. Bu illər «ədəbi gerçəkliyin, hər şeydən əvvəl, məhz vulqar sinfi və ifrat partiyalı meyardan tədricən təmizlənməsi, milli və bəşəri dəyərlərə qəti üz tutması dövrü oldu» (200, 499).

Belə ki, «altmışıncılar» sosialist realizmi yaradıcılıq yöntəminin «əsas prinsiplərindən biri, hətta birincisi olan «formaca milli, məzmunca sosialist» anlayışını söz ilə yox, əsərləri ilə rədd etdi və «formaca da milli, məzmunca da milli» ədəbiyyat yaratdı» (78, 67).

Başqa sözlə, «Altmışıncı illərdən və daha sonrakı ədəbi prosesdən sözün ideoloji istilah mənasında «sovet ədəbiyyatı», «sosialist realizmi ədəbiyyatı» yarlıkları altında söhbət gedə bilməz. Tarixi mərhələ, xronoloji əhatə baxımından o da sovet ədəbiyyatı

idi, amma artıq klassik anlayışda «sovet ideologiyası»na xidmət etmədi» (200, 514).

Şübhəsiz ki, dövrün başlıca özəlliyi ədəbi tənqidin, bütövlükdə ədəbiyyatın səviyyəsindən daha çox, sosialist realizminin «müddəalarına münasibətdə yaradıcılıq tipajının dəyişməsi», «istedadın daxili azadlıq əldə etməsi» (78, 57) ilə şərtlənir. Bütövlükdə ədəbi prosesdə aşkar şəkildə müşahidə olunan bu canlanma sonrakı onilliklərdə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq bir zamanlar repressiya qurbanı olmuş müəlliflərin yaradıcılığının öyrənilməsinə qoyulmuş yasaqların aradan qaldırılması ədəbi tənqiddə bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmasına imkanlar yaratdı. Lakin dövrün ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığının müxtəlif səpkili araşdırmalarında həmin müəlliflərin gerçək dəyərinin verilməsindən daha çox, onlara bəraət qazandırmaq, günahsız olduqlarını sübuta yetirmək meylləri daha qabarıq hiss olunur.

Bu dövrdə Məmməd Arif (1904-1975), Məmməd Cəfər (1909-1992), Cəfər Cəfərov (1914-1973), Mir Cəlal (1908-1978), Əli Sultanlı (1906-1960), Mirzə İbrahimov (1911–1993), Mehdi Məmmədov (1918-1985), Məsud Əlioğlu (1928-1973), Əkbər Ağayev (1915-1989), Əziz Mirəhmədov (1920-2002), Kamal Talıbzadə (1923-2006), Xeyrulla Məmmədov (1934-2006), Bəkir Nəbiyev (1930-2012), Yaşar Qarayev (1936-2002) və başqa tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar klassik və müasir ədəbiyyatın görkəmli şəxsiyyətləri, nəzəri-estetik problemləri, elmi-metodoloji prinsipləri haqqında bir sıra sistemli araşdırmalar aparmışlar.

Məmməd Arif (1904-1975) Azərbaycanda ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin zənginləşməsində mühüm xidmətləri olan qələm sahiblərindən biridir. Qeyd edək ki, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyəti sovet siyasi rejiminin ən sərt dönməsinə təsadüf etsə də, onun araşdırmalarında ədəbiyyatın milli problemlərinə, estetik məsələlərinə kifayət qədər yer verilmişdir.

Tənqidçinin ədəbi-nəzəri tədqiqatları «Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» (1956), «Ədəbi-tənqidi məqalələr» (1958), «Sə-

məd Vurğunun dramaturgiyası» (1964), «Seçilmiş əsərləri» (1967-1970, üç cildə), «Əsrin oğlu» (1979), «Azərbaycan ədəbiyyatı» (1979) «Sənətkar qocalmır» (1980) və s. kimi monoqrafik tədqiqatları və məqalələr toplusunu əhatə etməkdədir.

Məmməd Arifin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları yüksək elmi tutumu, çoxşaxəliliyi, akademizmi, ümumiləşdirmə vüsəti ilə diqqəti çəkir. Tənqidçi dövrün ədəbi-estetik fikrini düşündürən ən mühüm məsələlərə bu və ya digər dərəcədə münasibət bildirmiş, öz tədqiqatları ilə ədəbi prosesə aydınlıq gətirmişdir.

Məmməd Arifin ədəbi-nəzəri araşdırmaları «xüsusi, vahid bir sistem daxilində milli metodologiya ilə idarə olunmuşdur. Realizm, prinsiplilik, sadəlik, obyektivliklə yanaşı, bu sistemi təyin və xarakterizə edən əsas cəhət milli münasibətlər, tarixi ənənələr, klassik qaynaqlar, müasir tələb və prinsiplər idi. Bu cəhət onun bütün yazılarında sadəlik, aydınlıq, düzlük, prinsiplilik şəklində görünməkdə, təzahür etməkdədir» (249, 480).

Məmməd Arifi tənqidçi kimi səciyyələndirən əsas keyfiyyətlərdən biri obyektivlik amilini bütün məqamlarda qorumağa çalışması, bu cəhəti fəaliyyətinin başlıca prinsipinə çevirə bilməsidir. Ədəbi tənqiddə tez-tez təsadüf olunan tələskənlik, ifratçılıq və subyektivçilikdən uzaq olan müəllifin yazıları üçün soyuqqanlı yanaşma tərz, üslubi təmkinlilik səciyyəvidir.

Məmməd Arif ədəbi bədii irsə yanaşmada müasirlik məsələsinə ciddi önəm verir, bunu sənət əsərinin əsas məziyyətlərindən biri kimi səciyyələndirirdi. O bu fikirdə idi ki, müasirlik yazıçıya günün nəbzini tutmaqda, dövrün aktual problemləri ilə nəfəs almaqda kömək edir. Tənqidçinin qənaətinə, müasirlikdən uzaq, yarandığı dövrün, epoxanın ruhunu oxşamayan, insanların dərd və problemlərini əks etdirməyən sənət əsəri bədii siqlət və sosial dəyər daşıya bilməz.

Ədəbi-tənqidi yazılarında sənətkarlıq məsələlərinə daim diqqət yetirən müəllifin tədqiqat obyekti ədəbiyyatın bütün növ və janrlarını əhatə etməkdədir. Lakin Məmməd Arif digər ədəbi növlərlə

müqayisədə dramaturgiyaya daha çox meyl göstərmiş, bu sahədə sistemli araşdırmalar aparmışdır. Bu mənada müəllifin «Cəfər Cəbbarlığının yaradıcılıq yolu», «Səməd Vurğunun dramaturgiyası» kimi monoqrafiyaları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dramaturgiyaya həsr olunmuş dəyərli qaynaqlardandır.

Məmməd Arifin teatr və dramaturgiyaya həsr olunmuş «Teatr tənqidi», «Dramaturgiyamıza bir nəzər», «Dramaturq, aktyor, tamaşaçı», «Dramaturgiyamızın günəşi», «Görkəmli nasir və dramaturq», «Dramaturgiyada dil və dialoq», «Azərbaycan səhnəsinin günəşi» və başqa məqalələri bədii mətnə yanaşma tərzinin fərqliliyi ilə seçilir.

Məmməd Arif Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılmasında xüsusi xidmətləri olan tədqiqatçılardan biridir. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə «Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (1943-1944), «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (üç cildə, 1957-1960), «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı öçerkləri» (1965), «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi» (iki cildə, 1967) kimi tədqiqatlar nəşr olunmuşdur. Bu əsərlər sovet siyasi rejiminin diqtəsilə formalaşmış metodoloji qüsurlarla, ədəbi-bədii irsə yanaşmada mövcud ənənəvi stereotiplərlə müşayiət olunmasına baxmayaraq, bütövlükdə milli ədəbiyyat tarixinin ümumi mənzərəsinə elmi aydınlıq gətirən tədqiqatlar kimi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Məmməd Arifin rus dilində qələmə aldığı «Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı tədqiqatında ən qədim çağlardan müasir dövrədək milli ədəbiyyatımızın keçib gəldiyi inkişaf yolu xronoloji səpkidə xülasə edilmişdir. Bu araşdırmada müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının söykəndiyi başlıca qaynaqları, mərhələləri, ədəbi şəxsiyyətləri tədqiqat obyektinə çevirərək əsas etibarilə milli ədəbiyyatın təbliği məramını izləmişdir.

Məmməd Arif ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı, tərcümə yaradıcılığı ilə də səmərəli məşğul olmuş, M.Servantes, L.N. Tolstoy, M.Qorki, N.Ostrovski, M.Makarenko və başqa yazıçıların əsərlərini Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir.

Mir Cəlal (1908-1978) Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan sənətkarlardan biridir. Onun elmi-nəzəri axtarışları «Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» (1940), «Füzuli sənətkarlığı» (1958), «Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi haqqında» (1966), «Gülüş bədii silah kimi» (1968), «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» (1969, şərikli), «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» (1972, şərikli), «Klassiklər və müasirlər» (1973), «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» (2004) və başqa nəşrlərdə əksini tapmışdır.

Onun tədqiqatları klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri, ədəbi məktəb, ədəbi metod və cərəyanlar, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, poetika və s. məsələləri əhatə etməkdədir.

Mir Cəlalin klassik irsin tədqiqi ilə bağlı araşdırmaları içərisində Məhəmməd Füzuliyə həsr olunmuş «Füzuli sənətkarlığı» adlı monoqrafiyası özünəməxsusluğu ilə seçilir. Azərbaycan poeziyasının qüdrətli simalarından olan Füzulinin yaradıcılığının bədii sənətkarlıq məsələləri kontekstində təhlil obyektinə çevrildiyi bu əsər milli ədəbiyyatşünaslıqda poetika məsələlərinin araşdırıldığı ilk tədqiqatlardan biridir. Füzuli dühasını şərtləndirən qaynaqların aşkarlanması, təhlillərin şairin bədii dünyasının gizli qatlarına söykənilərək aparılması, nəzəri-estetik yanaşma tərzinin sosioloji məqamlara maksimum tərk edilməməsi əsərin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən amillərdəndir. Tədqiqatçı Füzuli şeirinin əsasında dayanan metaforik sistemin mürəkkəbliyinə diqqəti yönəldərək yazır: «Bu lirika sarsıdıcı təsiri ilə insanı valeh edən, onu hər şeydən ayıran musiqiyə bənzəyir. Belə bir musiqidən təsirlənən adam öz həyəcanını, hissiyyatını başqasına verə bilməz. Buna söz və ifadə tapmağa çətinlik çəkir. Füzuli qəzəllərinin şərhı də eyni dərəcədə çətindir... Adama elə gəlir ki, bu şeirlər təhlil üçün, izah üçün yazılmamış, oxumaq, ləzzət almaq, zəngin mənalara duymaq, yüksəlmək üçün, könülləri fəth etmək üçün yaradılmışdır» (236, 34).

Mir Cəlalin ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları içərisində özünəməxsus yer tutan «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» monoqrafiyasında XX əsrin əvvəllərində yaranmış ədəbi məktəblər müstəqil

tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, bu tədqiqat müəllifin doktorluq dissertasiyası əsasında hazırlanmışdır. Ədəbiyyatşünas hansı səbəbdənsə monoqrafiyanı sağlığında nəşr etdirməmiş və əsər müəllifin ölümündən sonra oxuculara təqdim olunmuşdur.

Mir Cəlalın «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» (Pənah Xəlilovla birgə) kitabında ədəbiyyatın nəzəri məsələləri təhlil obyektini kimi seçilmişdir. Burada ədəbi dil, üslub, bədii təsvir vasitələri, ədəbi metodlar, cərəyanlar, janrlar geniş nəzəri təhlilini tapmışdır.

Müəllifin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları nəzəri və bədii təfəkkürün özünəməxsus qovuşuğu, sintezi kimi maraq doğurmaqdadır.

Azərbaycanın xalq yazıçısı **Mirzə İbrahimov** (1911–1993) ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bədii nəsr və dramaturgiyanın bir sıra dəyərli nümunələrini yaradan müəllifin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı tədqiqatlarının mövzu istiqaməti müxtəlifdir. O, folklor, klassik və müasir ədəbiyyat, ədəbi əlaqələr, sənətin nəzəri məsələləri və s. haqqında araşdırmalar aparmış, elmi yanaşma tərzini seçilən əsərlər ortaya çıxarmışdır.

Mirzə İbrahimovun ədəbi-nəzəri görüşləri «Böyük demokrat» (1939), «Həyat və ədəbiyyat» (1947), «Azərbaycan dili» (1957), «Sarı sim» (1958), «Xəlqilik və realizm cəbhəsindən» (1961), «Böyük şairimiz Sabir» (1962), «Ədəbi qeydlər» (1970), «Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən» (1985) və digər monoqrafiya və məqalələr topluslarında əksini tapmışdır.

Ədəbin tədqiqatlarında klassik və müasir ədəbiyyatın bir sıra aktual problemləri dərin, əhatəli, sistemli şəkildə təhlilə çəkilmişdir. «Nəzəriyyəçi-alim Mirzə İbrahimov həmişə böyük estetik kateqoriyalarla düşünür, ədəbi prosesə global perspektiv vəzifələr baxımından nəzər salır. Xalqa, torpağa bağlılıq əlaməti burada ədəbiyyatın məhz köklü problemlərinə bağlılıqda özünü göstərir, sənət-cəmiyyət münasibətləri, zaman qarşısında cavabdehlik, ədəbiyyatın ictimai-fəlsəfi əhəmiyyəti kimi məsələlərə həssaslıqda özünü göstərir» (129, 320).

Mirzə İbrahimovun ədəbi tənqidi yazılarında realizm, xəl-qilik, müasirlik kimi nəzəri-estetik məsələlər barədə maraqlı, bu gün də aktuallığını itirməyən mülahizələr söylənilmişdir. Onun araşdırmalarının səciyyəvi keyfiyyətlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatının Şərq və Qərb mədəniyyəti kontekstində təqdim olunmasıdır.

Mirzə İbrahimovun zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında Azərbaycanın Güneyində yaranan ədəbi-bədii irsin tədqiqi, təbliği və nəşri məsələləri əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Onun təşəbbüsü və redaktorluğu ilə hazırlanan dörd cildlik «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası» (1981-1994) bu gün də elmi dəyərini qorumaqdadır.

Mirzə İbrahimovun nəzəri-estetik görüşlərində ana dilinin saflığının qorunması, işləkliyinin təmin olunması ilə bağlı araşdırmalar təqdirəlayiqdir. Yazıcının sovet siyasi rejimi dönməsində Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu qazanmasına yönəlik atdığı qətiyyətli addımlar böyük fədakarlıq örnəyi kimi dəyərləndirilə bilər.

XX yüzil Azərbaycan ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Məmməd Cəfərin** (1909-1992) yaradıcılıq irsi zənginliyi, çoxşaxəliliyi ilə diqqəti çəkir. Ədibin müxtəlif illərdə yazmış olduğu «Klassiklərimiz haqqında» (1948), «M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri» (1950), «Ədəbi düşüncələr» (1958), «Füzuli düşünür» (1959), «Hüseyn Cavid» (1960), «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» (1963), «Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən» (1964), «Estetik zövq haqqında» (1964), «Mütəfəkkirin şəxsiyyəti» (1966), «Səməd Vurğun» (1966), «Cəlil Məmmədquluzadə» (1966), «Həyatın romantikası» (1968), «XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi» (1970-1974, üç cildə), «Sənət yollarında» (1975), «Həmişə bizimlə» (1980), «Nizaminin fikir dünyası» (1982) kimi monoqrafik tədqiqatlar ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın diqqəti çəkən örnəklərindəndir.

Mövzu dairəsi son dərəcə geniş olan Məmməd Cəfərin ədəbi tənqidlə bağlı tədqiqatları klassik və müasir ədəbiyyat, ədəbi

əlaqələr problemi, tənqid tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, poetika məsələləri, tərcümə sənəti və s. problemləri əhatə etməkdədir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə xüsusi önəm verən ədəbiyyatşünasın Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə və digər dahi şəxsiyyətlər haqqındakı araşdırmaları ədəbi fakta yanaşma tərzinin yeniliyi, orijinal düşüncə tərz, üslub əlvanlığı ilə seçilir.

«Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri» (1950) adlı monoqrafiyada müəllif ədəbi-bədii irsinə və ictimai məfkurəsinə dərin rəğbət bəslədiyi Mirzə Fətəlini tənqidçi kimi təqdim etmiş, onun yaradıcılıq yolunu bu müstəvidə nəzərdən keçirmişdir. Sonralar tədqiqatçı «Nizaminin fikir dünyası» (1982) adlı monoqrafiyasını da təxminən bu səpkidə işləmişdir.

Məmməd Cəfərin «Hüseyn Cavid» (1960) adlı monoqrafik tədqiqatı ömrü faciə ilə bitən böyük Azərbaycan dramaturqunun yaradıcılığının sovet siyasi rejiminin qanunlar və senzura şərtləri daxilində nisbətən obyektiv şəkildə dəyərləndirildiyi araşdırmalardan biridir.

Müəllifin ədəbiyyatşünaslıq irsinin mühüm bir qolu XIX yüzil rus ədəbiyyatının araşdırılması ilə bağlıdır. Rus ədəbiyyatı tarixinin ən məhsuldar mərhələsinə müraciət edən ədəbiyyatşünasın üç cilddən ibarət «XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi» adlanan araşdırmaları geniş yaradıcılıq erudisiyasının məhsulu kimi sonrakı dövrün tədqiqatları üçün qaynaq və istinad mənbəyinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafında mühüm xidmətləri olan **Əkbər Ağayevin** (1915-1989) yaradıcılığı elmi-nəzəri səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatını dünya ədəbiyyatı kontekstində dəyərləndirməyə üstünlük verən müəllifin tədqiqatları dərin erudisiyası, səriştəliliyi, nəzəri səviyyəsi, ümumiləşdirmə miqyasının genişliyi ilə seçilir.

Qeyd edək ki, Əkbər Ağayevin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı axtarışları «M.Y.Lermontov və Azərbaycan» (1941), «L.İ.Gertsen» (1962), «Sənətkarlıq məsələləri» (1962), «Nizami və dünya ədəbiyyatı» (1964), «Sənətkara töhfə» (1978),

«Əsrin tərənnümü» (1980) və digər kitablarda, habelə müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunmuş məqalələrdə əksini tapmışdır. Tənqidçi dünya ədəbiyyatının D.Defo, A.Dode, J.Vern, Ç.Dikens, M.Qorki, N.Karamzin kimi görkəmli şəxsiyyətlərinin bədii əsərlərini dilimizə çevirmişdir. Əkbər Ağayevin çoxsaylı tərcümələri içərisində Bualonun «Poeziya sənəti» (1969) və V.Q.Belinskinin «Seçilmiş məqalələri» (1979) kimi ədəbi-nəzəri əsərlər xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyatşünasın «Nizami və dünya ədəbiyyatı» əsərində böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı özünəməxsus şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir. Müəllifin bəhs olunan araşdırması şairin yaradıcılığının dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti kontekstində dəyərləndirildiyi sistemli tədqiqatlardan biridir.

«Əsrin tərənnümü» monoqrafiyasında sovet dövrü Azərbaycan poeziyasını müstəqil təhlil obyektinə çevirən tənqidçi zamanın mürəkkəblikləri fonunda şeirin janr təkamülünü izləmiş, mərhələ təsnifatını aparmış, mövzu, ideya və sənətkarlıq məsələlərini incələməyə çalışmışdır. Bədii faktları sosioloji və estetik prinsiplər müstəvisində təqdim edən müəllifin qənaətləri şeirin inkişaf meyllərini, qazanılan poetik çalarları aşkara çıxarmaqdadır.

Əkbər Ağayevin məqalələrinin mühüm bir qismi teatr və dramaturgiyanın problemlərinə həsr olunmuşdur.

Kamal Talıbzadə (1923-2006) Azərbaycan filoloji fikrini yarım əsrdən artıq bir dövr ərzində özünün təkrarsız araşdırmaları, tədqiqatları və tapıntıları ilə məşğul etmişdir. O, iyirminci yüzil Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin görkəmli nümayəndələri olan Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Həmid Araslı, Mir Cəlal, Feyzulla Qasımzadə, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Əkbər Ağayev, Əziz Mirəhmədov kimi ədəbiyyatşünas alimlərlə bir mühitdə yetişmiş, onlarla əlaqə və ünsiyyətdə olmuşdur. Onun qələmindən çıxan yüzlərlə əsərin satışları arasında məmləkətini sevən bir vətəndaş alimin ürək çırpıntıları duyulmaqda, eşidilməkdədir. «Abbas Səhhət» (1955), «Qorki və Azərbaycan» (1959), «XX əsr Azərbaycan ədəbi

tənqidi» (1966), «Tənqidimiz haqqında qeydlər» (1967), «Ədəbi irs və varislər» (1974), «Vətəndaş şair» (1975), «Sənətkarın şəxsiyyəti» (1978), «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» (1984), «Tənqid və tənqidçilər» (1989), «Seçilmiş əsərləri», iki cildə (1991-1994) və başqa kitabları, çoxlu sayda məqalələri gərgin yaradıcı əməyin bəhrəsidir.

Akademikin elmi axtarırlarının obyektı və istiqamətləri müxtəlifdir; o ayrı-ayrı şəxsiyyətlər haqqında monoqrafiya və elmi oçerklər yazmış, ədəbi əlaqələr tarixini araşdırmış, tənqidin müxtəlif problemlərini təhlil obyektinə çevirmişdir. Tənqidçinin dünya nəzəri-estetik fikrinə dərinədən bələd olması yazılarının elmi tutumunu təmin etmiş, analoji təhlillərə, müqayisələrə imkan yaratmışdır.

Kamal Talıbzadənin «XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi» və onun təkmilləşdirilmiş variantı olan «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» adlı monoqrafiyaları ciddi, sistemli araşdırmalar kimi səciyyələnir. Azərbaycan ədəbi tənqidi fikrinin ilkin qaynaqlarını xalq yaradıcılığında axtaran tədqiqatçı Xətib Təbrizi, Yusif Xoylu, Eyn-əl Quzatın yazıb-yaratdığı XI yüzildən başlayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövrədək nəzəri-estetik düşüncənin keçib gəldiyi yolu elmi şəkildə təhlil və təfsir etmişdir. Adı çəkilən araşdırmalar əslində dərslik kimi yazılmasada, bu sahədə başqa bir tədqiqat olmadığı üçün onlara zorən istinad olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan filoloji fikrində ədəbi tənqid tarixinin bir elm kimi təşəkkülü və sistem halına salınması istisnasız olaraq Kamal Talıbzadənin adı ilə bağlıdır. Onun ədəbi tənqid tarixi ilə bağlı araşdırmalarının yaranmasından uzun illər keçməsinə, yalnız ədəbiyyatşünaslıqda deyil, bütövlükdə, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verməsinə baxmayaraq indiyədək bu əsərləri əvəz edə biləcək səviyyədə yeni tədqiqatlar ortaya çıxarılmamışdır. Çünki alimin qələmində ədəbi tənqid tarixi elə bir səlisliklə tədqiqini tapmışdır ki, bu sahədə yeni addımların atılması ciddi araşdırma tələb edir.

Kamal Talıbzadə özünə qarşı son dərəcə tələbkar və məsuliyətli olmuş, yazdıqları həmişə dəqiqliyi, sərrastlığı, əhatəliliyi ilə seçilmişdir. Əvvəllər çap etdirdiyi bir çox əsərlərini yenedən işləmiş, onların qüsurları və nöqsanlarını aradan qaldırmış, təkmilləşdirmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, bir alim kimi yazıb bizlərə əmanət qoyduqlarının heç birindən məmnun qalmamışdır. Söhbətlərinin birində «yazdıqlarıma heç birindən razı deyiləm, vaxtım olmadı əsərlərimi ürəyimcə işləyim, həmişə tələsdim», – demişdi.

Kamal Talıbzadə sağlığında məktəb yaradaraq bu məktəbə mənsub olan alimlər dəstəsi yetişdirə bilmişdir. İndi Azərbaycan elmində onun qoyub getdiyi milli-mənəvi dəyərləri yaşadacaq, təkmilləşdirəcək, inkişaf etdirərək gələcək nəsillərə töhfə kimi verə biləcək müdavimlər nəsli mövcuddur. Bu nəslin hər bir nəfəri istisnasız olaraq akademiklərin himayəsini görmüşdür.

Kamal Talıbzadənin bizlərə əmanət qoyub getdiyi, bir alim ömrünün həddlərini aşan zəngin araşdırmaları uzun illər ədəbi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzində olacaq, yeni-yeni tədqiqatların yazılmasına təkan və stimula verəcəkdir.

Ölümü ilə bağlı yazılan məqalələrin birində o, doğru olaraq «klassik ədəbiyyatşünaslar nəslinin sonuncu moqikanı, müasir milli ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidin patriarxı» kimi səciyyələndirilir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan **Bəkir Nəbiyev** (1930-2012) elmi-nəzəri araşdırmaları sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrləri, şəxsiyyətləri və çeşidli problemləri ilə bağlıdır. Ədəbi fakt və hadisələrə çevik münasibət, publisistik düşüncə ilə filoloji təfəkkürün qovuşduğu bir tənqidçi kimi onun yaradıcılıq manerasını şərtləndirən keyfiyyətlərdəndir.

Müəllifin «Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas» (1963) adlı ilk monoqrafik tədqiqatında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin təməlini qoymuş, böyük maarifpərvər ədəbiyyatşünas Fəridun bəy Köçərlinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı araşdırılmışdır. Sonralar bu

əsər bir qədər təkmilləşdirilərək «Firidun bəy Köçərli» (1984) adı ilə nəşr olunmuşdur.

Sonrakı illərdə tənqidçinin biri-birinin ardınca «Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda» (1966), «Süngüyə çevrilmiş qələm» (1970), «Ədəbi düşüncələr» (1971), «Tənqid və ədəbi proses» (1976), «Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı» (1977), «Təzə izlər sorağında» (1979), «Kamalın təntənəsi» (1981), «Müasirlərimiz bədii ədəbiyyatda» (1983), «Söz ürəkdən gələndə» (1984), «Roman və müasir qəhrəman» (1987), «Özümüzdən başlayaq» (1980) və başqa kitabları nəşr olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinin yaradıcılığı, xüsusilə çağdaş ədəbi prosesin aktual problemləri haqqında özünün fikir və mülahizələrini ümumiləşdirmişdir.

Müəllifin bəhs olunan araşdırmaları içərisində «Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı» (1977) daha çox diqqəti cəlb edir. Əsərdə İkinci dünya müharibəsi illərində yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edən ədəbiyyatşünas dövrün ədəbi-nəzəri mənzərəsini yarada bilmişdir. Qeyd edək ki, həmin tədqiqat sonralar «Kamalın təntənəsi» (1981) adı ilə təkrar nəşr olunmuşdur.

Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyət əldə etməsindən sonra Bəkir Nəbiyev mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi ilə də məşğul olmuş, onun bu istiqamətdəki axtarışları «Əhməd Cavad» (1993) və «Dərdəgin şair» (1994) adlı monoqrafiyalarında elmi-nəzəri əksini tapmışdır. Adı çəkilən tədqiqatlarda Əhməd Cavad və Almas İldırımın yaradıcılıq yolu yeni təfəkkür işığında, milli-nəzəri müstəvidə təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Bütövlükdə Bəkir Nəbiyevin tədqiqatları sovet ideoloji məfkurəsinin təsiri altında formalaşsa da, tənqidçi yeri gəldikcə ədəbi irsin dəyərləndirilməsində fərqli mövqe nümayiş etdirə bilmişdir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin iyirminci yüzildə yetirdiyi ən istedadlı nümayəndələrindən olan **Yaşar Qarayev** (1936-2002) özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, milli ədəbiyyatın nəzəri-estetik problemlərinin tədqiqində, xüsusilə, dram poetika-

sının və realizm ədəbi metodunun araşdırılmasında müstəsna xidmətləri olan ədəbiyyatşünaslardan biridir. Yaşar Qarayevin tədqiqatları dil-üslub özünəməxsusluğu, fəlsəfiliyi, elmiliklə bədiiliyin vəhdəti baxımından orijinal, bənzərsiz nümunələrdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını Qərb nəzəri-estetik fikri səviyyəsinə yüksəltməyə nail olmuş, idrakının üfüqləri son dərəcə hədudsuz olan Yaşar Qarayevin ədəbi tənqidi yazıları və ədəbiyyat tarixinə dair araşdırmaları dərin ümumiləşdirmə səriştəsi ilə seçilir.

Onun müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı «Faciə və qəhrəman» (1965), «Səhnəmiz və müasirlərimiz» (1972), «Tənqid: problemlər, portretlər» (1976), «Poeziya və nəsr» (1979), «Realizm: sənət və həqiqət» (1980), «Mirzə Fətəli Axundov» (1982), «Hüseyn Cavid» (1982), «Poeziyanın kamilliyi» (1985, şərikli), («Ədəbi üfüqlər» (1985), «İlyas Əfəndiyev» (1987), «Meyar şəxsiyyətdir» (1988), «Xarı bülbülün nağılı» (1994), «Tarix: yaxından və uzaqdan» (1996), «Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər» (2002) və digər əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş dəyərli qaynaqlardır.

Yaşar Qarayevin «Faciə və qəhrəman» (1965) adlı ilk monoqrafiyası Azərbaycan dramaturgiyasının mühüm qollarından biri olan faciə janrının elmi-nəzəri təhlilinə həsr olunmuşdur. Ədəbi-nəzəri düşüncə tərzini yeniləşdirən bu əsərdə ədəbiyyatşünas sovet siyasi rejimi dönməsində ciddi yasaqlarla üzləşən faciənin poetikasını səciyyələndirmiş, janrın qaynaqlarını və təkamül tarixini izləmişdir.

Dramaturgiya və teatrın problemlərinə həsr olunmuş məqalələr toplusundan ibarət olan «Səhnəmiz və müasirlərimiz» (1972) adlı kitabında ədəbiyyatşünas Sabit Rəhman, İlyas Əfəndiyev, Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Rüstəm İbrahimbəyov və başqa dramaturqların əsərlərini müasirlik prizmasından şərh etmişdir. Bu tədqiqat müəllifin teatr tənqidi sahəsindəki axtarışlarının yeni bir mərhələsi kimi maraq doğurur.

Yaşar Qarayevin daha sonra qələmə aldığı «Tənqid: problemlər, portretlər» (1976), «Poeziya və nəsr» (1979) adlı kitab-

larında ədəbiyyatın digər növ və janrları – ədəbi tənqid, şeir və nəsr tədqiqat obyektı kimi seçilmişdir. Həmin araşdırmalarda müəllif bədii sənətkarlıq, ədəbi metod, üslub, poetika problemlərinə daha çox diqqət yetirmiş, milli ədəbi prosesi bu müstəvidə dəyərləndirməyə çalışmışdır.

«Realizm: sənət və həqiqət» (1980) adlı monumental tədqiqatında Yaşar Qarayev ədəbi metod kimi realizmin tarixi, nəzəriyyəsi və mərhələlərini araşdırmış, onun tipoloji təsnifatını aparmışdır. Müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi təkamülünü izləyərək milli realizm metodunun «maarifçi realizm», «tənqidi realizm» və «sosialist realizmi» kimi tipoloji mərhələlərdən keçdiyini səciyələndirmiş, onların hər birinin nəzəri çalar və cizgilərini aşkara çıxarmışdır.

Tənqidçinin «Meyar şəxsiyyətdir» (1988) adlı məqalələr toplusu onun yaradıcılıq axtarışlarının yeni bir mərhələsi kimi şərtlənir. Bu topluya daxil edilən məqalələrdə müəllif böyük cəsarətlə dövrün ədəbi-ictimai həqiqətlərini gündəmə gətirmiş, elmi-nəzəri düşüncə ilə bədii-publisistik üslubun çalarlarından bəhrələnərək millilik, tarixilik, şəxsiyyət, zaman, həqiqət kimi məsələlər ətrafında polemik düşüncələrini bölüşmüşdür.

Yaşar Qarayevin «Tarix: yaxından və uzaqdan» (1996) adlı tədqiqatı onun yaradıcılığının təkamül zirvəsini təşkil edən, monumentallığı ilə seçilən, milli ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin ortaq dəyərlərini üzə çıxaran orijinal araşdırma kimi diqqəti cəkir. Bu tədqiqatında müəllif milli-mənəvi yaddaş müstəvisində ədəbiyyat tarixinin təşəkkül çağlarından – ortaq türk abidələrindən başlayaraq «yaddaşsızlıq və zamansızlıq – bazar dövrü» adlandırdığı çağdaş mərhələyə qədər keçib gəldiyi yolu küll halında xülasə etməklə yanaşı, onun ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyət, fakt və təzahürlərini də dəyərləndirmişdir. «Bizdə milli bədii təfəkkür öz epik zirvəsinə hələ Nizami ilə yüksəlir, lirika öz ideal kamilliyini Füzulidə dərk edir, satira – milli-ictimai şüur və intibah aktına Sabirdə çevrilir» (200, 258).

Araşdırmanın mühüm özəlliklərindən biri milli ədəbi prosesin sovet əsarəti dönməində yaşanan problemlər kontekstində incələnməsi, bədii sözün ideoloji yasaqlara qarşı müqavimətinin səciyyələndirilməsi ilə bağlıdır.

Əsərdə Hüseyn Cavid fenomenini yüksək qiymətləndirən tənqidçi onun ədəbi mövqeyni şərtləndirərək yazırdı: «Cavidin əsərləri bəşər və dünya tarixinə çəkilən illüstrasiyalardır. Cavid – planeti görən və planetdəki bütün qütblərdən görünən sənətkardır. Bu vaxta qədər onun planetə az yayılmasına səbəb yalnız az və pis tərcümə olunmasıdır» (200, 320).

Yaşar Qarayevin yaradıcılığının son örnəyi olan «Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər» (2002) tədqiqatı ədəbiyyat tarixi səpkisində qələmə alınmışdır. Burada müəllif uzun illər yaradıcılığının başlıca tədqiqat obyekti olan XIX və XX əsrlər ədəbiyyatının keçdiyi təkamül yolunu, bu dövrün ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərinin bədii irsini təhlil obyektinə çevirmişdir. Tədqiqatçı istər «Tarix yaxından və uzaqdan», istərsə də «Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər» adlı fundamental araşdırmalarında milli ədəbiyyat tarixinin önəmli, həlli vacib olan, qlobal problemləri istiqamətində elmi-nəzəri düşüncələrini ifadə etmişdir.

Bütövlükdə Yaşar Qarayevin ədəbi tənqidlə bağlı araşdırmalarında Azərbaycan ədəbiyyatının təkamül tarixi incələnməmiş, ümumiləşdirilmiş və dəyərləndirilmişdir.

* * *

1972-ci ildə Sov.İKP MK-nın «Ədəbi-bədii tənqid haqqında» qərarı bədii ədəbiyyatı siyasətə, ideologiyaya daha sıx bağlamaq niyyəti daşıyırdı. Şübhəsiz ki, belə bir qərarın verilməsi ədəbi düşüncədə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə azad fikirliliyin güclənməsi ilə bağlı idi; hakimiyyət bunun fərqiə varmamış deyildi. Xüsusilə, yazılan bir çox bədii əsərlərin sosialist realizmi metodunun ənənəvi hüdudlarını aşıb keçməsi, yaradıcılıq metodu ətrafında müzakirələr və bu müzakirələrdə ədəbi tənqidin «passiv mövqeyi» rejimi belə bir addımı atmağa məcbur etmişdi.

Lakin bəhs olunan qərar daşdığı məqsəddən asılı olmayaraq bu və ya digər şəkildə ədəbi-tənqidi düşüncənin inkişafına təsir göstərmişdir. Ədəbi proseslə bağlı illik məcmuələrin nəşri, görkəmli tənqidçilərin yaradıcılıq irsinin tanınması, ədəbi tənqidin nəzəri problemlərinin tədqiqi bu baxımdan səciyyəvidir.

Əsrin səksəninci illərinin ortalarından başlayaraq mərkəzi hakimiyyətin apardığı «yenidənqurma» və «aşkarlıq» siyasəti Azərbaycan tənqidindən də yan keçmədi və ədəbi-ictimai mühitdə demokratik düşüncənin formalaşmasında təkan verdi.

MÜHACİRƏT ƏDƏBİ TƏNQIDI VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

İyirminci yüzil Azərbaycan mühacirətinin nəzəri-kulturoloji irsi ədəbi tənqid tarixinin ən zəngin qollarından birini təşkil etməkdədir. Xüsusilə, klassik irsin öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı mühacirətdə çoxlu sayda tədqiqatların aparılması belə qənaətgəlməyə əsas verir. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının müasir ədəbiyyatla müqayisədə klassik irsə ağırlıq verməsinin əsas səbəbi bir tərəfdən bu ədəbi irsin zənginliyi və qədimliyi ilə, qarşı tərəfdən sovet siyasi rejiminin rəddi və inkarı fonunda həmin rejim daxilində yaranmış ədəbiyyatın qəbul edilməməsi ilə bağlıdır.

İyirminci yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı əsas etibarilə dörd mühüm mərhələdən keçmişdir. Bunu şərti olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1) 1909–1920-ci illər (Stolipin irticasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövr);

2) 1920–1941-ci illər (Cümhuriyyətin süqutundan II Cahan savaşına qədərki dövr);

3) 1941–1991-ci illər (II Cahan savaşından Azərbaycanın istiqlaliliyyətinə qədərki dövr);

4) 1991-ci ildən sonrakı dövr (Azərbaycanın istiqlaliliyyəti dövrü).

Qeyd edək ki, mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı dövrləşdirilərkən Azərbaycanın Quzeyi əsas götürülsə də, nəzəri-kulturoloji materialın təhlilə cəlb olunmasında bütöv Azərbaycan kontekstindən çıxış edilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsever, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Abbasqulu Kazımlı, Hüseyn Baykara, Süleyman Təkinər, Kərim Odər, Hilal Münşi, Mustafə Haqqı Türbəqul, Turxan

Gənceyi və başqa nümayəndələri bu və ya digər şəkildə milli ədəbi-mədəni irsin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olmuşlar.

Bu tədqiqatçıların əsərlərinin mühüm bir qismini folklorla bağlı araşdırmalar təşkil etməkdədir. Xüsusilə, Əhməd Cəfəroğlu, Ceyhun Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Baykara, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqa müəlliflər milli söz sənətinin ilkin qaynaqlarının istər elmi, istərsə də siyasi müstəvidə dəyərləndirilməsində ciddi səylər göstərmişlər.

Mühacirət folklorşünaslığının inkişafında xüsusilə «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin xidmətləri danılmazdır. Bu dərginin səhifələrində Əhməd Cəfəroğlu, Sadiq Sənan, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu və başqaları kimi Azərbaycan mühacirlərinin, habelə məşhur türk ədəbiyyatşünası Mehmet Fuad Köprülünün, böyük siyasi mücahid Zəki Vəlidî Toğanın əsərlərinin dərc olunması sonrakı dövr folklorşünaslığına ciddi təsir göstərmiş, onun başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Sovet folklorşünaslığında milli dastanların feodal-patriarxal adət-ənənələrini yaşatdığı üçün yasaq və inkar olunduğu bir mərhələdə mühacirətdə bu janrın tədqiqi və təbliği istiqamətində böyük uğurlara nail olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatını dünya mədəniyyəti kontekstində qiymətləndirən mühacirət ədəbiyyatşünaslığı klassik yazılı ədəbi irsin formalaşdığı zəmini araşdırmış, onun VIII əsrdə islam topluluğuna daxil olduğunu, XIII yüzillikdən isə türk ruhunun fəal daşıyıcısına çevrildiyini vurğulamışdır. Bu konsepsiya müstəvisində milli mədəni irsi dəyərləndirməyə çalışan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi istiqamətində zəruri addımlar atmışdır.

Bilindiyi kimi, vahid mərkəzdən istiqamətləndirilən sovet ədəbiyyatşünaslığı ayrı-ayrı xalqların ədəbi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onu ümumi təsnifat sisteminə salmışdı. Ədəbiyyatın təkamül tarixinin yabançı xronologiyaya tabe etdirilməsi milli ədəbi dəyərlərin qiymətləndirilməsinə imkan vermirdi. Bu mənada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslarının aparmış olduğu təsnifat prinsip etibarını ilə ciddi metodoloji əhəmiyyət daşıyır.

(Bax: 370). Belə ki, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi və klassiklərin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində milli çalar və keyfiyyətlərin əsas tutulması onun əsl dəyərinin aşkarlanmasına imkan vermişdir. Saxta beynəlmiləçilik kriteriyasına söykənən sovet ədəbiyyatşünaslığından fərqli olaraq mühacirət elmi-nəzəri fikrində klassiklərin yaradıcılığının azadlıq, milliyyətçilik, vətən-sevərlik, işğalçılığa nifrət, istiqlalçılıqla bağlı məqamlarına üstünlük verilmişdir.

Azərbaycan mühacirətinin ədəbiyyat tarixinə və ayrı-ayrı klassiklərə həsr olunmuş tədqiqatlarında Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı geniş və əhatəli təhlil olunmuşdur. Klassiklərə həsr olunmuş əsərlərin bir qismi əsas etibarilə təbliği məqsəd daşdığı üçün qismən tədqiqatçılıq ruhundan uzaqdır. Mühacirətin Azərbaycanın arxiv və kitabxanalarından uzaqlığı, material və mənbə qıtlığı da bu işdə öz təsirini göstərmişdir. Yazılan əsərlərin digər qismi isə ciddi yaradıcılıq axtarışlarının məhsuludur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı klassik irsin tədqiqi ilə yanaşı, çağdaş ədəbiyyatın öyrənilməsi istiqamətində ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», Əhməd Cəfəroğlunun «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış», Mirzə Bala Məmmədzadənin «Sovet ədəbiyyatının dünəni və bu günü», Süleyman Təkinərin «Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şeirlər üzərində araşdırmalar» kimi nisbətən iri həcmli tədqiqatları, habelə Əbdülvahab Yurdsevərin, Hüseyn Baykaranın və bir çox başqalarının çağdaş ədəbi irslə bağlı araşdırmaları mühacirət ədəbi tənqidinin ümumi mənzərəsini əks etdirir.

Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Sabir Rəhman, Rəsul Rza və b. kimi sovet dövründə yaşayıb-yaratmış sənətkarlar haqqında fikir və mülahizələr söyləmiş, onların əsərlərini dəyərləndirməyə çalışmışdır.

Özəlliklə, Hüseyn Cavidin yaradıcılığı mühacirət ədəbi tənqidinin diqqətini daha çox cəlb etmiş, onun haqqında xeyli tədqiqat əsəri yazılmışdır. Bunların içərisində Mustafa Haqqı Türəkəqulun «Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavid» monoqrafiyası xüsusi yer tutur. Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidində Hüseyn Cavidə ayrıca monoqrafiya həsr olunması bir tərəfdən dramaturqun yaradıcılığının milliyyətçi məfkurə daşması, o biri tərəfdən əsərlərinin zamanla, mühitlə sərt müxalifəti ilə bağlıdır.

1963-cü ildə İstanbulda nəşr olunan bu əsər Hüseyn Cavid irsinin milli məfkurə işığında səciyyələndirildiyi ilk araşdırmalardan biri kimi mühüm dəyər daşıyır.

Tədqiqatın qısa ön sözündə müəllif onun yaranması ilə bağlı düşüncələrini ümumiləşdirərək yazır: «Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük yazarlarından olmasına rəğmən, haqqında ən az yazılmış bir dramaturq və şairdir» (326, 11). Hüseyn Cavidin ədəbi irsinə müraciətinin səbəbini bununla izah edən tədqiqatçı əsərin ayrı-ayrı bölmələrində ədibin həyatı, yaradıcılığı, dini dünyagörüşü, eşq və qadın haqqında fikirləri, müstəmləkəçilik və mütləqiyyət əleyhinə düşüncələri, maarifçiliyi, yurdsevərliyi, tarixə baxışı, dili, fəlsəfəsi, sənət anlayışı ilə bağlı təhlillər aparmış, habelə müəllifin yaradıcılığını kommunist siyasi rejimi çərçivəsində dəyərləndirmişdir.

Tədqiqatçı «Azərbaycan ədəbiyyatının talesiz bir müməssili» kimi dəyərləndirdiyi Hüseyn Cavidinin əsas etibarilə tarixi mövzulara müraciət etməsinin səbəbini dövrün, mühitin siyasi şərtləri ilə əlaqələndirərək yazırdı: «Cavidin əsərləri diqqətlə gözdən keçiriləcək olarsa, onun tarixdən aldığı mövzu əsasında yaratdığı əsərlərdə daima müvəffəq olduğu görülür. Bunun səbəbi isə yaşadığı dövrdə gündəlik həyatdan aldığı mövzularda istədiyi kimi qələm oynatmaq imkanlarına malik olmamasındadır. Əgər Cavid bilxassə, yaradıcılığının ikinci dövründə sərbəst yazma imkanlarına malik olsa idi, heç şübhəsiz ki, həyatdan aldığı mövzularda da tarixdən aldığı mövzular qədər müvəffəq olardı» (326, 51).

Mustafa Haqqı Türkəqul Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılıq yolunu müxtəlif problemlər kontekstində araşdırmaqla yanaşı, onun ayrı-ayrı əsərlərinin xronoloji ardıcılıqla təhlilini də vermişdir.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünəməxsusluq mühacirətin sovet senzurasından uzaq olması, obyektiv fikir söyləmək imkanlarının genişliyi, ədəbi faktların dəyərləndirilməsində milli konsepsiyaya söykənilməsi ilə şərtlənir. Belə ki, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının sovet siyasi rejimi daxilində obyektiv təhlil olunmaq imkanından məhrum edildiyi bir dövrdə mühacirət ədəbi tənqidi bu vəzifəni üzərinə götürmüşdür.

Müasir ədəbi tənqiddə bəzən sovet dövrü klassiklərinin yaradıcılığının kor-koranə inkar olunduğu nihilist mövqeli tədqiqatlara təsadüf olunmaqdadır. Bu nihilizm bəzən bütövlükdə sovet hakimiyyəti illərində yaranmış ədəbiyyatın inkarı səviyyəsinə enir. Şübhəsiz ki, bu yanlış mövqe milli-mədəni irsə qeyri-ciddi münasibətdən, ədəbi əsərlərin qiymətləndirilməsi meyarının itirilməsindən, başlıcası isə tarixilik prinsipinin unudulmasından qaynaqlanır. Azərbaycan mühacirətinin çağdaş ədəbiyyatla bağlı tədqiqatlarında isə tarixi-obyektivlik prinsipi gözlənilmiş, araşdırılan dövrün siyasi şəraiti nəzərdən qaçırılmamış, təhlil olunan əsərlərə rejimin meyarları baxımından dəyər verilmişdir.

Bu mənada mühacirət ədəbi tənqidinin öyrənilməsi ciddi metodoloji əhəmiyyət daşımaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatının milli məfkurə işığında yenidən araşdırılması ehtiyacının doğduğu, uzun illər ədəbi prosesdə hegemonluq edən bir çox adların inkar olduğu, ədəbiyyat tarixini kimlərin təmsil edəcəyi mövzusunda mübahisələrin bitmədiyi müasir dövrdə mühacirət ədəbi tənqidi örnək rolunu oynamaqdadır.

* * *

İyirminci yüzil Azərbaycan ədəbi-kulturoloji və ictimai-siyasi fikrinin ən qüdrətli simalarından biri olan **Əli bəy Hüseynzadənin** (1864–1940) həyatının otuz ildən artıq bir dövrü mühacirətdə

keçmişdir. Qeyri-adi istedadı, zəngin dünyagörüşü ilə hələ sağlığında mənsub olduğu cəmiyyətin üzərində «bir peyğəmbər təsiri icra edən» (A.Cövdət) Əli bəyin mürəkkəb və keşməkeşli həyat yolu türk dünyasını birliyinə və bütövlüyünə yönəlik yaradıcılıq axtarırları, siyasi-kulturoloji mübarizə və mücadilələrlə müşayiət olunmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, sovet siyasi rejimi daxilində milli mədəniyyətə, ədəbiyyata, ümumiyyətlə mənəvi sərvətlərə sinfi münasibətin nəticəsində bir çox imzalar yasaq olunmuş, adlarının unutturulmasına çalışılmışdır. Əli bəy Hüseynzadənin qismətinə də belə bir tale yaşamaq nəsib olmuşdur. Sovet siyasi rejimi dönməndə ona canından artıq bağlı olduğu doğma xalqı ilə mənəvi ünsiyyətə imkan verilməmişdir. Əvəzində ədəbiyyatşünaslıq və nəzəri-estetik səpkidə yazılmış tədqiqatlarda ona «burjua millətçisi», «pantürkist», «panislamist» və başqa məlum siyasi damğalar vurulmuşdur.

Yalnız son illərdə Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığına qayıdılmaq imkanı yaranmış, bu böyük dahinin bioqrafiyası və elmi-nəzəri görüşləri istiqamətində müəyyən araşdırmalar aparılmış, «Siyasəti-fürusət» (1994), «Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar» (1996), «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» (1997), «Qərbin iki dastanında türk» (1998), «Seçilmiş əsərləri» (2007) kimi kitabları nəşr olunmuşdur.

Azərbaycanla yanaşı, Türkiyədə də Əli bəy Hüseynzadənin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına maraq xeyli dərəcədə artmışdır. Bu mənada mərhum prof.dr. Əli Heydər Bayatın «Əli bəy Hüseynzadə» adlı araşdırması (1998) diqqətəlayiqdir. Əli bəyin Türkiyədə yayınlanan elmi-publisistik əsərlərinin də daxil edildiyi kitabda onun həyat və yaradıcılıq yolu sistemli təhlilini tapmışdır.

Bənzərsiz bir ömür yolu keçmiş böyük siyasi xadim Qafqaz Şeyxülislamı olan ana babası Axund Əhməd Səlyaninin hi-mayəsində yaşamışdır. Şeyxin Tiflisin bir çox yazıçı və ziyalıları, o cümlədən M.F.Axundzadə ilə dostluq əlaqələri gənc Əli bəyin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Əli bəy Hüseynzadə Tiflis gimnaziyasında təhsil aldığı illərdə rus, fars və ərəb dillərinə yiyələnmiş, onda tarix, fəlsəfə və ədəbiyyata böyük maraq oyanmışdır. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olan Əli bəy universitetdəki təhsil illərində vaxtının çoxunu Şərq fakültəsində mühazirələri dinləməklə keçirmişdir. Lakin o, azad fikirliliyə qarşı güclənən təzyiqlər ucundan Peterburq Universitetini yarımçıq buraxıb Türkiyəyə getmiş, İstanbul darülfünununun əsgəri-tibb fakültəsini bitirmişdir.

Əli bəy tibbə aid kitablar yazıb çap etdirsə də, o daha çox ədəbiyyat, fəlsəfə və incəsənətlə maraqlanmış, bədii və publisistik əsərlərini, habelə şeir tərcümələrini dərc etdirmişdir.

Ədibin əsərlərinin təhlili göstərir ki, onun dünyagörüşünün formalaşmasında təhsil aldığı və ilk siyasi mücadilələrini davam etdirdiyi Türkiyə mühiti mühüm rol oynamışdır. Türkiyədə ictimai-siyasi fəaliyyətlə ciddi məşğul olan Əli bəy Ziya Göyöl, İshaq Sükutî, İbrahim Temo, Yusif Akçura və başqaları ilə birlikdə «İttihad və tərəqqi» cəmiyyətinin əsasını qoymuş və çox keçmədən onun fəal üzvlərindən birinə çevrilmişdir.

«İttihad və tərəqqi» cəmiyyəti ayrı-ayrı türk cümhuriyyətlərində ortaqlıq ünsiyyət dili kimi Osmanlı türkcəsini təbliğ etmək, tarixin ədalətsizliyi ilə bir-birindən ayrı düşmüş müxtəlif türk qövmlərini yaxınlaşdırmaq kimi böyük bir missiyaya xidmət edirdi. Bu olduqca çətin, bir qədər də romantik ideya idi. Bu ideyanın müəllifləri onu praktik şəkildə həyata keçirməyə nail olmadılar. Lakin əvəzində türkçülüyn bütün sonrakı zamanlar üçün yaşayaq nəzəri əsaslarını formalaşıdırma bildilər.

1903-cü ildə Azərbaycana qayıdan ədib iki il sonra Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə «Həyat» qəzetinin redaktoru olur. O, «Həyat» qəzetinin ilk sayında dərc olunmuş «Qəzetimizin məsləki» adlı proqram məqaləsində yazırdı: «Bir vaxtlar Şərqdə milləti-islam beynində ərəb və fars dilləri ülm və maarifə alət bulunmuş olduğundan ərəb və fars qövmləri xeyli tərəqqiyyati-iqtisadiyyəyə və ictimaiyyəyə malik oldular. Bu gün isə ülm və ədəbiyyat türk

dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum Şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur» (179, 36).

Əli bəy Hüseynzadə «Həyat» qəzetinin milli düşüncə ocağına çevrilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. O, hər şeydən əvvəl mənsub olduğu xalqa kim olduğunu anlatmağa çalışır, ardıcıl olaraq bu istiqamətdə yazılar dərc etdirirdi. «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir», «Türk dilinin vəzifəyi-mədəniyyəsi», «Yazımız, dilimiz, İkinci ilimiz», «İntiqad edirik, intiqad olunuruq» və başqa yazılarında o, türkçülüyn nəzəri əsaslarını hazırlamışdır.

Böyük mütəffəkirin yaradıcılığının müəyyən bir qismini də onun ədəbi-tənqidi yazıları təşkil edir. Dövrün bir çox yazarları kimi, Əli bəy Hüseynzadənin də ədəbi-tənqidi fikirləri əksər hallarda müxtəlif mövzularda qələmə alınmış elmi-publisistik səpkili əsərlərində əksini tapmışdır.

Müəllifin «Molla Nəsrəddin» və «Dəbistan» dərgilərinə həsr etdiyi məqalədə müqayisəli şəkildə bu nəşrlərin məzmunu və ideya istiqaməti haqqında bəhs olunur, millətin oyanışında oynadığı rol səciyyələndirilir (179, 115-117).

Ədibin «Şiller» adlı məqaləsində bir tərəfdən böyük alman dramaturqunun yaradıcılığı təhlil olunmuş, qarşı tərəfdən Azərbaycan dramaturgiyası və teatrı ilə bağlı dəyərli fikir və mülahizələr söylənilmişdir. «Rəvayətə görə, Şiller öz millətini kəlisə vəz və nəsihətləri ilə tərifi-nicata çıxarmaq üçün ibtida keşiş olmaq istəmişdi. Fəqət eyni nəticənin teatr səhnəsindən dəxi hasil olacağını anladığından bilaxərə bütün mücahidatını bu yola həsr etdi» (179, 192). Müəllif milli dramaturgiyada yaranmış boşluğu aradan qaldırmağın yolunu Şekspir, Şiller, Höte və İbsenin əsərlərinin doğma dilə tərcümə olunmasında görürdü.

Əli bəy Hüseynzadə «Tolstoyçuluq nədir» adlı məqaləsində böyük rus ədibi L.N.Tolstoyun yaradıcılığını üç mərhələyə bölərək onu Firdovsi, Sənai və Sədi ilə müqayisəli şəkildə təhlilə çəkmişdir. Tənqidçi yazıcının böyüklüyünü xalqın fikrini aydınlatmasında, əxlaqını yaxşılaşdırmasında, hərbə qarşı çıxmasında,

sülh, barışıq və birlik tərəfdarı olmasında görmüş və onu bu yöndən dəyərləndirmişdir (179, 164-175).

Əli bəy Hüseynzadə irsinin araşdırıcılarından olan ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov onun bu dövr yaradıcılığını belə dəyərləndirir: «Şeirlər, povestlər, elmi, ədəbi-tənqidi, siyasi-publisist, bibliografik məqalələr, polemik yazılar, elmi-tarixi oçerklər, iqtibas və tərcümələr, beynəlxalq icmallar, xəbərlər, mətbuat xülasələri – onun əsərlərini yazdığı əsas janrlar bunlar idi. Yaradıcılıq metodu cəhətindən romantik olsa da, dövrün simvolizm, dekadentizm, impressionizm kimi dəbdə olan metod və üslublarına da yad deyildi» (129, 69).

Əli bəy Hüseynzadənin jurnalistik fəaliyyətində 1906-cı ilin noyabrından, H.Z.Tağıyevin vəsaiti ilə çıxmağa başlayan «Füyuzat» dərgisi mühüm yer tutmaqdadır. İstər «Həyat» qəzeti, istərsə də «Füyuzat» dərgisi səhifələrində Əli bəyin türkcülük və turançılıq məfkurəsinə söykənən yazıları ədəbi-siyasi mühitdə ciddi marağa və müzakirələrə səbəb olur.

Əli bəy Hüseynzadəyə məxsus «türk millətindənəm, islam hümmətindənəm, Batı mədəniyyətindənəm», «türk qanlı, islam imanlı, firəng qiyafəli», «türkləşdirmək, islamlaşdırmaq, avropalılışdırmaq» və nəhayət, «türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» formulu türkcülüyn əsas nəzəriyyəsinə çevrilmişdir. «Tutduğumuz yol - türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır: türk hissiyyatı ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti ilə mütəməddin olmaqdır», – deyən ədib qədim, şanlı cahangirlik tarixinə və zəngin mədəniyyətə malik olan türk xalqlarının bu gün geridə qalmasının, bir-birindən uzaq düşməsinin, yadlaşmasının səbəblərini açıqlamağa çalışır, tərəqqi yollarını arayırdı. Əli bəy tərəqqinin açarını bütün türk dünyasının sözün həqiqi mənasında birliyində görürdü. Ona görə də ədib hər şeydən əvvəl, dil birliyi şüarını irəli sürür, ümumtürk ədəbi dilinin formalaşdırılmasına tərəfdar çıxırdı. Əslində türkləşmək şüarının arxasında bu məqsəd dururdu.

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının geriliyinin ikinci səbəbini dini etiqad və inancda görürdü. İslamın ciddi islahata ehtiyacı olduğunu qeyd edən ədib Qurani-Kərimin doğma dilə çevrilməsi məsələsini qaldırır ki, bu o dövr üçün cəsarətli bir addım idi.

Əli bəy Hüseynzadə türk dünyasının tərəqqisinin atributlarından birini də müasirləşməkdə görürdü. O, müasirləşməyi, avropalılışmağı zahiri mənada anlayanlara: «Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, ülum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istiyoruz», - deyə etirazını bildirirdi.

Sonralar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu formulun son variantını 1915-ci ildən nəşr olunan «Açıq söz» qəzetinin başlığına çıxarmışdır. «Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» ideyası 1918-ci ildə qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli ideologiyasının əsasında durmuş, dövlət bayrağının rənglərində təmsil olunmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan mətbuatının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O özünün bu sahədəki fəaliyyəti ilə milli mətbuat tarixində füyuzatçılıq məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Böyük mütəfəkkirin şərti-metaforik üslubda qələmə aldığı «Siyasəti-fürusət» əsəri onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bu siyasi pamfletdə çarın baş naziri Purişkeviçin kölgəsinin İrana səyahəti fonunda Azərbaycan, Şərq və ümumən dünya tarixinin, mədəniyyətinin və ədəbiyyatının bir sıra məqamlarına işıq tutulmuşdur (175).

1910-cu ildə Azərbaycanı tərk edərək Türkiyəyə mühacirətə gedən ədibin ömrünün sonrakı dövrü İstanbulda keçmişdir. Qeyd edək ki, Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycanı tərk etməsi dövrün ziyahılarını son dərəcə sarsıtmışdı Əliabbas Müznib bu hadisə ilə bağlı yazırdı: «...Onların getməsi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmış kimidir. Çünki o cənablar dil-sizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idilər. Müxtəsər, bir bölük maarif yığımı olan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idi» («İqbal» qəzeti, 31 oktyabr 1913, № 493).

Əli bəy Hüseynzadə mühacirət illərində ardıcıl şəkildə olmasa da, «Türk yurdu», «Xalqa doğru», «Məlumat», «Hakimiyyəti-milliyə», «Tan» və başqa qəzet və məcmuələrdə məqalələri ilə çıxış etmişdir.

Ədib Mehmet Fuad Köprülü ilə birlikdə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaya qatılmışdır. Onun qurultayda etdiyi «Qərbin iki dastanında türk» adlı məruzəsi həmin il Bakıda eyni ad altında kitab kimi çap olunmuşdur. Əli bəyin yaradıcılığında xüsusi yer tutan bu əsərdə portəgiz şairi Kamoensin «Luziada» və italyan şairi Tassonun «Qurtarılmış Qüds» poemaları konkret bir məsələ – türkə münasibət baxımından analoji təhlilə çəkilir. Lakin tədqiqat yalnız adı çəkilən müəlliflərin əsərləri ilə məhdudlaşmır. Müəllif yazının başlanğıcında bəhrələndiyi mənbələri və təhlil edəcəyi məsələləri belə səciyyələndirmişdir: «Türkoloji nədir? Muzeylərin, albomların lüzumu. Beynəlmiləl ədəbiyyatdan türkə dair «Müntəxəbatı-ədəbiyyə» (Albom xrestomati) vücuda gətirilməsi lüzumu. Bunu müvərrixlərdən, ya türkün kəndi milli ədəbiyyatından deyil, əcnəbi ədəbiyyatından toplamalıdır; ...Beynəlmiləl ədəbiyyatda türkün siması: Firdovsidə, Rusiya ədəbiyyatında, Puşkində, Tolstoyda, Dostoyevskidə «Ölülər evi»ndə türk; Avropa ədəbiyyatında Bayronun «Don Juan»ı; Klassik ədəbiyyatda İtaliyada və Amerikada da türk izi görünəmiyor; «Luziada» və «Qurtarılmış Qüds» qiyas surətilə mütaliə (istər türkə xüsumətkar, istər dost surətilə yazılmış olsun); Məşhur sənətkar üdəbanın asarına nəzərən türk; Krımskinin məsaisi. XV–XVI əsrdə Avropa üdəbası nəzərində türk sevimli bir tərzdə təsvir olunur» (178, 48).

Qeyd edək ki, «Qərbin iki dastanında türk», «Siyasəti-fürusət» traktatı kimi şərti-simvolik üslubda yazılmış, obrazlardan, rəmzlərdən geniş şəkildə bəhrələnmişdir. Əsərin mürəkkəb üslubda yazılması onu tədqiqatçılar üçün də çətinləşdirmiş, uzun illər araşdırma haqqında fikir söylənilməmişdir. Filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramlının nəşrə hazırladığı «Qərbin iki dastanında türk» (Bakı, 1998) əsərinə yazdığı ön sözdə professor Yaşar Qarayev tədqiqatı səciyyələndirərkən qeyd edir ki, «Tarixin «Səlib müharibə-

si» onu şeirdə qələmə alanların hər ikisinin – həm Tassonun, həm də Kamoensin poeziyasında iki şəkildə öz əksini tapıb: Kamoens «Luziada»da bu «Xaç yürüşü»nün Qərb dünyası üçün qələbə aktı tarixi dəyərini qələmə alıb. Tassonun «Azad olmuş Qüds» poemasında bu salnamənin həm Qərb, həm də Şərq üçün iztirab və faciə fəlsəfəsi öz əksini tapıb. Birincidə – qəsbkarlığın, ikincidə milli istiqlal və azadlıq döyüşlərinin epik ənənəsi, üslubu, poetikası sənədləşib və əbədiləşib. Və Əli bəy Hüseynzadə «Luziada»da, Kamoensin irqi, etnik lovğalıq və qürur kitabında türkün xəyanətli, cəhalətli tarixinin ibrət dərslərinə, «Azad olmuş Qüds»də, Tasso iztirablarında isə bu tarixin ağrısına, yaralarına açılan müdriklik və hikmət mənzərəsini görmüşdür» (178, XXI).

«Qərbin iki dastanında türk» əsərinin ayrı-ayrı rəcətlərində dolayısı ilə Əli bəyin siyasi amalı öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, portəgizlərin Mombas ölkəsini işğal etməsilə bağlı rəcətlərdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına işarə olunduğu şübhə doğurmur.

Azərbaycandakı fəaliyyətinin ən qaynar çağlarında Əli bəy Hüseynzadənin ortaq türkcəyə söykənən ədəbi dil siyasətini tənqid edən Firudin bəy Köçərli: «kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi», - deyə təəssüflə bildirirdi. Lakin zamanın arxasından çevrilib həmin illərə nəzər salanda bu gün Əli bəy Hüseynzadənin vətəni tərk edərək mühacirətə getməsinin Azərbaycan türklərinin tarixi yaddaşında yeri heç bir zaman doldurula bilinməyəcək böyük uçurum yaratdığını görməmək mümkün deyildir.

* * *

Yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Şərq-islam dünyasının qüdrətli şəxsiyyətlərindən biri olan **Əhməd Ağaoğlunun** (1969-1939) həyat və yaradıcılıq yolu özünəməxsusluğu və bənzərsizliyi ilə seçilməkdədir. Əli bəy Hüseynzadənin ən yaxın silahdaşı və Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əhməd Ağaoğlu özündən sonra zəngin yaradıcılıq irsi qoyub getmişdir.

Əhməd Ağaoğlu Parisdə, Sorbon Universitetində təhsil almış, məşhur avestaşünas Ceyms Darmstaterin vasitəsilə Fransada Ernst Renan, İppolit Ten, Jül Oppert, Qaston Paris və başqa məşhur alim və ədəblərlə tanış olmaq imkanı əldə etmişdir.

O, 1890-cı ildən etibarən Fransanın «Jurnal de Deba», «Nuvel Revyü», «Revyü Blö» və başqa mətbuat orqanlarında Şərqi tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında məqalələr dərc etdirmiş, Tiflisdə rusca çıxan «Qafqaz» qəzeti ilə əməkdaşlığa başlamış və bu əməkdaşlıq onun elmi-publisistik fəaliyyətinin canlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Əhməd bəyin 1892-ci ildə dünya şərqşünaslarının Böyük Britaniyada keçirilən IX Beynəlxalq Konqresində «Şiəlikdə məzdəki inancları» mövzusunda oxuduğu məruzəsi böyük marağa səbəb olmuş, bu məruzə Kembriç Universitetinin xətti ilə Avropanın bir çox dillərinə tərcümə edilərək yayılmışdır.

Sürəyya Ağaoğlunun «Bir ömür böylə keçdi» adlı xatirəsində yazdığına görə, Fransada təhsilini bitirib Vətənə dönmək istəyən Əhməd Ağaoğlunun qeyri-adi istedadını duymuş müəllimi, görkəmli filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünas Ernst Renan:

«– Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar», - demişdir. Lakin Əhməd bəy sevimli müəlliminin təkidli ısrarına baxmayaraq Vətənə dönmək, Qərbdə öyrəndiklərini xalqına, millətinə vermək niyyətində olduğunu bildirmişdi.

Əhməd Ağaoğlu Azərbaycana döndükdən sonra Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Kaspi» qəzetində əməkdaşlıq etmişdir. 1898-1905-ci illərdə «Kaspi» qəzetində onun ədəbiyyat, mədəniyyət, sosial-siyasi həyat, dini dünyagörüşü barəsində çoxlu sayda yazıları dərc olunmuşdur. Ədibin «Rusiya və ruslar Şərq ədəbiyyatında», «Viktor Hüqo», «Şekspirin «Otello»su və Şillerin «Qaçaq»ı tatar dilində», «Qorki və müsəlmanlıq», «Qorkinin «Həyatın dibində» pyesində tatar Asan», «Axundovun «Məstəli şah» pyesi və «Qırt-qırt» vodevili», «Hacı Seyid Əzimin külliyyatı» və başqa məqalələri sırf ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Bu yazılarda bir tərəfdən dünya ədəbiyyatının tanınılması, digər tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatına dünya ədəbi dəyərləri kontekstində yanaşılması və dəyər verilməsi diqqəti çəkməkdədir.

Əhməd Ağaoğlu 1905-ci ildə nəşrə başlayan «Həyat» qəzetinə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə redaktorluq etmiş, daha sonra «İrşad», «Tərəqqi» və rusca «Progres» qəzetlərini çıxarmışdır.

Ədib «Şeksprin «Otello»su və Şillerin «Qaçaqcları» tatar dilində» adlı məqaləsində Avropa klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycanda səhnələşdirilməsini alqışlayır, bu kimi dramların tərcümə edilməsinin millətin maariflənməsində mühüm rol oynadığına diqqəti çəkirdi. Lakin ədəbi əsərlərin dəyərləndirilməsi fonunda müqayisəli bağlamda Azərbaycan ədəbiyyatının zəifliyini vurğulayırdı. «Orijinal əsərlərə gəldikdə, mənim fikrimcə, onların böyük qismi Avropa klassiklərindən edilən tərcümələrin bir səhifəsinə belə dəyməz. Hər dəfə tatar dilində orijinal bir əsər oxuyanda, yaxud «rəy üçün» hər hansı orijinal bir kitab alanda, onlara sərf olunan zamana məyus olub heyfsilənirəm» (418).

Əhməd Ağaoğlu «Teatr və musiqi» adlı məqaləsində Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığı haqqında öz mülahizələrini söyləmişdir. M.F.Axundzadənin komediyalarının uğurunu bir yazar olaraq müəllifin özünəməxsus bəzi yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə izah edən tənqidçinin fikrincə, «Başqa əsərləri kimi, «Hacı Qara»ı da ciddi mənada komediya adlandırmaq olmaz. Burada nə «tip» var, nə də sosial və psixoloji təhlil. Bu, hər şeydən öncə, adicə farsdır» (416). Görkəmli dramaturq Nəcəf bəy Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» pyesini ideya-bədii cəhətdən qüsurlu hesab edən tənqidçinin qənaətinə, burada «müəllif əsas diqqətini kütləni teatr ətrafında toplamağa vermişdir. Buna görə də hər şey: əsərin quruluşu, bütövlüyü, məzmunu, bir sözlə bədiiliyi və ideyalılığı zahiri effektə qurban verilmişdir» (416). Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» əsərində ehtirasların məntiqi inkişafının və mübarizəsinin olmadığını vurğulayan tənqidçi pyesi «texniki şəkildə biri-birinə quraşdırılmış və biri-biri ilə

daxili bağları olmayan həyatdan alınmış bir neçə epizoddan ibarət əsər» (416) kimi dəyərləndirir.

Əhməd Ağaoğlu «Müəllimlərimiz» adlı məqaləsində XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılmış qrafomanlığa qarşı çıxır, yüksək bədii dəyərlərə malik gerçək ədəbiyyatı təbliğ edirdi. Onun fikrincə, bütün dünya şöhrətinə baxmayaraq Şekspir və Molyer adicə bir səyyah qədər cəmiyyətə fayda verməmişlər. «Ancaq siz, cənab müsəlman faciə və komediya yazarları, nə Şekspirə, nə Molyerə tay deyilsiniz. Bu o deməkdir ki, siz əbəs yerə öz dəyərlə vaxtınızı itirirsiniz, çağırılmadığınız, tamamilə yad olduğunuz yerə gedirsiniz» (417).

Bir tənqidçi kimi Əhməd Ağaoğlu Qərb və Şərq ədəbiyyatını vəhdətdə götürür, onları qarşılaşdırmalı təhlilə çəkərək ortaqlaşdırır, kəşşən məqamlar axtarırdı. Xüsusilə, sosial problemlərin şərhində Şarl Monteskyö, Volter, Jan Jak Russo kimi Qərb klassiklərinin nəzəri-fəlsəfi baxışlarını nümunə alır, həmçinin Əbülqasim Firdovsi, Nəsirəddin Tusi, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi kimi Şərq klassiklərinin əsərlərinə istinad edirdi. Tənqidçi bu bağlamda Qərbin Şərqi öyrənmək cəhdlərini təqdir edərək, bu cəhdlərin mədəniyyətin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafında rolunu səciyyələndirirdi.

Əhməd bəy 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət edərək ədəbi-elmi və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Bu dövərdə «Türk yurdu» dərgisində hissə-hissə çap olunan «Türk mədəniyyəti tarixi» tədqiqatı onun ədəbi-kulturoloji görüşlərinin bir sıra məqamlarına aydınlıq gətirən ən mühüm qaynaqlardan biridir. Yazının əvvəlində redaksiyanın belə bir qeydi verilmişdir: «Əhməd bəy Ağayev tərəfindən darülfünunda təkrir edilməyə başlanan Türk mədəniyyəti tarixi dərslərini bu sayıdan başlayaraq müntəzəməndərc edirik» (361, c.2, s.292).

Əhməd bəy əsərdə dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr verən türklərin bir millət kimi xarakterini səciyyələndirərək yazır: «Burası muhakkəkdir ki, mühitə qapılmaq, hakim və qalib olduğu halda kəndisini başqalarına qapdırmaq, kəndi şəxsiyyətini unutmaz yalnız türklərə məxsus bir haldır» (361, c.2, s.294).

Əsərdə ən qədim dövrlərdən başlayaraq yaxın tarixə qədər türk millətinin yaratdığı mədəniyyətin spesifik cəhətlərini xarakterizə edən müəllif onun yetərincə öyrənilmədiyini, tanındılmadığını vurğulayır. Ədib türk mədəniyyət abidələrinin öz əski dəyərini heç bir zaman qeyb etməyəcəyinə diqqəti yönəldərək yazır: «Bu gün, yəni «Kutadqu-bilik» sahibinin zamanından min sənə keçdiyi, türklərin bir çox səltənətlər təsis etmiş bulundurları, bəzi kitaatda pək parlaq bir mədəniyyətə və ədəbiyyata malik olmuş olduqları halda bu gün belə biz o türk əlyazısı sahibinin şu sadə, səmimi, günlükdən çıxma nələsini təkrar edəcək haldayız» (361, c.2, s.294).

Bütövlükdə, «Türk mədəniyyəti tarixi» əsəri ciddi nəzəri ümumiləşdirmələrlə müşayiət olunan əsər kimi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı tarixində öxünəməxsus yer tutmaqdadır.

Cümhuriyyət dövründə Qafqaz İslam Ordusunun müşaviri kimi Azərbaycana gələn ədib Gəncədə «Türk sözü» adlı qəzet (qəzetin cəmi iki sayı çap olunmuşdur) çıxarmış, parlamentin üzvü seçilmişdir. O, 1919-cu ildə Paris Sülh Konfransına getməyə hazırlaşdığı ərəfədə, İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla həbs olunmuş, Malta adasına sürgünə göndərilmişdir. 1921-ci ilin mayında sürgündən azad olunan Əhməd bəyin Romadan Nəriman Nərimanova yazmış olduğu məktub onun keçirdiyi əzablı sürgün həyatından sonra böhran və sarsıntı-larını əks etdirir: «...Mütaliələr, düşüncələr və bu müddətdə aldığım təcrübələr məni dərin və qəti bir imana gətirdi ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə bütün ictimai üsul və ictimai quruluş yalan, qaba arizu, güclülərin gücsüzləri əzməkləri üzərində durmaqdadır. O şeyə ki, mədəniyyət, hürriyyət, müsəvat deyilir, zəhərli bir yalan, alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsuli-idarə öz yalan riyakarlığı ilə davam elədikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur» («*Kommunist*» qəzeti, 19 iyun 1921). Məktubda N.Nərimanovdan Azərbaycana gəlmək üçün şərait yaratmağı xahiş edən Əhməd bəy az sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə məskunlaşmağı üstün tutmuşdur.

Ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd Ağaoğlu üçün yaradıcılıq baxımından daha zəngin və uğurlu olmuşdur. Bu dövrdə onun «Üç mədəniyyət», «Hindistan və İngiltərə», «Sərbəst insanlar ölkəsinə», «Dövlət və fərd», «Türk təşkilatı-əsasiiyyəsi», «Türk hüquq tarixi», «Mən nəyəm?» və başqa əsərləri nəşr olunmuşdur. Ədibin ölümündən sonra onun «İran və inqilabı», «Könülsüz olmaz», «İxtilalı, inqilabımı?», «Sərbəst fırqə xatirələri» və başqa kitabları nəşr edilərək oxuculara çatdırılmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşünün konseptual tərəflərini öyrənmək baxımından «Üç mədəniyyət» əsəri onun bütün digər araşdırmalarından daha zəngin material verir. 1919-cu ildə Malta sürgünü dönməində qələmə alınmış bu əsər ilk dəfə 1927-ci ildə İstanbulda ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin «Kəmalüddövlə məktubları» traktatı istisna olmaqla Şərqi taleyi haqqında bu səpkidə əsər yazılmamışdır. Lakin Mirzə Fətəli Axundzadə təhlil və təfsirlərində daha çox dindən qaynaqlanan məqamlara diqqət yetirmişsə, Əhməd bəy Ağaoğlu problemin digər aspektlərini də əks etdirməyə çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, «Kəmalüddövlə məktubları» kimi «Üç mədəniyyət» əsəri də müqayisəli müstəvidə qələmə alınmışdır.

«Üç mədəniyyət» əsərində dünya sivilizasiyasının Bud-da-Brəhmən, Qərb, yaxud Avropa və İslam kimi üç nəhəng mədəniyyət şaxələrinə söykəndiyini xarakterizə edən müəllif onların müştərək və fərqli məqamlarını açıqlayır.

Mədəniyyətdə dil ortaqlığı amilini Şərq və Qərbin timsalında müqayisə edən ədib yazır ki, «bu gün ən aşağı, üç Avropa dilini – fransızcanı, ingiliscəni, almanca bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədibinə həmə-n-həmə-n rast gəlməzsiz. Bunlar zətən ortaq olan və Avropa mədəniyyəti amillərindən hesab olunan əski yunan və latınca da ta çocuqluqlarından öyrənirlər. Bir zamanlar bu iki dil islam aləmində ərəbcə və farsca kimi, Qərb aləmində ortaq elm və ədəbiyyat dili idi. Bütün alimlər latınca yazdılar» (5, 27).

Əhməd bəy Ağaoğlu üç mədəniyyət şaxəsinin fərqli və oxşar cəhətlərini səciyyələndirdikdən sonra bu gün Qərb mədəniyyətinin qalib, İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətlərinin məğlub olma səbəblərinə diqqəti yönəldir və məğlubliyyətin maddi və mənəvi təzahürlərini səciyyələndirərək: «İslam cəmiyyətləri vəlvələli bir tərzdə süqut etməkdə və məhv olmaqdadır», – kimi qənaətə gəlir.

Şərq mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin səbəbini Şərqdə fəzilətin hökmdara, Qərbdə isə qanunlara itaətdə dərk olunması ilə xarakterizə edən müəllif «həyat tərzini» kimi mənalandırdığı mədəniyyət amilinin müxtəlif tərəflərinin (ailə, dövlət, hökumət, din, təlim-təربiyə və s.) bu kontekstdə təfsirini verir. Şübhəsiz ki, bu yanaşma böyük mütəfəkkirin mədəniyyət anlamını bütün yönərlə səciyyələndirməsinə imkan vermişdir.

«Üç mədəniyyət» əsərində millətin əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən çox ədəbi və fəlsəfi əsərlərin rol oynadığını göstərən Ə. Ağaoğlunun fikrincə, bizim yaxın zamanlara qədər təqlid etdiyimiz ədəbiyyat və fəlsəfi əsərlər ərəb və fars mənbələrindən alınmış örnəklərdir ki, bunların içərisində əsrin ruhuna uyğun bir mənbə tapmaq mümkün deyildir.

Əhməd Ağaoğlu qeyd edir ki, əsrlərdən bəri məktəblərimizdə tədris olunan Sədi Şirazinin «Gülüstani» və «Bustani» zamanla ayaqlaşacaq səviyyədə deyildir. Bunun başlıca səbəbini Şeyxin fəlsəfəsində axtaran ədib onun mütiliyə, qənaətə, təvəkkülə, lal olmağa və hökmdara mütləq itaətə çağıran görüşlərinin yalnışlığına diqqəti yönəldir. Əhməd bəy Ağaoğlunun qənaətinə, əski dönmədə əxlaqi-təربiyəvi mövzularda yazan müəlliflərin hamısı Şeyxi örnək saydıqlarından və ona bənzəməyə çalışdıqlarından ədəbiyyatımız bu sahədə irəliləyə bilməmişdir. Sədin görüşlərinin orijinal deyil, əcdadlarımızdan alınmış bir iiras olduğunu vurğulayan mütəfəkkir bu kimi idealları «bütün Şərq həyatı üzərində icra edilmiş təxribat» adlandırır. O, milli tərəqqi üçün Qərb mədəniyyətinin ən yaxşı örnəklərinin ana dilinə çevrilib məktəblərdə tədris edilməsini vacib şərtlərdən sayır.

Əhməd bəy Ağaoğlu ədəbiyyatın zaman-zaman türkçülük ideyalarından uzaqlaşdığını, millətin ruhunu əks etdirən əsərlər yaranmadığını, bununla da söz sənətinin öz üzərinə düşən zəruri missiyanı yerinə yetirmədiyini xüsusi tərzdə vurğulayır. Onun fikrinə, ədəbiyyatın türkçülük ruhundan uşaqlaşması, milli məfkurədən yoxsuz olması millətin tarixində və taleyində izlərini qoymuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, «milləti üçün nə etdiyini yaxşı bilən Firdovsiyə «Şahnamə»ni yazdıran Mahmud Qəznəlinin ruhundakı «türkə qarşı yabançılıq» hələ içimizdə yaşayır» (5, 110).

Ədəbiyyatı həyatın bir parçası kimi dəyərləndirən Əhməd Ağaoğlu söz sənətinin yaşaması, millətin inkişafına, tərəqqisinə xidmət etməsi üçün onun həyatla bağlılığına xüsusi önəm vermişdir. Onun qənaətinə, ədəbiyyat xalqla bərabər yürüməklə kifayətlənməməli, onu qabaqlamalı, öndərlik etməli «yeni fikirlərin, hisslərin və təmayüllərin yayılmasına və gəlişməsinə səbəb və vasitə olmalıdır» (5, 108). Ədib «sənət həyat üçündür» prinsipindən çıxış edərək ədəbiyyatın ayrı-ayrı yazıçıların fərdi hiss və duyğularını deyil, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını əks etdirməyə borclu olduğu qənaətinə gəlir. O qeyd edir ki, «bizim əski ədəbiyyatda həyata aid böyük bir şey tapa bilməzsiniz. Zətən bilavasitə həyatı mövzu olaraq seçən, hekayə, roman, tragediya, komediya və sair kimi ədəbi şəkillər o dövr ədəbiyyatımıza demək olar, tamamilən yabandır. Hakim olan şəkillər qəsidə, həcv və qəzəldir. Doğrudur, ta əski fars üdəbasından bəri «Xosrov və Şirin», «Fərhəd və Şirin», «Leyli və Məcnun», «İsgəndərnamə» kimi bəzi romantik əsərlər mövcuddur. Fəqət bunların adları belə həyatdan çox uzaq olduqlarını göstərir» (5, 108).

Şərqdə zamansız və məkansız nəzirə ədəbiyyatının baş alıb getdiyini və bunun ədəbi məfkurəyə həqiqi mənada heç bir yenilik gətirmədiyini vurğulayan Ə. Ağaoğlu hətta ədəbiyyatın ən qüdrətli söz ustalarının yaradıcılığının da bu mənada istisna təşkil etmədiyini bildirir: «Aralarında bir neçə əsrlik mürur etdiyi halda müxtəlif mühitlərə mənsub şairlər, mühərrirlər eyni mövzunu almış və həyatı deyil, xəyalxanələrində qurmuş olduqları bir eşqi və o eşqi daşı-

yan tamamen mövhum və xəyali insanları təsvir edə-edə gəlmişlər. Nizaminin «Leyli və Məcnun»u ilə Füzulinin «Leyli və Məcnun»u arasında nə fərq vardır?» (4, 108). Əlbəttə, bu mülahizələrdə mübahisə doğuracaq məqamların olduğu da diqqətdən yayınmamalıdır. Lakin bununla belə, böyük mütəfəkkirin ədəbiyyatda nəzirəçiliyə qarşı qənaətləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Fransa və Rusiya inqilablarının yetişməsində, Almanıyanın inkişafında ədəbiyyatın müstəsna xidmətləri olduğunu xatırladan ədibin qənaətinə, böyük mədəniyyət olmadan cəmiyyətdə böyük dəyişikliklərin gerçəkləşməsi mümkün deyildir. «Böyük Fransa inqilabının tarixini oxuyun, Mirabodan Robespierə, Şarlotta Kordadan Madam Rollanda qədər tufan kimi axıb daşan, daşqınlıqları içində öz amillərini belə boğub məhv edən inqilabın bütün qəhrəmanları Volterdən, Didrodan, Monteskyedən və xüsusilə Russodan ilham almışdılar» (5, 104). Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, «Almanıyanı Kantın «İmperativ kateqoriya»ları ilə Şelling və Hegelin fəlsəfi nəzəriyyələri vücuda gətirdi. Rusiyada «tolstoyizm» adı ilə məmləkətin hər tərəfinə yayılmış bir məzhəb var idi. Bu günkü bolşevik axımının fikir tərəfdarları da, bir alman fikir adamının, Karl Marksın dimağından çıxmışdır» (5, 104). Eyni baxış bucağından Şərqə nəzər yetirən müəllifin fikrincə, «islam ədəbiyyatında buna bənzər bir şey aramaq boşunadır» – fikrinə tapınır (5, 108).

«Üç mədəniyyət» traktında Ə. Ağaoğlu ədəbiyyatı bədii-estetik tutumu ilə ictimai-siyasi məfkurənin qovuşuğunda qiymətləndirdiyindən ədəbi prosesə də bu prizmadan yanaşaraq türk ədibi Namik Kamalın yaradıcılığını təqdir edir. Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, Qafqaza məhəbbəti Lermontov və Puşkinin şeirləri, Almanıyanın təbiətinə vurğunluğu Hötenin əsərləri təlqin etdiyi kimi, Namik Kamalın qüdrəti də «məmləkətə islam və Vətən eşqini gətirməsində», «ruhlara bu eşqin həsnünü, ehtizazlarını təlqin etməsində»dir.

Əhməd Ağaoğlu Namik Kamalın ədəbiyyatı həyatla yaxınlaşdırdığını, yaradıcılığı ilə ölkənin düşüncə tarixində yeni bir səhifə açdığını vurğulamış, milli şüurun oyanışında onun əsərlərinin mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir. «İştə, yalnız ondan

sonradır ki, ədəbiyyatın oyuncaq, əyləncə olmadığı, əksinə qayət ciddi, çox önəmli ruhu və ictimai bir amil olduğunu anlamağa başladıq. İlk olaraq Şərq anladı ki, ədəbi əsərlər həyatla bağlı olursa, ictimai baxımdan ən qüvvətli, ən qüdrətli bir tərbiyəçi olur. Qələm və kağızından başqa əlində heç bir şeyi olmayan, yarı ac, yarı çılpacaq bir yazarın atəşin ilhamı önündə ən zorba müstəbidlər boyun əyməyə başlar; ən dərin, ən kökləşmiş təəssüblər, inanclar yıxılır. İstanbulun tənha köşələrindən birisində və bəlkə sönük bir şam önündə yazılmış bir beyt, Trabzonda gəncləri ayaqlanmaya götürür və istibdadın kökünü titrədir» (5, 109).

Müəllif Namik Kamalın yaradıcılığı ilə yeni bir ədəbiyyatın formalaşdığına diqqəti yönəldərək yazır ki, «Bu ədəbiyyat məfkurəçidir, çünki aldığı mövzunu idealizə edir. Millidir, çünki mövzu türk həyatıdır, türk Vətənidir. Təbiətçidir, çünki təbiəti sevməyi, sevdirməyi başlamışdır» (5, 112). Bu ədəbiyyatın təmsilçiləri sırasında Əhməd Ağaoğlu dörd şəxsiyyəti: Namik Kamalı, Mehmet Emin Yurdaqulu, Mehmet Akifi və Rəşad Nuri Güntəkini yüksək qiymətləndirir.

Şübhəsiz ki, «Üç mədəniyyət» əsərinin ədəbi-kulturoloji aspektləri son dərəcə geniş və müxtəlif yönümlü olduğundan təhlilə çəkilən məsələlərlə məhdudlaşmır. Buna görə də ən ümumi mülahizələrlə kifayətlənilmişdir.

Əhməd Ağaoğlunun utopik səpkidə qələmə alınmış «Sərbəst insanlar ölkəsində» (1930) adlı bədii-fəlsəfi essəsində cəmiyyət həyatının sosial-siyasi, mənəvi-əxlaqi problemləri fonunda həmçinin ədəbiyyatın ictimai missiyası ilə bağlı məsələlərə də diqqət yetirilir. Ədib bədii ədəbiyyatda mədhiyyəçiyə qarşı çıxaraq bunun köləliyə, əsirliyə rəvac verdiyi qənaətinə gəlir. Müəllifin fikrincə, sağlıqlarında mədh olunmaqla ən uca mərtəbəyə yüksələnlər, ölümlərindən sonra həcv edilməklə ən aşağı dərəcəyə endirilir. «Şərq qəsidəxanları özləri də hiss etmədən və fərqi nə varmadan millətlərinə ən çox pislik edən insanlardır. Yazdıqları yazılarda parlaqlıq nə qədərdirsə, törətdikləri mənəvi təxribat da o qədərdir; çünki o nisbətdə cazibəli olmuş, təqlidçi və davamçılar tapmışdır.

Çox qəribədir ki, bu qəsidələr azad olmaq istəyən qeyri xalqların məktəblərində də hələ ədəbi nümunə kimi oxudulmaqdadır. ...Nə olursa olsun, azad olmaq istəyən bir cəmiyyətin bu hərəkəti əkini əkib üzərinə kükürd səpən bir cütçünün hərəkətlərindən geri qalmaz. İngilis qanunu hələ XV əsrdən bəri kralın mədh olunmasını da tənqid edilməsi qədər qadağan etmişdir» (6, 195-196).

Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, eqoizm, inamsızlıq, biganəlik, sevgisizliklə müşayiət olunan cəmiyyət həyatının indiki mənzərəsi ədəbiyyatın həyatdan, ictimai problemlərdən uzaqlığından, mücərədd təfəkkürün məhsulu olmasından qaynaqlanır. «Şərq ədəbiyyatı məhsulu olduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yad qalmışdır. Daim havalarda, boşluqlarda gəzmişdir. Tək bir şəxsin ifadəsi olmuş, insanlığa və təbiətə tərcümanlıq etməmişdir. Təbiəti insana, insanı insana sevdirməmişdir; bunları bir-birinə yaxınlaşdırmamışdır» (6, 223).

Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığında önəmli yerlərdən birini tutan «İran və inqilabı» əsərində 1500-cü ildən başlayaraq XX yüzilin əvvəllərinə qədər İran adlanan ölkənin tarixi izlənilmişdir. Müəllif İranın tarixində və tərəqqisində mühüm rol oynamış türk sülalələrinin idarəçilik və dövlətçilik mexanizmini izləmiş, yaradılan hakimiyyət sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkarlamağa çalışmışdır.

Əhməd Ağaoğlu İranın uzun illər türklərin hakimiyyəti altında olduğunu səciyyələndirərək yazır: «İranı min sənəldən bəri idarə edən, ona bəzən cahanşümul bir qiymət verdirən türklərdir. Hətta bu gün də İranın dövlət adamları, komandanları, ordusu əksəriyyətlə türklərdir. Son iki əsr əsnasında İranda zühur edən dini və siyasi hərəkətlər də bilxassə türklərə istinad etmişdir. İranın iqtisadi yaşayışında da türklər hakimdirlər. Beləliklə, İranın son min sənəlik tarixi həqiqətdə və doğrudan-doğruya Türk tarixinin bir şöbəsidir» (6, 124).

Lakin müəllif min illər boyu İrana hökmranlıq edən Türklərin öz milli kimliklərinə sahib çıxma bilmədiklərini təəssüflə qeyd etmiş və bunun səbəblərini aşkarlamağa çalışmışdır: «Fəqət nə çarə ki,

türklər başqa yerlərdə göstərdikləri zəifliyi burada da göstərmişlər. Felən və maddətən hakim olduqları halda mənəvi hakimiyyətlərini qurmaqda zəiflik göstərmişlər. Hökumət, ordu, ticarət, əkinçilik və hətta ədəbiyyat əllərində ikən şəxsiyyətlərinin ən canlı və ən davamlı amili olan dillərini qəbul etdirməmişlər. Əksinə, başqalarının dillərini dövlət dili olaraq qəbul etmişlər və sahibi olduqları dövlətə türk dövləti dedirtməyə önəm verməmişlər. Bu surətlə dövlət milliləşmək qabiliyyətini qeyb etmişdir» (6, 125).

Əhməd Ağaoğlu əsərdə, eyni zamanda Türklərin böyük bir coğrafiyaya, siyasi-iqtisadi qüdrətə sahib olduqları halda dil və mədəniyyət baxımından birlik və vəhdət yarada bilməmələrinə də diqqət yetirmişdir. «İrana mədəniyyət tarixində mövqe verən, fikir və ədəbi cərəyanların hamısı türk hakimiyyətləri zamanlarında vücuda gəlmişdir. Ondan əvvəlki dövrlərdə İranın vermiş olduğu yeganə əsər Zərdüştün «Zend Aveta»sı ilə pəhləvi lisanındakı ikinci dərəcəli dini mahiyyətdəki yazılardır. İranın hələ də yaşayan ilk böyük şairləri, məsələn, Rudəki, Unsuri, Usəndi, Firdovsi və sairə hamısı Qəznəvilər zamanında yetişmişlər və Mahmudun sarayı ətrafında toplanmışlar. İranın məlum olan klassik ədəbiyyatı isə, məsələn, Sədilərin, Hafizlərin və sairənin əsərləri, ya doğrudan-doğruya Səlcuqlar zamanına və yaxud onları təqib edən Atabəylər zamanına təsadüf edir. İrandakı fəlsəfə və dini cərəyanlar da eyni dövrlərə aiddir. Şərqi bütün tarixi isbat edir ki, əgər Türk sülalələrində milli şüur olsa idi, bütün bu cərəyanlar türkcə olacaqdı və bu surətlə Türk kulturu milliləşərək bütün Şərqi hakim olacaqdı. Əlişir Nəvainin əsəri isbat edir ki, Türk lisanı belə bir kulturu daşımaq və bəsləmək qabiliyyətinə malikdir. Fəqət, nə çarə ki, işte bu şüur olmamışdır!» (6, 125).

Əhməd Ağaoğlu «Mən nəyəm?» adlı fəlsəfi araşdırmasında Şərqiə altruizmlə müqayisədə eqoizmin inkişaf etdiyinə və dolayısı ilə islam dünyasında tənəzzülün səbəblərini aşağıdakı kimi səciyyələndirir: «1. Ailə və ailədə qadının vəziyyəti; 2. Məktəb və ədəbiyyatın təsiri; 3. Çox uzun sürən anarxist istibdadın təsiri» (6, 55). Ədib bu məsələdə ədəbiyyatın üzərinə düşən vəzifələri xüsusi

şəkildə dəyərləndirir: «Ədəbiyyat da ta son zamanlara qədər mənə öz qınına çəkilmək və özümdən başqasını düşünməmək yoluna sürükləmişdir» (6, 58).

Əhməd Ağaoğlunun «Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri» əsəri onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin fərqli səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Ədibin fikirincə, «Heç bir millətdə ədəbiyyat ruslarda olduğu qədər həyatla müvazi bir surətdə yürüməmişdir. Ədəbiyyatın bu istiqaməti rus zehniyyətinə o qədər uyğun gəlmişdir ki, rus ədəbiyyat nəriyyəçiləri ədəbiyyatı tərif edərkən, ümumiyyətlə onu həyatın və mühitin aynası deyə səciyyələndirmişlər. Və həqiqətdə rus ədəbiyyatının tarixi rus mədəniyyətinin tarixidir» (6, 153).

Əhməd Ağaoğlu rus ədəbiyyatını səciyyələndirərkən onun məhiyyətinə xas olan müxalifətçilik ruhunu xüsusi şəkildə vurğulayır. Onun qənaətinə, «müdhiş, qısqanc və mütəəssib bir istibdadın altında doğulub böyümüş olan rus ədəbiyyatı Puşkinin dühası ilə yolunu bulduğu gündən etibarən daim müxalifət rəngini daşımışdır» (6, 156).

Bəhs olunan məqalədə rus ədəbiyyatı tarixinin mərhələ təsnifatını verən ədib daha çox A.S.Puşkinin yaradıcılığını araşdırmış, onun ədəbiyyat tarixindəki xidmətlərini səciyyələndirmişdir.

* * *

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük mütəfəkkir **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin** (1884-1955) mühüm xidmətləri olmuşdur. İyirminci yüzilin əvvəllərində dünyanı sarsıdan mürəkkəb, təlatümlü proseslərin burulğanında müstəqil cümhuriyyət qurmaqla Azərbaycan tarixinə misilsiz səhifələr yazan bu böyük siyasi xadimin şərəfli ömür yolunun yarından çoxu mühacirətdə keçmişdir.

1909-cu ilin əvvəllərində Bakıda təqiblərdən və həbs təhlükəsindən xilas olmaq üçün İrana gedən siyasi xadim fəaliyyətini burada davam etdirmiş, Tehrandə «İrani-nou» qəzetinin əsasını qoymuş, qəzetin səhifələrində elmi, bədii və publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir. 1911-ci ilin mayında Tehranı tərk edib Türkiyəyə

gedən Məhəmməd Əmin bəy İstanbulda «İran türkləri» və «İran tarixçeyi-inqilabı» adlı silsilə məqalələrini yazmışdır ki, bu tədqiqatın mühüm bir qismi ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) qurulmasında müstəsna xidmətlər göstərən M.Ə.Rəsulzadənin adı milli istiqlal tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Onun bu dövrdə bağımsız dövlət quruculuğu yönündə apardığı islahatlar ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına ciddi təkan vermişdir.

Cümhuriyyətin süqutundan sonra həbsdən azad edilərək Stalinin xüsusi qatarında Moskvaya aparılması əslində M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın istiqlal mücadiləsindən qopararaq «mənən öldürmək çarələrini düşünməkdə» (406, 32). Lakin böyük siyasi lider iradə və siyasi qətiyyət göstərərək çətinliklər bahasına Türkiyəyə mühacirət etmiş, İstanbulda «Yeni Qafqazya», «Azəri Türk», «Odlu yurd» dərgilərinin əsasını qoymuş, həftəlik «Bildiriş» qəzetini çıxarmışdır. Həmçinin «Azərbaycan cümhuriyyəti», «Əsrimizə Siyavuşu», habelə «İstiqlal məfkurəsi və gənclik», «Rusiyada siyasi vəziyyət», «Qafqazya türkləri», «İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi» və başqa əsərlərini nəşr etdirmişdir.

1931-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər nümayəndələri ilə birlikdə Türkiyəni tərk edərək Polşaya sığınan M.Ə.Rəsulzadə ədəbi-publisistik və tarixi-siyasi təmayüllü araşdırmalarını burada davam etdirir. Avropa mühacirəti dövründə o, «İstiqlal» qəzeti və «Qurtuluş» dərgisinin əsasını qoyur, «Panturanizm haqqında», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan hürriyyət savaşı» və başqa əsərlərini yazıb çap etdirir, habelə «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının ilkin variantını tamamlayır.

Müharibədən sonra, 1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə dönməyən ədib ömrünün sonlarına qədər Ankarada yaşamışdır. Bu dövrdə onun «Azərbaycan kultür gələnləri», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan şairi Nizami» əsərləri nəşr olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları içərisində «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası daha çox diqqəti cəlb edir. 1941-ci ildə şairin 800 illik yubileyi münasibətilə

Rumıniyada tamamlanmış olan bu əsər müəllifin özünün qeyd elədiyi kimi, mühacirətin doğurduğu səbəblər üzündən gecikmiş və o yalnız on il sonra, 1951-ci ildə Ankarada işıq üzü görmüşdür. Ciddi yaradıcılıq axtarırlarının yekunu olan bu əsər Nizami şəxsiyyətinin və ədəbi irsinin mübahisəli məqamlarının öyrənilməsi baxımından maraq doğurur.

Maraqlıdır ki, 1928-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Qafqazya türkləri» əsərinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə həsr olunmuş qisminə, müəllif Nizami haqqında danışarkən onun fars dilində yazdığını, Gəncədə doğulduğunun ehtimal edildiyini, milli mənsubiyyətinin mübahisəli olduğunu qeyd etmişdir (401, 29). Lakin sonralar Məhəmməd Əmin bəyin Şərq mədəniyyəti tarixi ilə bağlı araşdırmaları və Avropa şərqşünaslarının əsərləri ilə dərinlən tanışlığı onda Nizami fenomeninə yenidən qayıdış ehtiyacı doğurmuşdur.

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında hər şeydən əvvəl, Nizaminin türklüyü ilə bağlı məqamların açıqlanmasına çalışılmışdır. Ədib hələ 1949-cu ildə Ankarada nəşr olunmuş «Azərbaycan kultür gələnləri» kitabında Nizaminin türklüyünü isbatlamaq üçün onu fars şairi Firdovsi ilə müqayisə edərək yazırdı: «Nizami Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır; mövzuları və təfəkkürü etibarlı ilə bir türkdür. O, bütün yaxşıqları, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edir. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində türk dövlətidir» (398, 12).

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında isə müəllif şairin zəngin yaradıcılıq yolunun təhlili fonunda şairin yalnız milliyyətçə deyil, əsərlərinin məzmunu-mahiyyətilə türklüyünü sübuta yetirmiş və belə doğru qənaətə gəlmişdir ki, yalnız dil faktoru ruhən türklüklə bağlı olan Nizami sənətini fars mədəniyyətinə daxil etmək üçün əsas ola bilməz. Qənaətlərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün dünya ədəbiyyatının analoji məqamlarına diqqət yetirən tədqiqatçı bəzi hind yazıçıların ingilis, finlərin bir çox klassiklərinin İsveç dilində yazdıqları halda, öz milli ədəbiyyat tarixlərinin faktoru kimi dəyərləndirildiyini xatırlatmışdır.

Tədqiqatçı həmçinin Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu iddia edən iranşünas alimləri, o cümlədən İranda şairin külliyyatını nəşr etdirmiş olan Vəhid Dəstgirdini kəskin tənqid etmişdir. O, Nizami əsərlərinin əski nüsxələrinin surətini monoqrafiyasının sonunda verməklə şairin Qum şəhərindən olması ilə bağlı misraların sonrakı dövrün mirzələri tərəfindən əlavə edildiyini üzə çıxarmışdır.

Tədqiqatçı nizamişünaslığın o zamana qədər diqqət yetirmədiyi bir məsələyə – «Nizamidə rusluq» mövzuna toxunmuş, şairin yaradıcılığının ruslar əleyhinə məqamlarını qabartmış, onun əsərlərindən seçdiyi və sovet nəşirlərinin redaktəsində ixtisar olunmuş müəyyən misraları təhlilə cəlb etməklə fikirlərini açıqlamışdır. Tədqiqatçı «Yeddi gözəl» poemasındakı slavyan gözəlinin nağılında sarayın qırmızı rəngdə təsvir olunmasını rusluq və qan anlayışlarının eyniyyət təşkil etməsi kimi mənalandırmışdır.

Monoqrafiyada Nizami və Qafqaz, Nizaminin qadın obrazları, Nizamidə dövlət və ədalətli hökmdar ideali və s. kimi ictimai məzmun daşıyan məsələlərə geniş yer verilmişdir. Tədqiqatçı təhlil etdiyi problemləri gümünüzlə əlaqələndirmiş, Nizami mövzularının əbədiliyini yaşadığımız dünyanın sosial-siyasi qayğıları ilə bağlılığında görmüşdür.

O, «Xəmsə»yə daxil olan əsərləri xronoloji ardıcılıqla təhlil etməklə onların fərqli və ümumi cəhətlərini aşkara çıxarmış, beləliklə şairi yaradıcılığının ideya-məfkurəvi təkamülünə görə qiymətləndirə bilmişdir.

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının «İki Leyli-Məcnun» (Nizami və Füzuli arasında qarşılaşdırma) bölümü hər iki sənətkarın ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi baxımından diqqəti çəkir. Nizami və Füzuli şeirini adı çəkilən əsərlərin fonunda analoji müqayisəyə cəlb edən tənqidçi fikirlərini belə yekunlaşdırır: «Nizami Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır» (397, 319).

Tədqiqatçının monoqrafiyanın sonuna əlavə elədiyi «Nizami» mənzum xülasəsi isə elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrin poetik yekunu kimi səslənir. Təəssüf ki, əsəri Azərbaycan türkcəsinə

uyğunlaşdırən professor Rüstəm Əliyev monoqrafiyanı bəzi ixtisarlara nəşr etdirmiş, bu isə Azərbaycan oxucularında bəhs olunan tədqiqat haqqında yanlış və yarımçıq təsəvvür yaratmışdır (272). Qeyd edək ki, əsərin sonrakı nəşrləri də qeyri-professional şəkildə nəşrə hazırlandığı üçün ciddi qüsurlarla müşayiət olunmaqdadır.

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində ən qədim dövrdən başlayaraq milli mədəniyyətin keçdiyi yolu və yazılı ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərini izləyən müəllif mənəvi-kulturoloji yaddaşın tarix boyunca istiqlal ideallarına tapındığı qənaətini vurğulamışdır. Bu mənada ədibin Azərbaycan mədəniyyət tarixini istiqlal məfkurəsi işığında təhlilə cəkərək ədəbi nümunələri də bu istiqamətdə dəyərləndirməsi mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə M.Ə.Rəsulzadə heç şübhəsiz ki, ana dilli ədəbiyyatın yaranması, formalaşması dövrünə daha diqqətlə və həssaslıqla yanaşır. O, bu prosesi Azərbaycan tarixinin, onun dövlət quruculuğunun təbii, qanuni yekunu kimi qiymətləndirir. Ana dilli ədəbiyyatdan danışarkən Şah İsmayılın yaradıcılığını diqqət mərkəzinə cəkən M.Ə.Rəsulzadə şairin ilk öncə türk dilinə münasibətini vurğulayır. Tədqiqatçı «türk ədəbiyyatının parlaq günəşi» hesab etdiyi Füzulini də bu bağlamda dəyərləndirir.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyə ədəbiyyatşünası doktor Əbdülqadir Qaraxanın «Füzulinin həyatı, mühiti və şəxsiyyəti» adlı kitabına yazmış olduğu resenziyada şairin heç bir zaman şübhə doğurmayan milliyyətilə bağlı ayrıca söhbət açan müəllifi tənqid edərək yazırdı ki, onun türk olmasının sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu gün diqqət mərkəzində Füzulinin milliyyəti deyil, milliyyətçiliyi, türk-lüyü deyil, türkçülüüyü dayanmalıdır.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə isə ədəbiyyatşünas Füzulini belə səciyyələndirirdi: «Doğunun ən böyük liriki Füzuli yalnız Azərbaycanı deyil, türkcə oxuyan bütün dünyanı həyəcanlandırır. Doğunu iyi bilən avropalılar Füzulinin lirizminə heyrandırlar. ... Azərbaycan ədəbiyyatı XIX yüzilin başlarına qədər Füzulinin tamamilə təsiri altında qalmışdır» (398, 24).

Mirzə Fətəli fenomeninə xüsusi dəyər verən M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə yazırdı: «Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Şerqin Molyeri, ruslar da Qoqolu deyirlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta özündən alınmışdır. Burada orta çağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, alim görünənlərin səfsətəçiliyi, qara cəhalətin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur» (398, 25-26).

M.Ə.Rəsulzadə Mirzə Fətəli ədəbi məktəbinin davamçıları olan Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir kimi klassiklərin yaradıcılıq yolunun araşdırılmasına da həssaslıqla yanaşmışdır. Tədqiqatçı «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə hər iki dramaturqu milli dram sənətinin ən dolğun əsərlərini yaratdığı üçün təqdir edir, «Vəzirli Nəcəf bəy» məqaləsində isə Nəcəf bəyin taleyi ilə qəhrəmanı Fəxrəddin bəyin aqibəti arasında bənzərlik görürdü: «Vəzirli Nəcəf bəyin simasında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səhnəsi Mirzə Fətəlidən sonra gələn çox mühüm bir nümayəndəsini itirdi. Bütün əsərlərində millət eşqini, xalqa qulluq etmək zövqünü, azadlıq və istiqlal fikirlərini tərənnüm edən bir yazıçı üçün qısa bir müddətə olsa da, istiqlal və azadlığa qovuşan Vətəninə təkrar əsirlik və istila altında buraxıb ölmək qədər bir tragediya təsəvvür oluna bilməz.

Vəzirli Nəcəf bəyin ölümü öz qəhrəmanı Fəxrəddinin ölümünə nə qədər bənzər!..» (394, 50).

Müəllifin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri ilk dəfə 1936-cı ildə Berlində türkcə çap olunmuş, bunun ardınca rus dilinə çevrilərək iki il sonra Parisdə də işıq üzü görmüşdür. Sonralar müəllif əsər üzərində işini davam etdirmiş, tədqiqatını yeni mənbələr əsasında xeyli zənginləşdirmişdir.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərinin son, kamil variantı 1951-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Lakin bununla da müəllif əsər üzərində öz işini bitmiş hesab etməmişdir. Türkiyənin İzmir

Egey Universitetinin professoru Əli Yavuz Akpınarın şəxsi arxivində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müasir ədəbiyyatın tədqiqi ilə bağlı pərakəndə əlyazmaları vardır. Bu əlyazmaları tədqiqatçının imkan daxilində əldə edə bildiyi əsərlərin təhlilindən ibarətdir. Görünür, müəllif əsərin material qıtlığı ilə bağlı çatışmazlıqlarını doldurmaq və yeni mənbələri tədqiqata cəlb etmək fikrində olmuşdur.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» Cümhuriyyət illərinin təsviri ilə başlayır. Həmin dövrü Azərbaycan tarixinin ən həyəcanlı günləri kimi təqdim edən müəllif «ədəbiyyatın da bu həyəcana tərcüman olduğunu» qeyd etmiş, istiqlal mövzusu ilə bağlı şair Əliyusifin və Əhməd Cavadın şeirlərindən nümunələr vermişdir. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının Əhməd Cavadın «Nədən yarandın» şeirinin 28 may – İstiqlal günü münasibətilə yazıldığını göstərməsi yanlışdır. Daha əvvəl yaranmış bu şeirin istiqlal bayramı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun və başqa klassiklərin yaradıcılığı təhlil olunmuşdur. Sovet ədəbi tənqidinin ənənəvi tədqiqatlarından fərqli olaraq bu əsərdə adı çəkilən müəlliflərin yaradıcılığının dövrlə, mühitlə müxalif, bəzi məqamlarına diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanda qurulan sovet hakimiyyətinin ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi mənfi təsiri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə belə səciyyələndirirdi: «Sovet istilasından ədəbiyyatın maneəsiz irəliləməsi üçün əngəllər doğurdu. Milli ruha yabançı olan kommunist hökuməti formaca milli ədəbiyyata əvvəlcə təhəmmül göstərdisə də, məlum olduğu üzrə, ona beynəlmiləl sosialist məzmunu verməyə çalışdı. Fəqət sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada «proletkult» deyilən bir kultür yaratmaq haqqında sərf etdiyi əməllərində müvəffəq ola bilmir. Bu iş üçün o gərəkli ünsürlərə malik deyildi. Ədəbiyyat əski ustadların əlində idi» (392, 5).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığına münasibəti mühacirət ədəbi tənqidinin mövqə və konsepsiyasını açıqlayır.

Tənqidçi Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» pyesini «cəmiyyət ana köklərindən uzaqlaşdırmaq istəyənlərə etiraz ruhuna görə», Süleyman Sani Axundzadənin «Laçın yuvası» dramını isə «inqilabın məqsəd kimi deyil, vasitə kimi göstərildiyinə» görə təqdir edirdi (392, 6).

Əsərdə Hüseyn Cavidin yaradıcılığına xüsusi məhəbbətlə yanaşılmalıdır. Müəllif dramaturqun «Topal Teymur», «Peyğəmbər», «İblis» və «Səyavuş» pyeslərinin təhlili fonunda onun yaradıcılığına xas olan bir ümumiliyi – müəllifin bu günün həqiqətini deyə bilmək üçün tarixin qoynuna sığınmasını doğru müşahidə etmişdir. Məhəmməd Əmin bəy sovet cəmiyyətində «sənətkarlarımızın hansı formalarda öz fikirlərini söyləmək imkanı tapdıqlarını» sübut üçün Cavidin əsərlərini nümunə göstərir. Cavid müasir həyatın nəbzini tuta bilməməkdə təqsirləndirən sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq o, müəllifin tarixi və bəşəri mövzulara müraciətini məqsədyönlü hesab edirdi. Ədib «Topal Teymur» pyesini türk tarixini səhnəyə gətirməklə «milliyyət» hissini təbliğ eləyən bir əsər kimi qiymətləndirirdi. Müəllifin fikrincə, ideyaca müasir olan «Peyğəmbər», «İblis» və «Səyavuş» faciələrində isə dolayısı ilə «hürriyyət», «türkçülük», «yurdsevərlik» qayəsi təbliğ edilmişdir. Tənqidçi dramaturqun əsərlərindən gətirdiyi poetik nümunələrlə onun hansı ideala xidmət etdiyini aşkarlamağa çalışmışdır (392, 8).

«Peyğəmbər» dramındakı vətənpərvərlik ruhu da tənqidçinin nəzərindən yayınmamışdır: «Bilxassə ki, kommunist rejimi və istilasası altında əzilən Azərbaycan vətəninə azərbaycanlı şairin yaratdığı Peyğəmbərin ağzından söylənen vətən şüarının ifadəsi aydındır. Bu milliyyətçi bir mənadadır» (392, 11).

«Səyavuş» faciəsinin dramaturqun yaradıcılığında xüsusi yer tutduğunu qeyd edən tənqidçi onun mövzu baxımından aktuallığı və bədii kamilliyini diqqət mərkəzində saxlayır.

Məhəmməd Əmin bəyin qənaətinə, «Səyavuş»un qiyməti yalnız «türk şeirinin gözəllik əsrarını bəlirtən» sənətkarın «bir ifadə parlaqlığı»nda deyil, həmçinin hürriyyət üçün çarpışmağa səsləyən fikir və mülahizələrinin mövcudluğundadır (392,14-15).

Əsərdə qaldırılan problemlərlə Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını bir-birinə bağlayan məqamların olması da tənqidçinin nəzərindən yayınmamışdır.

Ədib yaradıcılığına xüsusi məhəbbət bəslədiyi Cəfər Cabbarlı haqqında danışarkən sovet tənqidçilərinin ədibi kollektivçilik ruhunu ən çox mənimsəyən yazıçı adlandırması fikrini təkzib edərək yazır ki, əslində dramaturqun əsərlərinin adı, hadisələrin qoyuluşu və bədii həlli göstərir ki, o, fərdiyyətə üstünlük vermiş və bütün yaradıcılığı boyu bu məramı izləməyə çalışmışdır. C.Cabbarlı individualizmini sübut üçün görkəmli ədəbiyyatşünas və tarixçi M.B.Məmmədzaadənin fikirlərinə əsaslanan tədqiqatçı dramaturqun yaradıcılığının qısa xülasəsini verərkən onun əsərlərində istiqlal məfkurəsiylə həmrəy məqamları qabartmağa çalışır və «Aydın» (əslində bu sitat «Oqtay Eloğlu» dramındandır) pyesindən belə bir sitat gətirir: «Dəf olsun osmanlıların Hicazdakı, ingilislərin Hindistandakı, rusların da Azərbaycandakı ağılıqları» (392, 19).

Yaxud «Od gəlini» pyesini təhlil edərkən müəllif dar ağacı altında dayanıb «la ilahə illəllah» deməkdən imtina edən baş qəhrəman Elxanın taleylə bağlı C.Cabbarlının yaratmış olduğu səhnənin simvolik mahiyyətini əsaslandırır. Onun fikrincə, bu səhnədə «ərəb» sözü ilə «islam» sözünü «rus» və «kommunizm» sözlərilə əvəz etmək lazımdır ki, müəllifin nə demək istədiyi aydın olsun (392, 20). Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında C.Cabbarlının ən mürəkkəb və mürəkkəb olduğu qədər də mübahisəli olan «Od gəlini» pyesi bu kontekstdə təhlil edilməmişdir.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində şair Əhməd Cavadın yaradıcılığının təhlilinə də xeyli yer verilmişdir. İstiqlal şairinin yaradıcılığının sovet dövründə digər millətçi sənətkarlara nisbətən daha ciddi müqavimətlə qarşılandığını göstərən tənqidçi onun məcburiyyət üzündən təbiət mövzularına üz tutduğunu, fikirlərini pədələmək üçün simvollarla müraciət etdiyini üslubunun səciyyəvi cəhəti kimi dəyərləndirmişdir. Lakin şairin əsərlərindəki

rəmzlərin «çekist ruhlu sovet tənqidçiləri» tərəfindən «deşifrə olunduğunu» (392, 16) qeyd etməklə rejimin ən sərt qadağalarına baxmayaraq məslək və məramından dönməyən bu böyük sənətkarın həm poetik qüdrətini, həm də şəxsiyyətini açıqlamışdır. Tədqiqatçı, eyni zamanda, Ə.Cavadın istedadının və yaradıcılığının onun ideya əleyhdarları tərəfindən etiraf olunmasını, əsərlərinin kommunist şairlərin arasında belə əldən-ələ gəzməsini, mövzularının ədəbiyyata mövzu olmasını xatırlatmaqla dolayısı ilə müəllifin ədəbi mövqeyini şərtləndirmiş olur.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarının yaradıcılıq yolundan bəhs edərkən Səməd Vurğunun ədəbi irsini və onun «Vaqif» əsərini qısaca səciyyələndirən M.Ə.Rəsulzadə ədibin yaradıcılığına tarixi müstəvidə yanaşmış, onun hansı mühitin sənətkarı olduğunu, hansı şəraitdə yazıb-yaratdığını unutmamışdır. Bir tərəfdən Stalini idealizə edən şeirlər, qarşı tərəfdən «Vaqif» kimi milli ruhlu dram əsəri yazan Səməd Vurğunun yaradıcılığına məxsus bu ikiliyi obyektiv yöndə dərk edən tənqidçi şairin ədəbi irsində ikinci məqamın üstün və aparıcı olduğunu sezmış, adı çəkilən pyesi «Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verən», «çağdaş Azərbaycan səhnəsinin ən uğurlu əsəri» kimi dəyərləndirərək Vaqiflə Qacarın dəyişdiyi məşhur dramatik epizodu nümunə gətirmişdir (398, 27-28).

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» tədqiqatında 1937-ci il repressiyasına geniş yer verilmiş, onun ədəbiyyat, mədəniyyət və ictimai-siyasi həyatdakı mənfi təzahürləri izlənilmişdir. Milli düşüncələrin aradan götürülməsi, latın qrafikasından kirilə keçilməsi, millətin adının «türk»dən «azərbaycanlı»ya dəyişdirilməsi, ideologiyada kommunizm məfkurəsinin hakim olması bu zorakı siyasətin yekunu kimi səciyyələndirilmişdir. O yazır: «Bu dövrdən başlayaraq azəri və ya Azərbaycan türkcəsi yox, Azərbaycan dili, milləti və ədəbiyyatı vardır. Milliyyət və din camiası ilə vücuda gələn kultür mühiti yox, yalnız kommunist ideolojisi və sovet patriotizmi vardır. Məhəlli və milli dəyərlər yalnız bu «müştərək və

böyük vətən»in mənfəətlərinə uyduqları nisbətdə sayılır və sevilirlər, əks təqdirdə əzilir və öldürürlər» (392, 26).

M.Ə.Rəsulzadənin «Ədəbi bir hadisə» məqaləsi Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» əsəri haqqında yazılmış ilk tədqiqatlardan biri kimi diqqəti çəkir. Əsəri Şəhriyarın türkcə ilk qələm təcrübəsi kimi dəyərləndirən tənqidçi daha çox dil faktoru üzərində dayanmış, onu əsasən bu baxımdan səciyyələndirmişdir. Poemadan gətirilən çoxlu sayda örnəklər də əsərin dilini incələməyə xidmət edir. Başqa sözlə, M.Ə.Rəsulzadə ustad Şəhriyardan Azərbaycan şairi kimi deyil, Azərbaycan türk dilinin şairi kimi bəhs etmişdir. Lakin əsərin əhəmiyyətini yalnız ana dilində yazılması ilə məhdudlaşdırmayan tədqiqatçı onun məzmunca da təkərsizliğini, «ədəbi baxımdan böyük bir hadisənin əsasını qoyduğunu» qeyd etmişdir (395).

M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatın böyük təsir gücünə malik olduğunu bilir, onun yalnız ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütövlükdə xalqın mənəvi-əxlaqi simasının formalaşmasındakı əhəmiyyətini görür və qiymətləndirirdi. O, «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» əsərində latış, eston, fin kimi Baltik sahili ölkələri xalqlarının istiqlal mübarizəsində ədəbiyyatın rolunu xüsusi qeyd edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə çağdaş ədəbiyyatın nəzəri-metodoloji məsələləri ilə də məşğul olmuş, onun tədqiqatlarında sosialist realizmi metodunun mahiyyəti, «formaca milli, məzmunca sosialist» formulu arxasında milli mədəniyyətin beynəlmilləşdirilməsi, əslində isə «ruslaşdırılması» məsələləri elmi şərhini tapmışdır. Xüsusilə, ədibin ədəbiyyat və siyasət məsələsinə münasibəti bu mühüm problemin araşdırılmasına aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Elm və siyasət» adlı məqaləsində XX yüzilin əvvəllərində V.İ.Leninin hakimiyyətin ədəbiyyat və mədəniyyət üzərində hegemonluğunu təsbit edən müddəalarının tam əksinə olaraq yazırdı ki, «mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir» (*«İstiqlal» gazetəsi (Berlin), 1 Ekim 1933*). Müəllifin fikrincə, cəmiyyətin inkişafında qazanılmış dəyərləri elmin süzgəcindən keçirib ümu-

miləşdirmək və cəmiyyətin nizamını ona görə qurmaq mədəniyyətin, ədəbiyyatın qarşısında duran ən böyük ictimai idealdır.

«Elm və siyasət» məqaləsində müəllifin qənaətlərinə görə, sovet elminin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ən böyük naqisliyi məhz ondadır ki, burada mədəniyyət siyasəti deyil, əksinə siyasət humanitariyanı idarə edərək özünün inhisarına salır. Məhz bunun nəticəsi kimi, Məhəmməd Əmin bəy sovet dövründə yaranan ədəbiyyatın mühüm bir qismini xalqın mədəniyyətinə daxil olmadığı üçün «cəfəngiyyat yığını» adlandırır.

M.Ə.Rəsulzadə 1952-ci ildə Ankarada «Azərbaycan» dərgisinin əsasını qoymuşdur. İndiyədək davamlı şəkildə nəşr olunan bu dərginin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, etnoqrafiyası ilə bağlı dəyərli yazılar çap olunmuşdur.

* * *

Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının, ümumən filoloji fikrinin dünya miqyasında təmsilçilərindən biri olan **Əhməd Cəfəroğlunun** (1899–1975) adı və əsərləri uzun müddət doğma Vətəninə nəinki yasaq olunmuş, hətta ötən yüzilin 70-ci illərində onun əleyhinə ciddi təbliğat kompaniyası aparılmışdır. Böyük vətənpərvər alim ömrünü Azərbaycanın azadlığına, milli mədəniyyətin tədqiqi və təbliğinə həsr elədiyi halda, Vətəninə ona «böhtançı» damğası vurulmuşdur.

1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olan Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. O, burada İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş, 1925–1929-cu illərdə Almaniya xarici işlər nazirliyinin təqaüdənsü kimi Berlin və Breslau universitetlərində təhsilini davam etdirmişdir. Gənc alim 1929-cu ildə Breslau Universitetində Fridrix Gizinin rəhbərliyi altında «Gəncə şivəsində 75 Azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə» («75 Azerbaidshanische Lieder «Bayatı» in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erklärung») mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllifin bu əsəri

bir il sonra Berlində alman dilində «Şərq dillərinə dair seminarın materialları»nda (*Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, c. 32-33, 1929-1930) nəşr olunmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılıq irsi geniş və çoxşaxəlidir. Alimin tədqiqatlarında qədim türk yazılı abidələri, folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və nəzəriyyə problemləri, klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar xüsusi yer tutur. Xatırladaq ki, Türkiyə ədəbiyyatşünası Osman Fikri Sərtqayanın hazırladığı müxtəsər bibliografiya Əhməd Cəfəroğlunun 400-ə yaxın əsəri göstərilmişdir.

Türkoloji araşdırmaları ilə bütün dünyada şöhrət tapan Əhməd Cəfəroğlu bir çox Qərb ölkələri universitetlərində mühazirələr oxumuş, Polşa Şərqşünaslar Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Polşa EA-nın müxbir üzvü, Macarıstan EA yanında fəaliyyət göstərən Körösi-Skoma cəmiyyətinin müxbir üzvü, Azad Ukrayna Universitetinin fəxri doktoru, Azad Ukrayna Elmlər Akademiyasının, Beynəlxalq Dialektologiya Mərkəzinin və Ural-Altay Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. O, 1949-cu ildən Beynəlxalq Onomastika Cəmiyyətinin Türkiyə üzrə təmsilçisi seçilmiş, türkoloji tədqiqatlarına görə 1955-ci ildə İspaniyanın «De Alfense el Sabio» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu «Azərbaycan yurd bilgisi», «Türk amacı», habelə İstanbul Universitetinin nəşr etdiyi «Türk dili və ədəbiyyatı» dərgilərinin redaktoru olmuşdur. Bu dərgilərin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili və folkloru ilə bağlı ciddi nəzəri-analitik yazılar dərc olunmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlunun elmi-nəzəri araşdırmaları əsas etibarilə türkologiya, folklor, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidlə bağlıdır. Görkəmli alimin qədim türk, ərəb, fars, rus, alman, fransız və italyan dillərinə dərinlən yiyələnməsi onun araşdırmalarının çoxşaxəliyinə, monumentallığına və elmi tutumuna ciddi təsir göstərmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq tədqiqatları Azərbaycan ağız ədəbiyyatının təbliği ilə yanaşı, onun toplanması və araşdırılmasının müxtəlif yönlərini və problemlərini əhatə etməkdədir. O,

xalq ədəbiyyatına, elin yaratmış olduğu sərvətlərə humanitariyanın bütün qanadları üçün gərəkli olan informasiya mənbəyi kimi yanaşır, həmçinin yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın əlaqə və bağlarının ən gizli qatlarını açmağa səy edir, bununla yazılı ədəbi örnəklərin cavab vermədiyi suallara aydınlıq gətirməyə çalışırdı.

Şifahi ədəbiyyatın zəngin və tükənməz qanadlarından olan dastanlar xalqın alpərənlik tarixini, mübarizə əzmini, sosial-siyasi təkamülünü əks etdirdiyi, habelə əxlaqi-estetik baxışlarını yaşatdığı üçün yaradıcılığının erkən çağlarından alimin diqqət və marağını çəkmiş, o, ayrı-ayrı yazılarında «Kitabi-Dədə Qorqud», «Aşıq Qərib», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» kimi epik yaradıcılıq nümunələri haqqında ətraflı danışmış, bu qiymətli abidələri bütün aspektləri ilə təhlil etməyə çalışmışdır.

Müəllifin «XVI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas», «Tərəkəmə ağzi ilə hüdudu boyu saz şairlərindən Qurbani və şeirləri», «Hüdudu boyu saz şairlərindən Dədə Qasım» kimi araşdırmaları onun aşiq sənətinə heyranlığını əks etdirməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlunun aşiq ədəbiyyatına dair araşdırmaları bir neçə aspekti ilə təqdir olunmağa layiqdir. Hər şeydən öncə, bu araşdırmaların ehtiva etdiyi material yeni və orijinaldır, daha doğrusu, onun özünün toplayıb üzə çıxardığı yaradıcılıq məhsuludur. Qarşı tərəfdən, alim bir çox folklorşünaslardan fərqli olaraq topladığı mətnlər üzərində ədəbi dilə uyğunlaşdırma işi aparmamış, mətnlərin bakiyyəsinin, şivə və ləhcə ünsürlərinin qorunmasına diqqət yetirmişdir.

Ədibin mifologiya ilə bağlı araşdırmaları da diqqətəlayiqdir. «Azəri türk həyatında batil etiqadlar», «Anadolu və Azərbaycan uşaq folklorunda şamanizm bakiyyəsi», «Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı» kimi tədqiqatları onun mifologiya ilə ardıcıl məşğul olduğunu və bu sahədə bir sıra uğurlar əldə etdiyini göstərməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlunun türk folkloru ilə bağlı araşdırmaları Azərbaycan mühacirətinin elmi-nəzəri potensialının yalnız milli ədəbiyyatı təbliğ və tədqiq etməyə yönəlmədiyini, həmçinin müs-

təqil, çoxsaxəli fəaliyyət göstərdiyini şərtləndirir. Tədqiqatçının «Doğu ellərimiz ağızlarından toplamalar», «Quzey Doğu ellərimiz ağızlarından toplamalar», «Güney Doğu ellərimiz ağızlarından toplamalar», «Anadolu elləri ağızlarından dərləmələr», «Sivas və Toqat elləri ağızlarından toplamalar», «Orta Anadolu ağızlarından dərləmələr», həmçinin «Anadolu dialektolojisi üzərinə malzəmə» (iki cildə) və digər əsərləri folklorşünaslığın öyrənilməsi sahəsində bənzəri olmayan əsərlərdir. Onu da xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, tədqiqatçı 1940-1951-ci illərdə bəhs olunan folklor və dialektoloji materialları toplamaq üçün Türkiyənin şəhərlərinə elmi ekspedisiyaya getmiş, yaşlı sakinlərlə görüşmüş, zəngin mətn və mənbələr əldə etmişdir. Alimin bu sahədəki fəaliyyətinin təqdirəlayiq cəhətlərindən biri də türmələrdəki məhbuslarla görüşərək onların işlətdiyi arqoları toplamasıdır.

Onu da xatırladaq ki, 1942–1951-ci illərdə Türk Dil Qurumu Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb tərtib etdiyi folklor materiallarından ibarət yeddi iri həcmli silsilə kitab nəşr etmişdir. Bu silsilənin ilk kitabı olan «Doğu ellərimiz ağızlarından toplamalar» Qars və Ərzurumda yaşayan Azərbaycan türklərinin ağız ədəbiyyatı nümunələrini əks etdirməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlu folklorşünaslıqla yanaşı, klassik və müasir ədəbi irsin tədqiqi ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun 1932–1933-cü illərdə nəşr etdirdiyi «XIX əsr azəri şairi Siraci», «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi», «XVIII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı» və başqa əsərləri müəllifin bu sahədə ilk axtarışları kimi uğurludur. Bu tədqiqatlarında Əhməd bəy ilk dəfə olaraq Siraci və Məlik bəy Avçı kimi Azərbaycan klassikləri haqqında məlumat vermiş, onların əsərləri ilə oxucuları tanış etmiş və alimlərin diqqətindən yayınmış bu iki sənətkarın ədəbiyyat tarixinə dönüşülməsinə nail olmuşdur.

Alimin görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərliyə ithaf elədiyi «XIX əsr azəri şairi Siraci» kitabında əslən Qarabağdan olan məşhur Seyid Həmzə Nigarinin oğlu Siracinin həyat və yara-

dıcılığından bəhs olunmuş, tədqiqatın sonuna onun türkcə on beş, farsca bir qəzəli əlavə olunmuşdur.

«XVII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı» kitabının yaranmasını isə Əhməd bəy belə səciyyələndirir: «1926 sənəsi nəhayətinə doğru ustadi-möhtərəmim Köprülüzadə Fuad bəydən aldığım bir məktubda professor Minorskinin «İslam ensiklopediyası»nda Şah Xətai haqqında yazdığı maddədə Berlin hökumət kitabxanası farsca əlyazmaları arasında Şah Xətaiyə aid bir əlyazma divanın mövcud olduğu bildirilməkdə idi. Məktubdan daha əvvəl mövzuyi-bəhs əlyazma nəzər-diqqətimi cəlb etmiş isə də, fəqət layiqincə tədqiq edəməmişdim. ...Əlyazması sırf Şah Xətaiyə aid olmadığından və içərisində bir çox türk şairlərinə aid parçalar bulunduğundan, başdan-nəhayətinə qədər tədqiq etdim. Nəzəri-diqqətimi ən çox cəlb edən «Divani-Məlikbəy Avçı» namı taxtında qeyd edilən şeirlər oldu. Doğrusu, şairin ismini bilmədiyimdən və haqqında heç bir məlumatım olmadığından şəxsiyyəti ilə bağlı tərəddüddə qaldım. Nəhayət, bu mənzumələrin lisan etibarı ilə azəri ləhcəsi dairəsinə aid olduğunu sezdim» (369, 3).

Məlik bəy Avçının yaradıcılığına həsr olunmuş həcmcə o qədər də böyük olmayan tədqiqatında Əhməd bəy Cəfəroğlu onun 60-dan artıq orijinal qəzəlini üzə çıxarmış, təhlil etmiş, habelə müəllifin həyatı, şəxsiyyəti ilə bağlı elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları içərisində «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» (İstanbul, 1932), «Azərbaycan dili və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» (Ankara, 1953) əsərləri xüsusi yer tutur.

«Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsərində müəllif Cavad xan, Şeyx Şamil və qaçaqlara həsr olunmuş şeirlər və dastanlar fonunda, ümumən şifahi və yazılı ədəbiyyatda rus istilasına qarşı mübarizəni izləmiş, işğalçılara qarşı mücadilənin canlı mənzərəsini yaratmışdır.

«Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində isə tədqiqatçı ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin keçib gəldiyi ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini izləmiş

və milli ədəbiyyat tarixini bu mərhələlər kontekstində dəyərləndirmişdir. Xatırladaq ki, həmcə o qədər də böyük olmayan, lakin dərin elmi məzmunu ilə seçilən bu əsər Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 5 aprel 1952-ci il tarixində Ankaranın Xalq evində müəllifin vermiş olduğu konfransın mətnini ehtiva etməkdədir.

Tədqiqatçı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını Azərbaycanın türkləşməsi mərhələsinin ən mühüm çaralarını özündə təcəssüm etdirən bir abidə kimi qiymətləndirir və eposu Azərbaycan türklərinin təfəkkür məhsulu kimi səciyyələndirir. Dastanı dünya mədəniyyətinin «Roland Şarkısı», «Nibelunq nəğmələri», «İqor polku dastanı» kimi tanınmış nüsxələrlə müqayisəyə çəkən araşdırıcı «Kitabi-Dədə Qorqud»u «dili və şivəsilə azəri kultür həyatının altun fonu» kimi dəyərləndirmiş, onun xalqın fikir tarixində oynadığı rolu xarakterizə etmişdir.

«Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində Əhməd Cəfəroğlu XIII yüzili təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında yeni bir mərhələnin özülü, başlanğıcı kimi səciyyələndirmişdir. «Türkün dili bu əsrdən etibarən Şərqin öncələri mötəbər saydığı ərəb və fars dilləri yanında «sadəliyi» və ifadədəki qabiliyyəti dolayısı ilə müstəqil bir mövqe işğal etməyə başlamışdır. Artıq din dili sayılan ərəbcəyə, şeir və ədəbiyyat dili telakki edilən farsiyə qarşı Türk ruhunu və zövqünü oxşayan türkcə də dimdik ayaq üzərində durmaqda idi. Orta Asıyanı başdan-başa qaplayan bu türkcə Səlcuqlar sahəsində, Anadoluda, Azərbaycanda, Qıpçaq ellərində, Misirdə baş qaldırmış, dünya türklüyünə «türkcə yaz, türkcə danış» deyərək xitab etməkdə idi» (370, 8-9).

Əhməd Cəfəroğlu XI əsrdən başlayaraq 1920-ci ilin aprel işğalına qədərki dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi türkçənin qazandığı aparıcı cizgiləri təhlil etmiş və bu mərhələlərin özünəməxsus cəhətlərini və başlıca şəxsiyyətlərini yığcam şəkildə səciyyələndirmişdir.

Türkoloji fikir tarixində xüsusi yer tutan «Türk qövmləri» əsərində Azərbaycan ədəbiyyatını ayrıca tədqiqat obyektinə çevirən ədibin fikrincə, xalqın yaşadığı mürəkkəb tarix onun kultür həya-

tında dərin, silinməz izlərini buraxmışdır. Tədqiqatçının qənaətinə, V-VI yüzillərdə «türk axınının yeni bir istiqamətini təşkil edən» Azərbaycanın VII yüzildən başlayaraq Xəzərlərin hakimiyyətinə girməsi, sonralar ərəb istilasına məruz qalaraq islam mədəniyyətinə qovuşması, XI yüzildən etibarən Səlcuqlar tərəfindən fəth edilməsi, XIII-XIV yüzillərdə isə Xarəzmşahlar, Moğollar və Teymurlilər tərəfindən ələ keçirilməsi xalqın həyatının tarixi-siyasi qatları kimi, ədəbi-mədəni sferası da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Lakin bununla belə, araşdırıcı XIII yüzildən başlayaraq Azərbaycan türkcəsinin və ana dilli ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş və bu mərhələni milli kulturun gəlişməsi üçün həlledici məqam kimi səciyyələndirmişdir: «XIII yüzildən etibarən azəri türkcəsinə ədəbi və milli bir dil olaraq kullanan Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi kimi dövr açan şairlər azəri ədəbiyyatına tamamilə yeni bir mərhələ qazandırmışlar. Hər üçü də Qazi Bürhanəddinin dediyi kimi «qeyrət və namus üçün kəmərlər bağlamış» birər şəxsiyyət olmuşlar. Hər birinin ədəbi nüfuz sahələri geniş və iz buraxıcı olmuşdur. Hələ hürufilik Cəlayir xanədanına mənsub Sultan Əhməd bəy Veys kimi azəri dilli bir şair də yetişdirmişdir» (371, 60-61).

Tədqiqatçı Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində ana dilli ədəbiyyatın inkişafı üçün geniş imkanlar yarandığını vurğulamış, bu dövrün siyasi-kulturoloji dəyərini bütün yönərlə verməyə çalışmışdır: «XV-XVI yüzillər milli Azərbaycan ədəbiyyatı üçün geniş imkanlar hazırlamışdır. Şah İsmayıl Səfəvi kimi bir dövlət rəisi və eyni zamanda azəri türkcəsinə dövlət və ədəbiyyat dili səviyyəsinə çıxaran bir şairin bu sahədəki himayəsi, şübhəsiz, pək təsirli olmuşdur. Xətai ilə bərabər mütərcim Əhmədi, Həbibinin ana dillərində şeir yazmaları bu türkcəni dövrün saray dili olmasına qədər götürməkdə gecikməmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin sarayı bir növ azəri kulturu ocağı halına gətirilmişdir. Musiqi, rəssamlıq, memarlıq, təzhibçiliklə bərabər təzkiyəçilik də bu dövrdə gəlişməyə başlamışdır» (371, 61).

Araşdırıcı Şah İsmayıl Xatai ilə yanaşı, Məhəmməd Füzulinin poetik istedadını da təqdir etmiş və türkcə yazmağa üstünlük verən şairin poetik uğurlarının bütün türk dünyasını ehtiva etdiyini, buna görə də əsərlərinə külli miqdarda nəzirələr və bənzətmələr yazıldığını xatırlatmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu həmçinin XV-XVI əsrlərdə müxtəlif səbəblərdən Osmanlı imperiyasının ayrı-ayrı bölgələrinə mühacirət etmiş Şahidi, Hamidi, Süruri, Bəsiri, Qabili, Xəlili, Bidari kimi Azərbaycan ədibləri haqqında da bəhs etmişdir.

Müəllifin ədəbi-nəzəri irsində yeni dövrün – sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş yazıları da maraq doğurur. «Azəri ədəbiyyatında spekulasyonçuluq», «İki başlı qartal-dan sovet qızıl bayrağına qədər», «Sovet milli kültür nihilizmi və inkarı», «Xəstə milliyyətçilik anlayışı və nifrət yaratma məktəbi», «Sovet-Rusiya idarəsi altında əsir millətlər» adlı məqalələrində rus imperializminin işğalçılıq siyasətini kəskin ifşa edən Əhməd Cəfəroğlu bu rejim altında yaranan ədəbiyyatı da obyektiv dəyərləndirməyə çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları içərisində «Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. 1964-cü ildə Visbadendə almanca çap olunmuş bu tədqiqat sonralar Əşrəf Bengi Özbilən tərəfindən türk dilinə çevrilərək Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi tərəfindən təkrar nəşr olunmuşdur. Əsərdə ədib XIII yüzildən başlayaraq ötən əsrin altmışıncı illərinin başlanğıcına qədər Azərbaycan ədəbiyyatının keçib gəldiyi inkişaf yoluna nəzər salmış, xalqın yaratmış olduğu zəngin ədəbi-bədii irsin özünəməxsus, spesifik cəhətlərini səciyyələndirmişdir. Marahıdır ki, tədqiqatçı ədəbiyyatımızın yaxın dövrünü təhlil edərkən Güneydə yaranan bədii irsə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Müəllifin «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» adlı tədqiqatında isə Molla Pənah Vəqifdən başlayaraq ötən əsrin 40-cı illərinə qədərki dövrün ədəbiyyatı araşdırılmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nəzəri-estetik və ədəbi tənqidi araşdırmaları ilə diqqəti cəlb edən **Mirzə Bala Məmmədzaadənin** (1898–1959) həyat yolu digər mühacirlər kimi əsrin keşməkeşləri və təlatümləri içərisində keçmişdir.

Qeyd edək ki, Mirzə Bala yaradıcılığa erkən başlamış, 1912-ci ildə İsa bəy Aşurbəyovun «Kaspi» mətbəəsində onun «Nəfi-elm, yaxud elmin sonu» adlı kitabçası çapdan çıxmışdır.

Mirzə Balanın ədəbi tənqidi və publisistik fəaliyyətinin canlanmasında Azərbaycan xalqının ölümsüz lideri M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan «Açıq söz» qəzeti mühüm rol oynamışdır. Qəzetin səhifələrində davamlı olaraq ədibin milli mədəniyyət, ədəbiyyat, mətbuat, maarif, dil və s. problemlərə həsr olunan məqalələri dərc edilmişdir.

Onun «Azərbaycan türk mətbuatı» (1922) kitabında 1875-ci ildən 1921-ci ilə qədərki dövrdə milli mətbuatın keçib gəldiyi yol sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur.

1923-cü ilin avqustunda Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olan Mirzə Bala İrana getmiş, Rəşt şəhərində məskunlaşmışdır. O, burada siyasi fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, bolşevizmin iç üzünü açıb göstərən cəsarətli yazıları ilə İstanbulda nəşr olunan «Yeni Qafqazya» dərgisində çıxış etmişdir. Müəllifin siyasi-kulturoloji məzmunlu «Bolşevizm və türkçülük», «Mədəniləşdirmə ünvanı altında ruslaşdırma», «Rusiya əsarətində türk Bakı», «Sovet Azərbaycanında hüriyyəti-mətbuat» və başqa məqalələri mühacirət publisistikasının dəyərli nümunələrindən sayıla bilər.

M.B.Məmmədzaadə İstanbulla gəldikdən sonra burada onun «Azərbaycan misaqi-millisi», «Ermənilər və İran» kitabları nəşr olunmuşdur. Azərbaycan Milli Mərkəzində və «Yeni Qafqazya», «Azəri türk», «Odlu yurd» kimi mühacirət mətbuatında çalışan ədib həmçinin İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır.

Mirzə Bala 1930-cu illərin əvvəllərində digər Azərbaycan mühacirləri kimi Avropaya getmiş, II dünya müharibəsi başlayana kimi Varşavada yaşamışdır. Onun bu dövrdə yazıb tamamladığı

«Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı monumental tədqiqatı 1938-ci ildə Berlində nəşr olunmuşdur.

1939-cu ildə İstanbula döənən Mirzə Bala «Milliyyət» və «Cümhuriyyət» qəzetlərində, «İslam Ensiklopediyası»nda, «Türk-İslam Ensiklopediyası»nda Azərbaycanla bağlı yazıları ilə çıxış etmişdir. Onun 1951-ci ildə tamamlayıb Ankarada nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tarixində türk Albaniya» adlı tədqiqatı ciddi elmi məxəzlər əsasında qələmə alınmışdır.

M.B.Məmmədzaadənin yaradıcılıq irsi olduqca zəngindir. Təxmini hesablamalara görə, onun araşdırmalarının ümumi sayı iki mindən çoxdur. Ədib yazılarını Mirzə Bala, Əli Kutluq, Nuh oğlu, Azəri, M.B.Daşdəmir, Ə.Kut və başqa imzalarla, bəzi məqalələrini isə imzasız dərc etdirmişdir. Mirzə Balanın tədqiqatlarının xeyli hissəsi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır. Müəllifin «Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü», «Müasir Azərbaycan şairləri», «Romantik və realist cərəyanların mücadiləsi», «Milli dil və milli kültür», «Cəfər Cabbarlı», «Mirzə Ələkbər Sabir», «Sovet dil siyasətinin bu günkü səhifəsi», «Dədə Qorqud», «Milli dastanlarımıza dair» və başqa məqalələrində ədəbiyyatın dünəni və bu günü ilə bağlı mülahizələr irəli sürülür, Azərbaycanda yeridilən ruslaşdırma siyasətinin (dil, kültür, ədəbiyyat və s. sahələrdə) mahiyyəti aşkarlanır. Bu zəngin irsin öyrənilməsinin, yeni təfəkkür işığında araşdırılmasının milli mədəniyyətin bütövləşməsində mühüm rol oynayacağı şübhə doğurmur.

* * *

Mühacirətdə yaranan ədəbi-nəzəri fikrin inkişafında **Ceyhun Hacıbəylinin** (1891–1962) elmi axtarışlarının xüsusi yeri və çəkisi vardır.

Əvvəlcə Peterburq, daha sonra Sorbon Universitetində təhsil alan gənc ədib yaradıcılığa erkən başlamış, ilk məqalələri Azərbaycanın rusdilli mətbuatında dərc olunmuşdur. Onun ilk dövr yaradıcılığında «Müsəlmanlar və incəsənət» adlı məqaləsi daha çox diqqəti çəkməkdədir.

Müəllifin 1911-ci ildə dərc etdirdiyi, Ağabəyim ağa, Aşıq Pəri, Gövhər ağa, Fatma xanım Kəminə, Xurşid banu Natəvan, Fatma Bikə, Qubalı Bikə kimi yeddi Azərbaycan şairəsinin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edən iri həcmli «Azərbaycanın gülləri» adlı məqaləsi professional ədəbiyyatşünas qələminin bəhrəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Ceyhun bəy müxtəlif dövrlərdə «Müsəlmanlıq», «İzvestiya», «İttihad», «Azərbaycan» qəzetlərinin redaktoru olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında 1919-cu ildə açılacaq Versal Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmiş, bir daha Vətənə dönməmişdir.

Ceyhun bəyin mühacirət dövrü yaradıcılığı çox məhsuldar olmuşdur. O, burada «İlk müsəlman respublikası Azərbaycan», «Azərbaycan», «Azərbaycan mətbuat tarixi», «İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycandakı metodları», «Qarabağın dialekti və folkloru» və b. elmi əsərlərini yazıb nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, ədib Üzeyir bəyin «Arşın mal alan» operasını fransız dilinə tərcümə edərək Parisdə tamaşaya qoyulmasına nail olmuşdur. Onun «Aziatik», «Qafqaz», «Revyu de Monde müzlman» və b. fransız dilli mətbuatda Azərbaycan ədəbiyyatına dair məqalələri də dərc olunmuşdur ki, bunların içərisində «Azərbaycan teatri», «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov» və başqa yazılar xüsusilə seçilir. Ədib fransız şərqşünası A.Benniqsen və Ş.L.Kelkejenin 1964-cü ildə Parisdə çap etdikləri «Rusiyada 1920-ci ilə qədər çıxan müsəlman mətbuatının tarixi» əsərinin Azərbaycan bölməsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir.

«SSRİ-də ziyalılar» adlı məqaləsində ədib sovet siyasi rejimi daxilində elmin və ziyalılığın çöküşünə diqqəti yönəlmiş, xüsusilə humanitariyanın təlxəkliyə döndərilməsinin mahiyyətini və fəlsəfəsini aşkarlamağa çalışmışdır. «Elmləri bolşevikləşdirmək üçün əlindən gələni edən Sovetlər ədəbiyyatı kölə vəziyyətinə gətirib çıxarmışdılar. Bu sahədə onlar yalnız marksist doktrinasının konsepsiyasına itaət etməklə kifayətlənmir, həm də ədəbiyyatın müxtəlif formalarında – güclü təbliğat vasitələrini təşkil edən fəl-

səsi və sosioloji esselər, tarixi tədqiqatlar, romanlar, teatr, jurnal və qəzet məqalələri ilə praktiki məqsədli tədbirlər həyata keçirirdilər» (146, 82).

Ədib sovet quruluşunun ilk dövrlərindən başlayaraq aparılan bolşevik siyasətinin ədəbiyyata və mədəniyyətə vurduğu zərbələrə diqqəti yönəldərək bunun faciəvi sonuclarını səciyyələndirir: «Prinsip etibarı ilə yazıçılar azad idilər, ancaq sovet hökuməti ya bütün nəşriyyatları öz inhisarına çevirir, ya da ən azı bütün qeyri-hökumət nəşriyyatlarında (məsələn, korporativ həmkarlar tərəfindən idarə olunan nəşriyyat kimi) öz sensorlarını yerləşdirirdi; yəni müəlliflər nə istəsələr yaza bilərdilər, ancaq yazdıqları Rusiyanın yeni sahiblərinin xoşuna gəlməsə, əsərləri nəşr etdirmək mümkün deyildi. Rusiyanın heç də az tanınmamış bir sıra yazıçıları, məsələn, təzəcə Nobel mükafatına layiq görülmüş Bunin, Merejkovski, Kuprin, Gibbius, Teffi və başqaları vətəni tərk etməyi üstün tutdular» (146, 82).

Müəllif sovet rejiminin siyasi hakimiyyətə yiyələnən kimi dərhal «proletar ədəbiyyatı» yaratmaq cəhdlərini, gənc, təcrübəsiz bir «ədəbi nəslin» kifayət qədər təcrübəli, nüfuz sahibi olan yaşlı yazarlara qarşı qoyulmasını və bu cəhdin uğursuzluğunu dəqiq müşahidə əsasında qələmə almışdır: «...Bütün ədəbi mövzular dar bir çərçivəyə salınmışdı: kommunizmin və beşillik planın tərfi. Proletar yazıçının əsas vəzifələrindən biri «incəsənət əsərlərində sosializm quruculuğunun bütün əzəmətini, bu quruculuqda iştirak edən zəhmətkeş kütlələrin bütün qəhrəmanlığını təqdim etsin, əks etdirsin». Ancaq başa düşmək o qədər də çətin deyildi ki, nəticələr gözlənilməli kimi yaxşı olmadı, hətta çox pis oldu. Cavan, kifayət qədər mədəni səviyyəsi olmayan «proletar» gənc bir günə hətta orta səviyyəli bir yazıçıya çevrilə bilməzdi; belə güclü bir dönüş hətta Marks və Leninin adından əmr olunsaydı belə mümkün deyildi» (146, 83).

Müəllif bolşevizmin yeni ədəbiyyat yaratmaq cəhdlərinin arxasında dayanan gizli niyyətin mahiyyətində sinfiliyin, partiyalılığın, marksizm-leninizm prinsiplərinə söykənən saxta ideolo-

giyanın gizləndiyini, məhz bu səbəbdən ədəbiyyatın ənənəvi də-yərlərdən vaz keçməyə məcbur olduğunu vurğulamışdır: «Xülasə, bolşeviklərin gözündə yaxşı görünmək üçün ədəbiyyat özünə məx-sus olmaqdan əl çəkməli idi: poeziya, lirika, psixologiya, keçmişin düzgün canlandırılması, müasir adət və ənənələrin təsviri, bunlar hamısı burjuaziyanın qalıqlarından başqa bir şey deyil. Proletar ya-zıçı bolşevik ritmi üstündə eyni mövzularda, sinfi mübarizə, sosia-lizm quruculuğu, beşillik plan, zavod və kolxozların həyatı barədə məhdud yazılarla kifayətlənməli idi. Ədəbiyyatın «sadələşdirilmə-si» ilə öyünən bolşeviklər buna doğrudan da «nail olublar». Şair öz ilhamını yalnız zavodların tüstülənməsində və mühərriklərin sə-sində axtarmalıdır. Qalan heç bir şey yazılmağa layiq deyil, bunun nəticəsi idi ki, Yesenin və Mayakovski kimi şairlər bolşevik söyləri ilə tanınısalar da, özlərinə sui-qəsd etdilər» (146, 85).

Məqalənin sonunda ədib sovet ziyalisinin düşdüyü faciəli və-ziyyəti o dövrdə ironik şəkildə xalq arasında yayılmış «altı töv-siyə» kontekstində belə ümumiləşdirir:

«1. Özünü düşünməkdən qoru.

2. Əgər düşünməyə bilmirsənsə, ən azı düşündüyünü ifadə et-məkdən çəkin.

3. Əgər fikrini artıq ifadə etmisənsə, onu kağız üzərinə köçür-məkdən özünü saxla.

4. Əgər fikrini yazılı ifadə etmisənsə, onu çap etdirməkdən əl çək.

5. Əgər fikrini artıq çap etdirmisənsə, yazdıqlarının yayıl-masının qarşısını al.

6. Əgər onları artıq yaymışansa, onda günahlarını etiraf edən məktubu tərtib etməyə hazırlaş» (146, 97).

Müəllif bəhs olunan məqalədə Avropanın müxtəlif ölkələrində sovet ideoloqlarının yalanlarına inananların mövcudluğuna da diqqəti çəkmiş, oxucuları ayıq olmağa, elmə, məntiqə sökməyən bu kimi saxta, müəmmalı təbliğatlara uymamağa çağırmışdır.

Ceyhun bəy «Azadlıq» radiosunun əsasını qoyanlardan biri ol-muş, Sovet imperiyası əsarətində olan xalqların həyatı barədə araş-

dırmalar aparmış və bu sahədəki fəaliyyətinə görə Münxendəki Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutunun müxbir üzvü seçilmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın hələ Vətəndə ikən akademik V.V.Radlovun tərtib etdiyi «Türk-tatar dialektləri kolleksiyası» üçün yazmağa başladığı, sonralar professor A.N.Samoyloviçin əlyazmasını oxuyub təqdir etdiyi «Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)» adlı əsəri mühacirət folklorşünaslığında xüsusi yer tutmaqdadır. Ədib mühacirətdə yaşadığı illərdə vaxtilə rusca yazdığı və folklor materiallarını kiril əlifbası ilə hazırladığı bu əsər üzərində işi davam etdirmiş, onu təkmilləşdirərək fransız dilinə çevirmiş, mətnləri isə latın qrafikasında işləyərək, 1934-cü ildə Parisdə çıxan «Asiya» jurnalında dərc etdirmişdir.

Ceyhun Hacıbəyli əsərə yazdığı «Söz önü»ndə tədqiqatın yaranma tarixini belə ümumiləşdirmişdir: «Qarabağda keçirdiyim məzuniyyətlər zamanı mən öz tədqiqatlarımı tamamlayırdım. Lakin müharibənin və sonradan inqilabın nəticələri mənə öz toplumu sistemləşdirməyə və bitirməyə mane oldular. Digər tərəfdən keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində baş vermiş siyasi dəyişikliklər və Fransaya gətirən missiya məni rus şərqşünasları mühitindən uzaqlaşdırdı. Bu şəraitdə mən bu işi əvvəl rus əlifbasında olan transkripsiyanı dəyişməklə və mətnin əvvəl rus dilinə edilmiş tərcüməsini fransız dilinə tərcümə ilə əvəz edərək Asiya cəmiyyətinə təqdim etməyi qərara aldım».

Qeyd edək ki, «Qarabağın dialekt və folkloru» əsəri Azərbaycan tarixini, dilini, etnoqrafiyasını öyrənmək üçün qiymətli bir mənbədir. Otuz üç kiçik bölmədən ibarət olan əsərdə bayatı, alqış, qarğış, oxşama, layla, ağı, hərbə-zorba və s. kimi folklor materialları toplanıb sistemləşdirilmişdir. Və tədqiqatın mühüm özəlliyi orasındadır ki, müəllif təqdim etdiyi folklor materiallarının şivə xüsusiyyətlərini, Qarabağ dialektinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

* * *

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Əbdülvəhab Yurdseverin** (1898-1976)

həyat və mübarizə yolu XX yüzilin sərt siyasi qovğaları və mürəkkəblikləri ilə müşayiət olunmaqdadır. Bütün ömrünü Azərbaycanın hürriyyəti və istiqlalına həsr edən bu dəyərli fikir sahibinin yaradıcılıq irsi və ictimai-siyasi fəaliyyəti vətən naminə fədakarlıq və əzmkarlıq simvoludur.

Həyatı qürbətin əzabları içərisində keçən Əbdülvahab Yurdevər mühacirətdə yürüdülmən milli-azadlıq mübarizəsinin sürəkli-lyinin təmin olunmasında əlindən gələnə əsiggəməmişdir.

O, siyasi mübarizə ilə yanaşı, ədəbi fəaliyyətlə də ardıcıl məşğul olmuş, bir sıra dəyərli elmi-publisistik əsərlər yaratmışdır. Bunların içərisində «Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və dram əsərləri» (Ankara, 1950), «Azərbaycan dram ədəbiyyatı» (Ankara, 1951), «Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri» (Ankara, 1951), «Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vəqifin yaradıcılığı» (Ankara, 1952) və başqa ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları xüsusi yer tutur. Bu əsərlər həcmcə böyük olmasalar da, klassik və müasir ədəbi irsə milli-nəzəri müstəvidə yanaşma tərzi ilə seçilməkdədir. Eyni zamanda, adı çəkilən araşdırmalarda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını düşündürən və narahat edən bir sıra məsələlərə aydın-lıq gətirilmişdir.

«Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və dram əsərləri» adlı tədqiqatında Əbdülvahab Yurdevər böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin yaradıcılıq yolunun ümumi-nəzəri təhlilini vermiş, onun ədəbi mövqeyini Şərq ədəbiyyatı kontekstində dəyərləndirməyə çalışmışdır. Tədqiqatın nəzəri cəlb edən məqamlarından biri burada Mirzə Fətəlinin yaşadığı mühitin ictimai-siyasi mənzərəsinin yaradılması, onun apardığı kultür reformasiyasının ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə əlaqə və vəhdətdə təfsir olunmasıdır.

«Azərbaycan dram ədəbiyyatı» əsərində ədib milli dramaturgiyanın keçib gəldiyi yola ümumi nəzər salmış, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa sənətkarların həyat və yaradıcılığı haqqında qısa, yığcam məlumat vermişdir. Qeyd edək ki, əsər Azərbaycan Kultür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 26 noyabr 1950-ci

ildə Ankara Xalq Evində keçirilən konfransda oxunmuş məruzənin mətnidir. Konfransda oxunan məruzə əsasında hazırlandığı üçün-
dür ki, təhlil obyektinə çevrilən mövzunun araşdırıcılıq aspekti ilə
yanaşı, ədəbi-mədəni irsi təbliğ etmək məqsədi daşıdığı şübhə do-
ğurmur.

«Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri» tədqiqatı isə təkcə
Əbdülvahab Yurdsevərin yaradıcılığında deyil, ümumən mühacirət
ədəbiyyatşünaslığında böyük satirikin yaradıcılıq dünyasının aş-
karlanması baxımından xüsusi dəyərə malik araşdırmalardandır.
Maraqlıdır ki, Sabirin yaradıcılıq yolunu təhlil edən tədqiqatçı şai-
rin milli ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini şərtləndirməklə kifayət-
lənmemiş, bütövlükdə onu dövrün ictimai-siyasi prosesləri fonun-
da canlandırmağa çalışmışdır. Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələrində
Sabirin bioqrafiyası, sosial-siyasi görüşləri, fəlsəfi düşüncələri,
sənət haqqında mülahizələri, habelə şairin yaradıcılığının bəzi
özəllikləri elmi-nəzəri şərhini tapmışdır.

Tədqiqatçının «Azərbaycan ədəbiyyatında Vədadi və Vəqi-
fin yaradıcılığı» əsəri onun ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırma-
ları içərisində xüsusi yer tutur. Araşdırmada eyni dövrdə yaşayıb-
yaratmış, biri-birilə yaxın əlaqə və ünsiyyətdə olmuş, lakin yara-
dıcılıqlarının ruhu, mahiyyəti etibarlı ilə fərqli səciyyə daşıyan iki
görməli sənətkarın ədəbi dünyası təhlil obyektinə çevrilmişdir.
Qeyd edək ki, araşdırıcı hər iki sənətkarın yaşadığı dövrün icti-
mai-siyasi və ədəbi-kulturoloji mənzərəsini canlandırmağa çalış-
mış və onların yaradıcılığını bu zəmində dəyərləndirmişdir. Tə-
dqiqatın diqqəti çəkən cəhətlərindən biri burada Vədadi və Vəqifin
yaradıcılığının yeri gəldikcə müqayisəli təhlili ilə bağlıdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək Əbdülvahab Yur-
dsevərin həyatı və yaradıcılıq yolu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı
tərəfindən yetərinə araşdırılmamış, onun ictimai-siyasi fikir ta-
rixindəki xidmətləri dəyərləndirilməmişdir.

XX yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı tarixində **Hüseyn Baykaranın** (1904–1984) da yaradıcılıq irsi diqqəti çəkməkdədir. Mürəkkəb və keşməkeşli həyat yolu keçmiş bu dəyərli fikir sahibinin heç bir zaman təzəliyini, tərəvətini itirməyəcək yaradıcılıq irsi Vətən tarixinin yaddaqalan, təkrarsız səhifələrini təşkil etməkdədir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan mühacirətinin bir çox digər nümayəndələri kimi onun da nəsillərə örnək olacaq ömür yolu və zəngin yaradıcılıq irsi kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Müəllifin yazdığına görə, 1923-cü ildə azadfikirliliyi üzündən həbs edilərək Bakı şəhərinin Staro-Politseyski prospektindəki həbsxanaya salınmış, bir müddət şair Əhməd Cavadla eyni kamerada saxlanılmışdır. Həbsdən azad olunduqdan sonra oxuduğu universitetdə təqib və təzyiqlərin daha da gücləndiyini görən Hüseyn bəy 1927-ci ilin əvvəllərində İrana, oradan da Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Türkiyədə yaşadığı illərdə Hüseyn Baykara Azərbaycan mühacirətinin nəşr etdiyi mətbuat orqanlarında ardıcıl olaraq ədəbi-nəzəri və publisistik məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onun qələminə məxsus «Azərbaycan cümhuriyyətinin iki hərbi zəfəri», «Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin iqtisadi təməli», «Azərbaycan istiqlalının əlli illiyi dolayısı ilə» kimi siyasi-publisistik tədqiqatlar, habelə «Dədə Qorqud kitabı üzərinə notlar», «Azərbaycan renesansını yapanlardan Abbasqulu ağa Bakıxanov» və başqa ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları elmi-nəzəri baxımdan diqqəti cəlb etməkdədir.

Hüseyn Baykara ədəbi-nəzəri və tarixi-siyasi mövzulu məqalələrlə yanaşı, bir neçə dəyərli elmi kitabın da müəllifidir. Bunların içərisində «Azərbaycanda yeniləşmə hərəkətləri (XIX yüzil)», «Azərbaycan mədəniyyət tarixi», «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» daha çox diqqəti çəkir. Bu tədqiqatlar mühacirət ədəbiyyatının ən mötəbər qaynaqlarından biri kimi çağdaş Azərbaycan elmi-nəzəri fikri tərəfindən yüksək dəyərləndirilməkdədir.

1966-cı ildə Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu tərəfindən Ankarada nəşr edilmiş «Azərbaycanda yeniləşmə hərəkətləri (XIX yüzil)» əsərində tədqiqatçı xalqımızın yaşadığı milli oyanış tarixini sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni-kulturoloji müstəvidə araşdırmışdır. Tədqiqatda xanlıqlar dövründə Azərbaycanın kultür durumu, mədəni tərəqqinin özünəməxsusluqları, teatr sənəti və s. məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Kazım bəy, Abbasqulu ağa Bakıxanlı, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vəzeh, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi təhlil olunmuşdur. Xatırladaq ki, Hüseyn Baykara tədqiqata cəlb etdiyi hər bir sənətkarın bioqrafiyasını vermiş, yaradıcılıq yolunu təhlil etmiş və əsərlərindən nümunələr gətirmişdir.

Araşdırıcı Mirzə Kazım bəyin Rusiyada türkoloji fikrin inkişafındakı xidmətlərinə böyük dəyər vermiş, mütəfəkkir alimin Azərbaycan türkcəsi ilə bağlı tədqiqatlarını xüsusi olaraq vurğulamağı məqsəduyğun bilmişdir: «Mirzə türk dili incələməsi işinə, yəni türkoloji çalışmasına ilk başlayanlardan biridir. Azəri türk ləhcəsi haqqında kimsənin heç bir şey bilmədiyi bir çağda elmin bu bölümünü kəndisinə iş edinmiş və kəndisi də öz təmiz bir azəri olduğu üçün tam bir yetkiylə azəri ləhcəsi qrammatikasıyla müqayisəli türk dili qrammatikasını vücuda gətirmişdir. Bu çalışma xristian dininə mənsub bu böyük azərbaycanlının öz millətinə və ölkəsinə bağlılığının və səmimiyyətinin dərinliyini göstərir» (364, 69).

Hüseyn Baykara daha çox Mirzə Fətəli fenomeninə diqqəti yönəltmiş, onun mədəniyyət tarixindəki islahatlarını yüksək qiymətləndirmişdir: «Mirzə Fətəli Azərbaycan və Şərq-islam aləmi üçün bir fransız Molyeri və rus Qoqoludur. Əsərləri farsca, rusca, almanca, fransızca, ingiliscə və hətta isveçcəyə çevrildiyi halda, nə yazıq ki, Türkiyədə bilinməməkdədir. Bu böyük Şərq klassiki bir neçə səhifəlik bir yazı ilə yetərli olaraq incələnməz; mövzumuz gərəyincə burada qısa keçmək zorundayız. Mirzə Fətəlinin ədəbi və reformatorluq çabaları bir neçə cildin mövzusunu dolduracaq qədər zəngindir» (364, 152).

Hüseyn Baykaranın Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatının aparıcı şəxsiyyətləri sırasında Həsən bəy Zərdabiyə xüsusi önəm verməsi, onun əsasını qoyduğu və redaktorluğu ilə çap olunan «Əkinçi» qəzetini təfərrüatı ilə təhlil etməsi bu böyük millət fədaisinin Vətən tarixindəki xidmətlərini aşkarlamaq baxımından diqqəti çəkməkdədir. Həsən bəy Zərdabının öz milləti üçün gördüyü işlərin bir dahi şəxsiyyətin imkanlarından qat-qat artıq olduğunu qeyd edən araşdırıcı onun ölümünün ölkədə böyük əks-səda doğurduğunu Azərbaycan xalqının öz vətənpərvər övladına sevgisi kimi səciyyələndirmişdir: «O, kəndi yetişdirdiyi Azərbaycan aydın nəslin omuzları üzərində əbədi yolçuluğunu yapmış çox az yetişən millət xadımlərindən biridir. O yılmadan, usanmadan, qorxmadan, yorulmadan çalışmış, ancaq dahilərin bir millət üçün yapa biləcəyindən çox fazlasını yapmışdır. Məzarı başında söyləv verən bir xatib: «Həsən bəy Bakıya ac gəldi və ac getdi», - demişdir. Çox böyük mənəvi varlıqlar yaratdı; heç bir maddi varlığa önəm vermədi. O çağda Bakıda heç kimsəyə böylə bir cənazə törəni yapılmış deyildi. Onun tabutu başında Bakıda yaşayan bütün millətlərin müməssilləri bulunmuşdur» (364, 147-148).

Araşdırıcının «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» (İstanbul, 1975) tədqiqatı isə Azərbaycanın tarixinə – Cümhuriyyət dövrünə həsr olunmuşdur. Həmin kitaba yazmış olduğu ön sözdə Hüseyn Baykara həm «Azərbaycan mədəniyyət tarixi», həm də «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» əsərlərinin yazılma səbəblərini belə açıqlamışdır: «Bütün əskikləriylə birlikdə yayınladığım iki kitab – «Azərbaycan mədəniyyət tarixi» və «İstiqlal mücadiləsi tarixi» Azərbaycan istiqlal davasının bir əlifbasıdır. Azərbaycanın gələcək nəsilləri içərisindən bu mövzuda daha gözəl əsərlər verəcək olanlar çıxacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini və mücadiləsini bilənlər və yapanları zaman əritməkdədir. O halda gələcək nəsil bu davaları necə və haradan öyrənəcəkdir? İştə, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır».

Hüseyn Baykaranın on səkkiz illik yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu olan, monumental «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tari-

xi» əsərində Mirzə Fətəli Axundzadədən üzü bəri milli ədəbiyyatın istiqlal məfkurəsi ilə bağlı məqamlarına nəzər salınmış, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cavad və başqa ədəbi-siyasi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı araşdırılmışdır. Tarixi hadisələri ədəbi və siyasi kontekstdə canlandırmağa çalışan tədqiqatçı Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatında ədəbiyyatın müstəsna əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Hüseyn Baykara Əhməd Cavadın «Mayıs» şeirinin Azərbaycan istiqlalının itirilməsi ilə bağlı yazıldığını qeyd edir. (41, 192). Bu fakt doğru deyildir, çünki «Mayıs» şeiri 1916-cı ildə Suxumidə yazılmış və şairin «Qoşma» adlı kitabına daxil edilmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, Əhməd Cavadla birlikdə 1923-cü ilin axırı, 1924-cü ilin əvvəllərində Bakının Staro-Politseyski küçəsindəki həbsxanada eyni kamerada yatan Hüseyn Baykara onun divara yazılmış, yaddaşında hifz elədiyi «Ay ellər» və «Neylim» rədifli şeirlərini (hər şeirdən bir bənd) nümunə verir. (41, 199). Əhməd Cavadın yaradıcılığına böyük dəyər verən Hüseyn Baykaranın fikrincə, onun «...Azərbaycan istiqlal mücadiləsindəki rolu Ukrayna şairi Şevçenko və macar şairi Petefi ilə ölçülə bilər» (41, 201).

Hüseyn Baykara son nəfəsinə qədər Azərbaycan idealına xidmət etmiş, 1984-cü ildə uzun illərdən bəri həsrətini çəkdiyi, bütün ruhuyla, varlığıyla dönməyə can atdığı doğma Vətəninə görmədən dünyasını dəyişmişdir.

* * *

Azərbaycan mühacirət ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan **Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu**nun (1905-1980) zəngin yaradıcılıq irsi özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir.

1928-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edən gələcək ədib yaradıcılığa İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsil aldığı dövrdə başlamışdır. Onun elmi ictimaiyyətə bəlli olan ilk yazısı «Azərbaycan Yurt Bilgisi» dərgisinin birinci sayında dərc edilən «Son dövr Azəri ədəbiyyatı» adlı məqaləsidir. Tələbəlik illərinin yaradıcılıq

məhsulu olan bu məqalədə o, adından da göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının çağdaş mərhələsi haqqında Türkiyə oxucularına obyektiv yəndə məlumat vermək istəmişdir. Tədqiqatçı məqalənin yazılma səbəblərini də məhz bu kontekstdə izah edir: «Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusilə son dövrünə aid istər daxildə, Sovet mətbuatında, istərsə xaricdəki milli mətbuatda əksəriyyəti tənqidi mahiyyətdə bir çox ədəbi məqalələr nəşr edilmişdir. Müxtəlif şəxslərin qələm məhsulu olan bu məqalələrdən demək olar ki, hamısı sırf siyasi görüşlərin ifadəsidir. Zamanın şərtləri baxımından bir çox həqiqətlərin üzərindən sükutla keçildiyi kimi, bir çox cəhətlər də mübaliğələrlə doldurulmuşdur» (385, 27).

Sonralar o davamlı olaraq Türkiyənin müxtəlif bölgələrində yayınlanan «Türk Akdeniz», «Çağlayan», «Oluş», «Yeni Sabah», «Təsviri-efkar», «Uludağ», «Ülkü» kimi qəzet və dərgilərdə ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və folklorla bağlı araşdırmalarını dərc etdirmişdir.

Səlim Rəfiq Rəfioglunun araşdırmaları içərisində Bəkir Çobanzadəni və Əhməd Cəfəroglunu sərt şəkildə tənqid edən iki kitabçası da diqqəti çəkməkdədir. Onu da qeyd edək ki, Bəkir Çobanzadənin «Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü: Nationalismdən internationalismə» (1930) adlı tədqiqatına Səlim Rəfiqin 1939-cu ildə «Professor Bəkir Çobanzadəyə cavab» adlı ayrıca kitabça ilə cavab verməsi maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, artıq bu tarixdə Bəkir Çobanzadə sovet repressiya dalğasının qurbanı kimi qətlə yetirilmişdi. Böyük ehtimalla tədqiqatçı bəhs olunan kitabı xeyli gec əldə etdiyi kimi, Bəkir Çobanzadənin ölümündən də xəbərsiz olmuşdur.

Səlim Rəfiq Rəfioglunun «Professor Əhməd Cəfəroglunun əsərlərində görülən xətlər: bir cavab, bir əlavə» (1941) adlı əsəri də subyektiv mülahizələrdən qaynaqlanmaqdadır. Kitabçada Əhməd Cəfəroglunun müxtəlif vaxtlarda yayınlanmış kitab və məqalələri müxtəlif yönərdən tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

1941-ci ildə Bursada Səlim Rəfiqin «Azərbaycan ədəbiyyatı–Seçilmiş misralar» kitabı nəşr olunmuşdur. Müəllif kitabın «Bir

neçə söz» bölümündə yazır: «Azərbaycan ədəbiyyatına dair tərtib etdiyim antolojiləri bəzi səbəblərdən dolayı şimdiyə qədər nəşr etmədim. Fəqət bu maneəyə rəğmən şimdilik oxuculara ismi keçən ədəbiyyatdan dərlənmiş bir dəmət sunmaq istədim. Müqəddimənin əsaslarını azəri ədəbiyyatının tarixi haqqında zəngin kitabıyyata istinadən hazırladığım tədqiqdən iqtibas etdim» (388, 2).

Yığcam antologiya səpkisində işlənilmiş bu əsərin «Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» adlanan müqəddiməsində müəllif milli ədəbiyyat tarixini əsrlər üzrə sistemli şəkildə xülasə etmişdir. «Azərbaycan divan ədəbiyyatı digər islami ədəbiyyatların təşəkkül etdiyi şərtlər daxilində vücuda gəlmişdir. ...Burada təsəvvüf və hürufilik kimi fikir cərəyanları da mövcuddur. Hətta hürufiliyin bədii ifadəsi ilk dəfə azəri ədəbiyyatında təcəlli etmişdir» (388, 5).

Kitaba Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Süruri, Həbib, Xətai, Şahi, Füzulu, Qövs, Saib, Məlik bəy Avcı, Nişat Şirvani, Ağ Məsihi Şirvani, Vədadi, Vəqif, İsmayıl bəy Nakam, Siraci, Sərraf, Seyid Nigari, Natəvan, Bahar, Dilsuz, Mirzə Şəfi, Aşıq Pəri, Nəbati, Abbasqulu ağa Qüdsi, Seyid Əzim, Qasım bəy Zakir, Kəminə, Xan Qaradağı, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Ələkbər Sabir, Aşıq Qurbani, Aşıq Abdulla, Xəstə Qasım, Əlabbas Müznib, Raci və digər şairlərin əsərlərindən seçilmiş misralar, yaxud bütöv şeirlər daxil edilmişdir.

«Azərbaycan ədəbiyyatı–Seçilmiş misralar» kitabının sonunda müəllifin nəşrə hazır olan aşağıdakı əsərlərinin adları çəkilmişir: «Azərbaycan divan ədəbiyyatı antolojisi», «Ədəbi yenilik antolojisi», «Azərbaycan saz şairləri antolojisi», «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı antolojisi», «Azərbaycan şairləri», «Azərbaycan ailələri», «Anadolu və Azərbaycan xalq hekayələrinin təhlil və müqayisəsi», «Azərbaycan ədəbiyyatında vəzn və nəzm şəkilləri», «Tədqiqlər və tənqidlər», «Vəqif» (monoqrafiya), «Böyük türk ədibi Mirzə Fətəli» (monoqrafiya), «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (388, 108-109).

Lakin Səlim Rəfiqin adı çəkilən əsərlərinin heç biri kitab kimi nəşr olunmamışdır və Beyazıt Dövlət Kitabxanasında makina

nüsxəsində mühafizə olunan «Azərbaycan və Anadolu xalq hekayələrinin təhlili və müqayisəsi» adlı tədqiqatından savayı digər araşdırmaları haqqında hələl məlumat yoxdur.

«Azərbaycan və Anadolu xalq hekayələrinin təhlili və müqayisəsi» (1933) araşdırması Səlim Rəfiqin İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsini bitirərkən Ragıp Hulusi Özdemir elmi rəhbərliyi ilə yazılıb hazırlanmış buraxılış işidir. Azərbaycan və Anadolu türklərinin nağıllarını tədqiqata cəlb edən müəllifin bu əsəri müqayisəli folklorşünaslıq kontekstində işlənmiş ilk araşdırmalardan biri kimi maraqlı doğurur.

Səlim Rəfiq professor Əli Nihad Tərmanın elmi rəhbərliyi ilə Məhəmməd Füzuli haqqında doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Xatırladaq ki, bu tədqiqat Füzuli haqqında Türkiyədə müdafiə olunan ilk dissertasiyalardan biri kimi mühüm elmi əhəmiyyət daşımaqdadır. Araşdırmada Füzulinin dövrü, mühiti, həyatı, doğum tarixi və yeri, təxəllüsü, şəxsiyyəti, Qanuni Sultan Süleymanla münasibətləri, yaradıcılığı, təsiri və şöhrəti, bibliografiyası üzərində dayanılmış, bir sıra məsələlərdə ciddi elmi qənaətlərə gəlinmişdir. Səlim Rəfiqin fikrincə, «Füzuli ruhunun ən böyük zövqünü eşqdə tapmışdır» (390, 164). Tədqiqatçı Füzulinin təsiri və şöhrətinin səbəblərini şairin sənətə ilahi bağlılığı, şeirin elmiliyinə önəm verməsi ilə yanaşı, həmçinin eşqi yaradıcılığının əsas təməlinə çevirməsi ilə izah edir.

Lakin təəssüf ki, əsər indiyə qədər nəşr olunmamışdır. 1942-1945-ci illərdə yazılıb tamamlanmış araşdırmanın yeganə nüsxəsi İstanbul Universiteti Türkiyyat Araşdırmaları İnstitutunun kitabxanasında mühafizə olunur (390).

Ədibin klassik Türkiyə ədəbiyyatı haqqındakı «Divan ədəbiyyatının məhəlli və ictimai motivləri» (1948-1953) adlı iri həcmli monoqrafiyası onun yaradıcılığının ən dəyərli nümunələrindən biridir. Müəllif uzun illərin yaradıcılıq axtarışlarının bəhrəsi olan araşdırmada divan ədəbiyyatına qarşı sərgilənən haqsız mülahizələrə münasibət bildirərək yazır: «Unutmamaq lazımdır ki, divan ədəbiyyatı mövzusu və mahiyyəti etibarilə müxtəlif cəbhəli bir

ədəbiyyatdır. Onu yalnız eşq şeirlərindən və təsəvvüfi mətnlərdən ibarət sanmaq doğru deyildir. ...Çünki bu ədəbiyyatın dövrü inikas etdirdiyi və cəmiyyətin güzgüsü olduğu mütləqdir. ...Xülasə, divan ədəbiyyatı həyatı və dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirən əsərlərə malikdir. Öz çevrəsi və çərçivəsi daxilində, öz muhitinin ədəbi ifadəsini verərək gəlmiş və zaman irəlilədikcə daha çox xüsusi-ləşmişdir» (391, 632).

Monoqrafiyada divan ədəbiyyatını sistemli şəkildə təhlil ob-yektinə çevirən müəllif elmi-nəzəri fikirdə mövcud olan bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Qeyd edək ki, əsərin makina ilə yazılmış nüsxəsi Beyazıt Dövlət Kitabxanasında sax-lanılmaqdadır.

Səlim Rəfiqin Türkiyənin müxtəlif dərgi və qəzetlərində dərc etdirdiyi «Azəri xalq ədəbiyyatında Dəli Alı dastanı», «Nigaristanlı Aşıq Sadıqın bir şeiri», «Xalqiyat və xalq hekayələri», «Manilərə dair», «Füzuliyə dair», «Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi tərz», «Bir ədəbiyyat münəqişəsi: Füzulinin bir qəzəli», «Füzulinin bilin-məyən bir məktubu», «Füzulinin şeirindən çıxan münəqişə», «Fü-zulinin təsiri, şöhrəti», «Sabir», «Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hədinin şeirləri», «Namiq Kamal», «Namiq Kamal və gənclik», «Yeni bir şair» və başqa məqalələrində folklor, Türkiyə və Azər-baycan ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılıq irsi araşdırılmışdır.

Bütövlükdə Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu'nun ədəbi tənqid və ədə-biyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları XX yüzil Azərbaycan el-mi-nəzəri fikrinin mühüm qaynaqlarından biri kimi dəyərləndirilə bilər.

* * *

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nü-mayəndələrindən biri olan **Turxan Gəncəyinin** (1925-2005) zən-gin və çoxcəhətli yaradıcılıq irsi əhatəliliyi, orijinallığı ilə diqqəti çəkməkdədir.

Azərbaycanın qədim şəhəri Təbrizdə dünyaya gələn gələcək ədib İstanbul Universitetinin türk və fars dilləri bölümünü bitir-

miş, 1949-cu ildə görkəmli şərqşünas alim Bombaçinin dəvətilə İtaliyanın Neapol Universitetinin Şərqşünaslıq İnstitutunda elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamış, bir müddət Almanıyanın müxtəlif universitetlərində mühazirələr oxumuşdur. 1959-cu ildə Böyük Britaniyaya dəvət olunan alim ömrünün sonuna qədər burada fəaliyyət göstərmiş, böyük yaradıcılıq uğurları əldə etmişdir.

Turxan Gəncəyi geniş yaradıcılıq eridusiyasına, ensiklopedik təfəkkür tərzinə malik bir tədqiqatçıdır. Onun yaradıcılıq axtarışları qədim türk, cığatay, Azərbaycan, fars-tacik ədəbiyyatını əhatə etməkdədir.

Qeyd edək ki, Turxan Gəncəyinin ilk yaradıcılıq uğurlarından biri kimi Əlişir Nəvainin «Mühakimətül-luğətəyn» əsərinin tərcüməsini qeyd etmək olar. Eyni zamanda, alimin əsərlərini farsca və türkcə yazmış olan XVII əsr Azərbaycan şairi Təsir Təbrizi (1655-1717) haqqında tədqiqatları da maraqla qarşılanmışdır. Tədqiqatçı şairin türkcə yazdığı şeirlərə xüsusi diqqət yetirmiş, onların bədii özəlliklərinin özə çıxarılmasına çalışmışdır.

Turxan Gəncəyinin Hüseyn Bayqaranın memuarları haqqındakı araşdırmaları da diqqəti çəkməkdədir. Araşdırmada Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai və başqa sənətkarlar haqqında məlumat verən tədqiqatçı həmçinin Hüseyn Bayqaranın cığatayca qələmə aldığı əsərinin mətnini və bu mətnin tərcüməsini də məqalənin sonuna əlavə etmişdir.

Turxan Gəncəyinin yaradıcılığında Şah İsmayıl Xətai divanının elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və nəşri xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, tədqiqatçı divanı nəsrə hazırlayarkən əsərin Londonun Britaniya muzeyindəki, Vatikan Kitabxanasındakı, habelə V.Minorskinin şəxsi arxivindəki əlyazma nüsxələrindən bəhrələnmişdir. Şah İsmayıl Xətainin 259 şeirdən ibarət divanının elmi-tənqidi mətni görkəmli türkoloq A.Zayançkovski tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Turxan Gəncəyi Əlişir Nəvainin Britaniya Muzeyində saxlanılan türkcə divanının əlyazmasını araşdırmış və onun haqqında ayrıca məqalə ilə çıxış etmişdir. Eyni zamanda, alimin Sadıq bəy

Sadiqinin poetik yaradıcılığına həsr etdiyi məqaləsi də elmi tutumu ilə diqqəti çəkməkdədir. Alimin «Novruznamə» və türk məsəli» adlı məqaləsi isə elmi dəyərinə görə ciddi əhəmiyyət doğurmaqdadır. Belə ki, «Novruznamə» haqqında yazan ilk müəlliflər onu Ömər Xəyyamın əsəri kimi təqdim etdikləri halda, Turxan Gəncəyi mətndəki bir türk məsəli əsasında onun Alib Məhəmməd Əlxiyazi Əlqainiyə məxsus olduğunu aşkarlamışdır.

İstedadlı yazıçı-alim Məhəmmədəli Müvəhhid Turxan Gəncəyinin istedadını dəyərləndirərək yazmışdır: «O, ilk iranlıdır ki, İngiltərə universitetləri üçün müəyyən edilmiş elmi dərəcələr əsasında türk və fars dilləri professoru qəbul edilmişdir... Turxan çox oxuyub az yazan tədqiqatçıdır. Onun bilik vüsəti fikir üfüqlərinin genişliyi ilə müqayisədə yaradıcılığı az nəzərə çarpır. Turxan ancaq öz ixtisasına dair yazılar yazır, özü də o vaxt əlinə qələm alar ki, deməyə yenibir sözü olsun. Onun hər bir qısa və konkret məqaləsi uzun müddətli mütlaliə və araşdırmalarının məhsuludur. Oxucu əmin ola bilər ki, o öz sələflərinin (mövzu ilə bağlı) bütün yazılarını oxumuş və yazısında ona qədər deyilməmiş yeni maraqlı fikirlər söyləmişdir».

Yaradıcılığının son illərində «Fəsl-i kitab» dərgisi onun haqqında yazırdı: «O, məşhur bir alim olmaqla yanaşı, həm də yüksək intellektual səviyyəyə, insani dəyərlərə malik gözəl bir şəxsiyyətdir».

Lakin təəssüf ki, dünya şərqşünaslığının və türkologiyasının tanınmış imzalarından biri olan Turxan Gəncəyinin yaradıcılığı Azərbaycanda lazımcına araşdırılmamışdır.

AZƏRBAYCANIN GÜNEYİNDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ (XX-XXI yüzillər)

İyirminci yüzildə Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq özünəməxsus bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünəməxsusluq ölkədə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərdən, yaşanan tarixin keşməkeşlərindən, ziddiyyətlərindən və mürəkkəbliklərindən qaynaqlanmaqdadır. Ötən əsrdə Azərbaycan türklərinin qısa zaman kəsikləri istisna olmaqla daim fars zülmünün basqısı altında yaşaması, ana dilində yazıb-yaratmağa qoyulan sərt məhdudiyyətlər şübhəsiz ki, bədii ədəbiyyat kimi, ədəbi-tənqidi fikrin inkişafına da təsirsiz qalmamışdır. Ona görə də Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq daim təhdid olunmuş, onun sistemli inkişafına, milli-nəzəri məfkurəyə söykənən metodoloji prinsiplərə yiyələnməsinə imkan verilməmiş, hətta bir çox örnəklər fars dilində yarandığından milli ədəbi prosesin faktoruna çevrilə bilməmişdir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq ötən yüzildə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində bir sıra tədqiqatlar yaranmışdır ki, onlardan bəhs etmədən Azərbaycan nəzəri-estetik fikri haqqında bütöv təsəvvür əldə etmək mümkün deyildir.

Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişafında görkəmli alim Məhəmmədəli Tərbiyətin (1875-1940) mühüm xidmətləri olmuşdur. Onun qələminə məxsus «Danişməndani-Azərbaycan» əsəri uzun illik gərgin yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu kimi diqqəti cəkməkdədir. Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində mühüm qaynaqlardan biri olan bu əsərdə Xətib Təbrizi, Eyn əl Quzat, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi, Şəms Təbrizi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Şərəfəddin Rami, Fəzlullah Nəimi, Şah İsmayıl Xətai, İbrahim Mirzə, Sadiq bəy Əfşar, Saib Təbrizi, Mirzə Fətəli Axundzadə və başqaları haqqında öz dövrü üçün olduqca dəyərli məlumatlar verilmişdir.

«Danışməndani-Azərbaycan» əsəri ilə ötəri tanışlıq göstərir ki, Məhəmmədəli Təbriyə Azərbaycan, Yaxın Şərq və Orta Asiya-nın alim və ədəbiyyatşünasları ilə əlaqə və ünsiyyət saxlaya bilmiş, müxtəlif ölkələrə səyahətlər etmiş, kitabxana, muzey və arxivlərdə işləmiş, bu isə onun tədqiqatının elmi dəyərini təmin etmişdir.

«Danışməndani-Azərbaycan» əsəri fars dilində, lüğət for-masında qələmə alınmış və ilk dəfə 1935-ci ildə Tehranda çap edilmişdir. Əsər 1987-ci ildə İsmayıl Şəms və Qafar Kəndlinin tərcüməsində Azərbaycan türkcəsinə çevrilərək Bakıda nəşr olun-muşdur. «Məhəmmədəli Təbriyə orta əsr ədəbiyyatı tarixinə, poe-tiya və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına ümumi bir axın kimi baxmamışdır. O, ədəbiyyat və incəsənətdə müxtəlif baxışların ol-duğunu, bu axın və meyllərin ayrı-ayrı zümrələrin həyat və fəa-liyyəti ilə səsleşməsinə özünəməxsus ifadələrlə göstərmişdir. Orta əsrlər ədəbiyyatındakı axın və meyllərin qarşılıqlı bağlılıqlarını da açmağa çalışmışdır. O, orta əsrlərdə yaşamış bir çox şair və alim-lərin dünyagörüşünün hansı fəlsəfi axın əsasında təşəkkül tapma-sını, hansı fəlsəfi məktəbin ideyalarından təsirləndiyini, görkəm-li sənətkarların yaradıcılığının, düşüncə və baxışlarının ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin dünyagörüşündə nə kimi izlər buraxdığını da göstərmək istəmişdir» (323,13).

«Daşiməndani-Azərbaycan» əsərinin diqqəti çəkən cəhət-lərindən biri ədəbi təhlillər fonunda vətənsəverlik, yurda bağlılıq, maarifpərvərlik, humanizm kimi məsələlərin qabarıq ifadəsini tap-masıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmmədəli Təbriyə yalnız «Da-nışməndani-Azərbaycan» əsərində deyil, ayrı-ayrı məqalələrində də Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli fikir və mülahizələr söyləmişdir.

1942-ci ildə İkinci dünya savaşı ilə əlaqədar olaraq Sovet hər-bi hissələrinin tərkibində Güney Azərbaycana getmiş olan Süley-man Rüstəm, Məmməd Rahim, Osman Sarıvəlli, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Ənvər Məmmədخانlı, Qılman Musayev, Əvəz Sadıq, Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Qulam Məmmədli, İsrafil Nəzər-

li və digər yazıçı, şair, publisist, tənqidçi və ədəbiyyatşünasların fəaliyyəti sayəsində Təbriz ədəbi mühitində bir canlanma yaranmışdı. Onların təşəbbüsü ilə Təbrizdə nəşr olunan «Vətən yolunda» qəzeti və daha sonra çap edilməkdə olan «Azərbaycan», «Azad millət», «Qələbə», «Yeni Şərq», «Maarif», «Demokrat», «Fəryad», «Fələhət» (Təbriz), «Cövdət» (Ərdəbil), «Urmıyyə» (Urmıya), «Vətən» (Miyana) qəzet və dərgiləri ədəbi-estetik fikrin canlanmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq xüsusilə Seyid Cəfər Pişəverinin rəhbərliyi ilə qurulmuş Azərbaycan Milli Hökuməti (1945-1946) dövründə daha da canlanmışdır. S.C.Pişəverinin yaradıcı şəxs olması, ədəbiyyata ciddi maraq göstərməsi, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı tədqiqatlar aparması Azərbaycanın Güneyində ədəbi-estetik fikrin canlanmasına təkan vermişdir. Həmin dövrdə türk dilinin rəsmi dövlət dili elan olunması, Təbrizdə fəaliyyət göstərən «Şairlər məclisi» milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafına, həmçinin bu zəmində ədəbi-estetik fikrin formalaşmasına təkan vermişdir. «Şairlər məclisi»nin fəaliyyəti Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişafına da təsir göstərirdi. Ədəbi tənqidi məqalələrdə poeziyanın ictimai məfkurəyə bağlılığı zərurəti, vətənpərvərlik motivlərinin qabarıqlığı, yurda, torpağa vurğunluq, azadlıq, ana dilinə məhəbbət və s. məsələlər qabardılır, yeni yazıqların əsərlərində bu məqamların ifadəsinə çalışılırdı. Əli Tudə bu məqama diqqəti yönəldərək yazırdı: «İran Azərbaycanında hələlik gündəlik hadisələrlə səsleşən, tribun şeirlər yazmaq dəbdədir. Lakin bu vəziyyət uzun sürməməlidir. Şeirdə canlı həyat lövhələri öz əksini tapmalıdır» (325, 37).

«Şairlər məclisi»nin fəaliyyətində diqqəti çəkən məqamlardan biri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, onun ayrı-ayrı klassiklərinin yaradıcılığının öyrənilməsi ilə bağlıdır. Məclisin fəaliyyətində xüsusilə Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vəqif, Zeynalabdin Mərağalı, Mirzə Əli Möcüz və digər sənətkarların əsərlərinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar diqqəti çəkməkdədir.

«Şairlər məclisi»ndə ədəbiyyatın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi ilə bağlı görülən işlər də maraqlı doğurmaqdadır. Xüsusilə, ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndanın poetika, bədiilik, klassik irsə münasibət, bədii təsvir vasitələri, ədəbi vəznlər, xalq ədəbiyyatından bəhrələnmə və s. mövzularda oxuduğu məruzələr yüksək elmi səviyyəsi ilə seçilir, gənc yaradıcı şəxsiyyətlərin ciddi marağına səbəb olurdu. Cəfər Xəndan özü bununla bağlı yazırdı: «Müvəffəqiyyətlə keçən bir neçə məşğələlər göstərir ki, bu məclis şairlərə öz yaradıcılığını inkişaf etdirmək işində çox kömək edir. Məclisdə xalis yaradıcılıq işləri aparılır» («Vətən yolunda», Təbriz, 17 iyun 1945, №70).

«Şairlər məclisi»ndə dünya ədəbiyyatının öyrənilməsi istiqamətində də müəyyən işlər görülmüşdür. Qeyd edək ki, Cəfər Cəfərovun Lermontov, Qılman Musayevin Mayakovski, Radişşev, Belinski, Gertsen, Anri Barbüs, Cəfər Xəndanın Lomonosov, Ənvər Məmmədخانlının gürcü ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqındakı maraqlı məruzələri yalnız məclis üzvlərinin deyil, bütövlükdə dinləyicilərin diqqət və marağına səbəb olmuşdu. Adı çəkilən sənətkarlar haqqında məqalələr və əsərlərindən tərcümələr ardıcıl olaraq «Vətən yolunda» qəzetinin səhifələrində dərc edilirdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən, əyalət şəhərlərindən ədəbi qüvvələrin Təbrizə dəvət olunması, birgə yaradıcılıq məclisləri keçirilməsi «Şairlər məclisi»nin fəaliyyətində xüsusi yer tutmaqdadır.

Ötən əsrin son rübündə Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişafında Cavad Heyətin araşdırmaları mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Onun redaktorluğu ilə 1979-cu ildən başlayaraq dərc olunan «Varlıq» dərgisi öz səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli araşdırmalara yer vermiş, milli irsin tədqiqi, öyrənilməsi və təbliğində mühüm rol oynamışdır. «Varlıq» dərgisində Cavad Heyət, Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Fərzanə, Əziz Möhsüni, Həmid Məmmədzaadə, Səməd Sərdarniya və başqa müəlliflərin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı yazıları bu baxımdan səciyyəvidir.

Cavad Heyətin qələminə məxsus «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» (151), «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış» (152),

«Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış» (153), «Kamillik zirvəsi» (154), iki cilddən ibarət «Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda» (155; 155) və başqa araşdırmalarda Azərbaycan folkloru, ən qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədər klassik yazılı ədəbiyyatın çeşidli problemləri elmi-nəzəri təhlilini tapmışdır. Cavad Heyətın ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmalarının mühüm keyfiyyətlərindən biri burada Azərbaycanın Güneyində və Quzeyində yaranan ədəbi irsin bir küll halında tədqiqata cəlb edilməsi, ədəbi faktların ortaq şəkildə dəyərləndirilməsidir.

Bir çox dəyərli nəsr əsərlərinin müəllifi Gəncəli Səbahinin «Şeirimiz zamanla addımlayır» (Təbriz, 1981) adlı məqalələr toplusunda Məhəmmədhusəyn Şəhriyar, Bulud Qaraçorlu Səhənd, Həbib Sahir, habelə Səməd Vurğun və digər Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıq yolu, ayrı-ayrı poetik əsərləri təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyatşünas Məhəmmədəli Fərzanənin folklor, klassik və müasir ədəbiyyatla bağlı araşdırmaları Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və nəzəri-estetik fikrin milli-mənəvi dəyərlər müstəvisində təhlil və tədqiqində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ömrünün son illərini mühacirətdə yaşamış olan alimin milli ədəbiyyatın təbliği sahəsindəki xidmətləri də təqdirə layiqdir.

Şair-ədəbiyyatşünas Yəhya Şeydanın elmi-bioqrafik faktlarla zəngin olan çoxcildlik «Ədəbiyyat ocağı» adlı müntəxabatı Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi baxımından mühüm qaynaqlardan biridir.

Tarixçi və ədəbiyyatşünas Səməd Sərdarniyanın «Molla Nəsrəddin» Təbrizdə» (2006) tədqiqatında isə böyük Azərbaycan yazıçı və mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadənin bioqrafiyasının və publisistik fəaliyyətinin Güneylə bağlı bir sıra məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir.

Şübhəsiz ki, bütün bunlar Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı yazılan araşdırmaların məhdud bir qismini əhatə etməkdədir və gələcəkdə bu sahədə daha dolğun tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİ TƏNQİD İSTİQLALIYYƏT DÖVRÜNDƏ

İyirminci yüzilin sonlarında Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyət əldə etməsi ədəbi-nəzəri fikrə münasibətdə milli-mənəvi dəyərlərə söykənən baxışlar sisteminin əsasını qoydu. Məhz bunun sayəsində imperiya ideologiyasının uzun illər hakim olmuş ənənəvi stereotiplərinin tədricən aradan qaldırılmasına və ədəbiyyatın yeni baxışlar müstəvisində şərhinə və təhlilinə şərait yaranmış oldu.

Son dövrlərdə ədəbi tənqidin mövzu, problem və üslub axtarışlarının hüdud və əhatə dairəsinin genişlənməsi yazılan tədqiqatlarda aşkar şəkildə duyulmaqdadır.

İstiqlaliyyət dövrü ədəbi tənqidi təkmetodlu yaradıcılıq sisteminin büsbütün aradan qaldırılması, dünya ədəbi prosesi ilə əlaqə və inteqrasiyanın güclənməsi, yaradıcılıq axtarışlarının çoxşaxəliliyi, intensivliyi, sürəkliliyi və s. prinsiplərlə müşayiət olunmaqdadır.

Ədəbi tənqidinin diqqəti çəkən özəlliklərindən biri yaşanılan yaxın tarixin – sovet əsarəti mərhələsinin obyektiv dəyərini almaşına edilən cəhdlərlə xarakterizə olunmaqdadır. Müstəqilliyin ilk illərində qatı inkarçılıq ruhunda qələmə alınan yazılardan fərqli olaraq son dönmə tədqiqatlarının səciyyəvi cəhəti sovet siyasi məkanında yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının real baxış bucağından dəyərləndirilməsi, onun gerçək mahiyyətinin üzə çıxarılması ilə bağlıdır. Xüsusilə, Yaşar Qarayevin «Ən yeni dövrün ədəbiyyatı: (iyirminci illərdən günümüzdə qədərki yaddaş)» (200, 479-527) və Elçinin «Sosrealizm bizə nə verdi?» (78) tədqiqatı bəhs olunan dövrün gerçək elmi-nəzəri mənzərəsinin yaradılması baxımından diqqəti çəkir.

İstiqlaliyyət dövrü ədəbi tənqidinin Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsinə ciddi səylər göstərməsi və bu sahədəki uğurlu axtarışları milli irsin sovet ideoloji prinsipləri ilə dəyərləndirilməsi məsələlərinə qeyd-şərtsiz son qoyulması məramına

söykənməkdədir. Bu kontekstdə ədəbiyyatın mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı ədəbi-nəzəri düşüncədə yer alan fikir və mülahizələr diqqəti cəkməkdədir.

Son illərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı dərslik və monoqrafik tədqiqatların yaranması mövcud araşdırmaları yeni elmi müddəalarla zənginləşdirmişdir. Xüsusilə, Rəhim Əliyevin dərslik kimi işlədiyi «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» (117) kitabı bədii söz sənətinin orijinal prizmadan dəyərləndirildiyi tədqiqat kimi maraq doğurur.

Həmçinin dövrün ədəbi-estetik fikrində ədəbiyyatın nəzəri problemlərinin həlmi istiqamətində yazılan araşdırmalar diqqəti cəkir. Mətnin daxili strukturu, bədii təhkiyə, süjet, kompozisiya, üslub və başqa məsələlərlə bağlı Qorxmaz Quliyev və Cavanşir Yusiflinin araşdırmaları düşüncə fərqliliyi və təhlil tərzinin yeniliyi ilə seçilir.

İstiqalyyətdə dövrü Azərbaycan ədəbi tənqidində ədəbiyyatın müqayisəli şəkildə araşdırılması istiqamətində tədqiqatlara meyil və marağın artması diqqəti cəkir. Bu isə dolayısı ilə milli ədəbiyyatın dünya ədəbiyyatı bağlamında, Şərq-Qərb ədəbi dəyərləri qovuşuğunda öyrənilməsi və dəyərləndirilməsinə imkan yaradır.

Dövrün ədəbi tənqidi milli ədəbiyyatın türk dünyası ilə əlaqə və vəhdətdə təqdim olunması və bu təqdimatın gətirdiyi nəzəri-estetik çəhərləri daha qabarıq şəkildə təcəssüm etdirməkdədir. Türkçülük və turançılıq məfkurəsinin milli ədəbi prosesə yönləndirilməsi ədəbi tənqidin məzmun və mahiyyətinə təsirsiz qalmamışdır.

Ədəbi prosesin tədqiq və təhlil hədudlarının genişlənməsi uzun illər öyrənilməsinə və təbliğinə yasaqlar qoyulmuş mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əhməd Cəfəroğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Ümmülbanu (Banin), Almas İldırım, Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Baykara, Əbdülvahab Yurdsevər, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu və başqa şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsinin araşdırılmasına şərait yaratmışdır. Bu sahədə aparılan uğurlu araşdırmalar müasir ədəbi tənqid və ədə-

biyyatşünaslığın yaradıcılıq mənzərəsini zənginləşdirməklə yanaşı, onun məzmun və mahiyyətə yeniləşməsinə təkan vermişdir.

Son illərdə Azərbaycanın Güneyində yaranan ədəbiyyatın öyrənilməsi ilə bağlı xeyli sayda araşdırmalar aparılması diqqəti çəkir. Bu araşdırmalarda ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq irsinin canlandırılması ilə yanaşı, ədəbi prosesin bütöv mənzərəsinin yaradılması müşahidə olunur.

Yaradıcılığının mühüm bir qismi sovet siyasi rejimi dövrünə təsadüf edən Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Çingiz Hüseynov, Pənah Xəlilov, Xəlil Əliirzəyev, Cəlal Abdullayev, Tofiq Məlikli, Təhsin Mütəllibov, Akif Hüseynov, Şamil Salmanov, Elçin, Tofiq Hüseynoğlu, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Himalay Ənvəroğlu, İsa Həbibbəyli, Rəhim Əliyev, Vilayət Quliyev, Nizaməddin Şəmsizadə, Vəqif Yusifli və digər tənqidçi və ədəbiyyatşünasların elmi-nəzəri axtarışları yeni dövrün ədəbi-estetik prinsiplərini bu və ya digər dərəcədə ifadə və əhatə etməkdədir. Həmçinin yaradıcılıq axtarışları daha çox müstəqillik illəri ilə bağlı olan Arif Əmrahov, Nizami Cəfərov, Nazif Ələkbərli, Asif Rüstəmli, Bədirxan Əhmədli, Asif Hacı, Cavanşir Yusifli, Məti Osmanov, Tehran Əlişanoğlu, Təyyar Salamoğlu, Rəhid Ulusel, Elnarə Akimova, İradə Musayeva və başqa tənqidçi və ədəbiyyatşünasların araşdırmaları dövrün elmi-nəzəri mənzərəsini bu və ya digər şəkildə tamamlayır.

Yaşar Qarayevin «Tarix: yaxından və uzaqdan» (1996), «Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər» (2002), Bəkir Nəbiyevin «Çətin yollarda» (2000), Xeyrulla Məmmədovun «Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin həddində» (1999), Elçinin «Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri» (1999), Tofiq Hüseynoğlunun «Söz – tarixin yuvası» (2000), Himalay Ənvəroğlunun «Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri» (2004), İsa Həbibbəylinin «Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri» (2019), Nizaməddin Şəmsizadənin «Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı» (1997), «Tənqidin ədəbi prosesdə rolu» (2004), Arif Səfiyevin «Azərbaycan dramaturgiyası müasir mərhələdə» (1998), Aydın Dadaşovun «Müstəqillik dövrünün

dramaturgiyası» (2005), Asif Hacıyevin «Müasir nəsrin poetikası» (1997), Xalid Əlimirzəyevin «Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları» (2008), iki cildlik «Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası» (2009), Rahid Uluselin «Müasir Azərbaycan tənqidi» (2009), Təyyar Salamoğlunun «Tarixi və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar» (2009), «Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçerklər» (2011), Vəqif Yusiflinin «Tənqid də yaradıcılıqdır» (2003), «Poeziyanın yolları və illəri» (2009), Şirindil Alışanlının «Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı» (2011), Cavanşir Yusiflinin «Gülüş və dünyanın sonu» (1997), «Bədii mətnin sirləri» (1998), «Mətn, işarə, məna» (2019), Məmmədəli Mustafayevin «XIX əsr ədəbi irsi ədəbiyyatşünaslıqda» (2010), Elnarə Akimovanın «Azərbaycan ədəbi tənqidi müstəqillik illərində» (2009), «Düşüncə zamanı – ədəbi tənqid diskurs kimi» (2019) və bir sıra digər tədqiqatlar ədəbi irsin milli-nəzəri müstəvidə araşdırıldığı əsərlər kimi diqqəti çəkir. Həmçinin bu tədqiqatlarda ədəbi tənqidin keçib gəldiyi yolun özünəməxsusluqları səciyyələndirilmişdir.

Son illərdə internet məkanının genişlənməsi ədəbi tənqidin sosial şəbəkələrə daxil olmasını təmin etmişdir. Bu isə tənqidin ədəbi prosesdəki fəallığını daha da gücləndirmiş, çevikliyini xeyli dərəcədə artırmışdır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi tənqidi siyasi məfkurədə yaşanan keçid dövrünə məxsus ağır və əzablardan bütünlüklə xilas olmasa da, yaranan tədqiqatlarda onun milli özünəqayıdış cəhdləri daha aktiv şəkildə duyulmaqdadır.

Lakin bununla belə çağdaş Azərbaycan ədəbi tənqidində bədii irsin dəyərləndirilməsində müəyyən qüsurlara təsadüf olunmaqdadır. Belə ki, tənqidin mövcud ədəbi prosesi dəyərləndirməsində kifayət qədər çəsarət və prinsipiallıq nümayiş etdirilmir. Elmi-nəzəri şərhlərdə populizm meylləri qabarıq şəkildə hiss olunur. Əsas problemlərdən biri də meyarsızlıq və ölçsüzlüklə bağlıdır ki, bu amil bir tərəfdən ədəbi mühitdə nəzəri səviyyə problemi ni tənziqləməyə imkan vermir, qarşı tərəfdən subyektivizmə meydana açır. Bəzən eyni tənqidçinin qələmindən çıxan əsərdə dünya

şöhrətli bir yazarla yaradıcılığa yenicə başlamış ortabab səviyyəli həvəskar yazarın əsərləri eyni ölçülərlə dəyərləndirilir.

Ədəbi tənqidin cəsarətsizliyi cəmiyyətdə mövcud olan arsızlıq mühitinin ədəbiyyata yansımalarına şərait yaradır. Məhz bu səbəbdən ədəbiyyat adına istənilən cızmaqaranın mətbuata və nəşriyyata yol tapmasına imkanlar açılır. Sözün geniş mənasında tənqidçi şəxsiyyəti çatışmır və bu çatışmazlıq ədəbi prosesin bütün sferalarında mənfi izlərini qoymaqladır. Ədəbi tənqidin cəsarətsizliyi həmçinin əsərin mahiyyətinin aşkarlanmasına, ideya-estetik dəyərinin üzə çıxarılmasına, bədii mətnin gizli qatlarının çözümünə imkan vermir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının digər qolları ilə müqayisədə ədəbi tənqid tarixinin son dövrlərdəki sistemli şəkildə öyrənilməməsi, şübhəsiz ki, ədəbi irsə yanaşmada rus sovet müstəmləkəçiliyinin ideoloji siyasətinin yekunu kimi şərtlənir. Məhz bu səbəbdən milli ədəbi tənqidin araşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmamış, onun təşəkkül tarixi ilə bağlı yekdil qənaət formalaşmamış, mərhələ təsnifatı aparılmamış, nəzəri düşüncəni təmsil edən ayrı-ayrı görkəmli şəxslərin yaradıcılıq irsi yetərinə tədqiq olunmamışdır.

Təhlillərdən göründüyü kimi, klassik dövəmdə Azərbaycan ədəbi tənqidi bütün Şərqdə olduğu kimi, iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bir tərəfdən peşəkar ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fonunda ədəbiyyatın bu və ya başqa problemləri sistemli şəkildə araşdırılaraq şərhlər, ədəbi risalələr, təzkirələr yazılmış, digər tərəfdən ayrı-ayrı şairlərin bədii axtarışları kontekstində sənətin nəzəri-estetik məsələlərinə münasibət bildirilmişdir. Bu istiqamətlər biri-birini tamamladığı üçün nəzəri-estetik fikrin bütöv mənzərəsini təmin etmişdir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin mərhələləri təbii olaraq bədii ədəbiyyatın yaradıcılıq təkamülü ilə paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Ona görə də bədii söz tarixinin nəzəri-estetik düşüncə ilə qarşılıqlı şəkildə araşdırılması zəruridir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin janr baxımından zənginliyi tarixi ədəbi prosesin keyfiyyət göstəricilərini fərqli şəkildə izləməyə imkan vermişdir.

Azərbaycanın parçalanması ədəbiyyata, mədəniyyətə, o cümlədən nəzəri-estetik düşüncə tərzinə təsirsiz qalmamışdır. Lakin iki əsrə yaxın davam edən parçalanma daha çox sovet siyasi rejimi dövründə sərt xarakter daşımış, ədəbiyyatın iki fərqli müstəvidə yaranması elmi-nəzəri dəyərləndirmənin fərqli metodoloji aspektlərini formalaşdırmışdır.

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, XX yüzildə ədəbi-nəzəri fikrin mühüm bir qolu mühacirətdə yaranmışdır. Sovet siyasi rejiminin təqib və təzyiqləri nəticəsində ölkəni tərk etməyə məcbur olan ədəbi-siyasi şəxsiyyətlər milli ədəbiyyat tarixinin araşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atmışdır. Mühacirətin yaratmış olduğu, uzun illər öyrənilməsinə yasaqlar qoyulmuş zəngin irsin araşdırılması bu gün ədəbi-nəzəri və elmi-metodoloji aspektləri ilə aktualıq kəsb edir.

Şübhəsiz ki, gələcəkdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi ilə bağlı ciddi və sistemli əsərlər yazılacaq və bundan heç də az əhəmiyyət daşımayan ədəbi tənqid ensiklopediyası hazırlanacaqdır. Həmçinin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıq yolu müstəqil təhlil obyektinə çevriləcək, onların əsərləri toplu halında oxucuların mühakiməsinə veriləcəkdir. Nəhayət, klassik dövərdə yaranmış şərh, təzkirə, ədəbi risalə və başqa qaynaqların nəşr edilməsi müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran aktual vəzifələrdən biri kimi həllini gözləməkdədir.

TÖVSIYƏ VƏ İSTİNAD OLUNAN QAYNAQLAR

Azərbaycan türkcəsində

1. Abdullayev Cəlal. Lirika və zaman, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1982, 178 s.
2. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğunun sənət dünyası, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1986, 318 s.
3. Abid Əmin. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 288 s.
4. Abid Əmin. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tairixi, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2016, 240 s.
5. Ağaoğlu Əhməd. Üç mədəniyyət, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2006, 160 s.
6. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 392 s.
7. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı, Bakı: Azərnəşr, 1964, 170 s.
8. Ağayev Əkbər. Əsrin tərənnümü, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1980, 232 s.
9. Ağayev Fərhad. İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2004, 132 s.
10. Axudlu Yavuz. Ədəbi estafet, Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2013, 559 s.
11. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri, 3 cildə, II c., Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 376 s.
12. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri, 3 cildə, III c., Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 296 s.
13. Axundov Mirzə Məhəmməd. Şeyx Nizami, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2016, 80 s.
14. Akimova Elnarə. Azərbaycan ədəbi tənqidi müstəqillik illərində, Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2009, 160 s.

15. Akimova Elnarə. Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid, Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2012, 280 s.

16. Akimova Elnarə. Düşüncə zamanı – ədəbi tənqid diskurs kimi, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2019, 600 s.

17. Alışanlı Şirindil. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2011, 373 s.

18. Allahverdiyev Qaley. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri, Bakı: «Şam» nəşriyyatı, 2004, 288 s.

19. Araslı Nüşabə. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1979, 169 s.

20. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild, Bakı: AzSSR EA nəşriyyatı, 1967, 619 s.

21. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, II cild, Bakı: AzSSR EA nəşriyyatı, 1968, 514 s.

22. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı: AzSSR EA nəşriyyatı, 1970, 428 s.

23. Aristotel. Poetika. Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2006, 120 s.

24. Ataş Hayri. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun ədəbi-elmi irsi, Bakı: «Nurlar» nəşriyyatı, 2018, 183 s.

25. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr toplusu), Bakı: Azərnəşr, 1992, 191 s.

26. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1998, 298 s.

27. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1988, 540 s.

28. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Tərtib edəni H.Ə.Qayıbov, Dörd cildə, I cild, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1986, 358 s.

29. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Tərtib edəni H.Ə.Qayıbov, Dörd cildə, II cild, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1989, 256 s.

30. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Tərtib edəni H.Ə.Qayıbov, Dörd cildə, III cild, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2002, 252 s.

31. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Tərtib edəni H.Ə.Qayıbov, Dörd cildə, IV cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2013, 364 s.

32. Azəroğlu Balaş. Saib Təbrizinin sənət dünyası, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1981, 175 s.

33. Babayev Nizaməddin. Ədəbi mübahisələr. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1986, 177 s.

34. Babayev Yaqub. Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər), Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, 128 s.

35. Babayev Yaqub. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XIII-XVIII əsrlər, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2014, 758 s.

36. Babayev Yaqub. Nəsirəddin Tusi: ədəbiyyatşünas, şair, «Azərbaycan» dərgisi, 2011, № 9, s.127-138

37. Babayev Yaqub. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2011, 158 s.

38. Babayeva Qızqayıt. Mustafa Quliyev: taleyi və irsi, Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 1999, 136 s.

39. Bakıxanov Abbasqulu ağa. Gülütani-İrəm, Bakı: «Xatun Plyus» nəşriyyatı, 2010, 300 s.

40. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2003, 276 s.

41. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi, Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.

42. Beqdeli Qulamhüseyn. Əvhədinin həyat və yaradıcılığı, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 191 s.

43. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1979, 226 s.

44. Bəktəşi İnayət. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1986, 182 s.

45. Bodenştedt Fridrix. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr («Şərqdə min bir gün» kitabından), Bakı, «Xan» nəşriyyatı, 2015, 136 s.

46. Borev Yuri. Estetika, Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 2010, 253 s.

47. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2006, 112 s.

48. Cəbbarlı Cəfər. Əsərləri, dörd cildə, IV c., Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 288 s.

49. Cavid Hüseyn. Abdulla Şaiq. Ədəbiyyat dərsləri, Bakı: «Çaşı-oğlu» nəşriyyatı, 2010, 208 s.

50. Cəfər Cəfərov. Əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı: «Renessans-A» nəşriyyatı, 2016, 359 s.

51. Cəfər Cəfərov. Əsərləri, İki cildə, II cild, Bakı: «Renessans-A» nəşriyyatı, 2016, 455 s.

52. Cəfər Əkrəm. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1977, 416 s.

53. Cəfər Məmməd. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1963, 216 s.

54. Cəfər Məmməd. Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı: Azərnəşr, 1950, 141 s.

55. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, I cild, Bakı: «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2003, 360 s.

56. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, II cild, Bakı: «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2003, 283 s.

57. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, III cild, Bakı: «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2003, 319 s.

58. Cəfər Məmməd. Sənət yollarında. Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1975, 366 s.

59. Cəfər Məmməd. Həmişə bizimlə, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1980, 359 s.

60. Cəfər Məmməd. Nizaminin fikir dünyası, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1982, 199 s.

61. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri, Üç cildə, III cild, Bakı: Avrasiya Press nəşriyyatı, 2005, 440 s.

62. Çobanzadə Bəkir. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu, İki cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1926, 264 s.

63. Çobanzadə Bəkir. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu, İki cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1927, 264 s.

64. Çobanzadə Bəkir. Türk ədəbiyyatı, Bakı: Azərnəşr, 1929, 81 s.

65. Çobanzadə Bəkir. Krım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik, Bakı: ADETİ nəşriyyatı, 1929, 33 s.

66. Çobanzadə Bəkir. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü, Nasionalizmdən internasionalizmə, Bakı: ADETİ nəşriyyatı, 1930, 65 s.

67. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, I cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 333 s.

68. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, II cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 365 s.

69. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, III cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 342 s.

70. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, IV cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 198 s.

71. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, V cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 261 s.

72. Dadaşov Aydın. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 303 s.

73. Dadaşova Şəfəq. Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin tipologiyası (yazıçı tənqidi problemi), Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 2003, 125 s.

74. Doktor Cavad Heyət. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995, 216 s.

75. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1981, 359 s.

76. Elçin. Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri, Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 1999, 564 s.

77. Elçin. Ədəbi düşüncələr, Bakı: «Qapp-poliqraf» nəşriyyatı, 2002, 296 s.

78. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2010, 72 s.

79. Elçin. Vilayət Quliyev. Özümüz və sözüümüz, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2016, 319 s.

80. Əbülhəsənli Elşən. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi, Bakı: Azərnəşr, 2006, 132 s.

81. Ədəbi proses – 76, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1977, 158 s.

82. Ədəbi proses – 77, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1978, 159 s.

83. Ədəbi proses – 78, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1980, 152 s.
84. Ədəbi proses – 79, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1983, 164 s.
85. Ədəbi proses – 83-84, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1994, 312 s.
86. Ədəbi tənqid (problemlər, vəzifələr). «Yazıçı» nəşriyyatı, 1984, 164 s.
87. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Tərtib edəni Əziz Mirəhmədov, Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1998, 240 s.
88. Əfəndiyev Asif. Müdriklik səlahiyyəti, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1976, 190 s.
89. Əfəndiyev Asif. İnam və şübhə, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1988, 171 s.
90. Əfəndiyev Asif. Bədiiyyat, Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2006, 52 s.
91. Əfşar Sadiq bəy. Qanunüs-suvər, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1971, 27 s.
92. Əfşar Sadiq bəy. Məcməül-Xəvas, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2008, 411 s.
93. Əhmədli Rafail. Mirzə Kazım bəyin ictimai fikirləri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2012, 200 s.
94. Əhmədli Bədirxan. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2017, 374 s.
95. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, I cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2011, 477 s.
96. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, II cild, Bakı: «Apostrof» nəşriyyatı, 2011, 434 s.
97. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2015, 552 s.
98. Əhmədov Teymur. Azərbaycan yazıçıları XX-XXI yüzilliklərdə: Ensiklopedik məlumat kitabı, Bakı: «Nurlar» nəşriyyatı, 2011, 1055 s.
99. Ələkbərli M.K. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Azərnəşr, 1935, 40 s.
100. Ələkbərli Nazif. Mikayıl Rəfili: həyatı və yaradıcılığı, Bakı: «Qartal» nəşriyyatı, 1998, 100 s.

101. Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri: Səməd Mənsurun həyat və yaradıcılıq səhifələri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2000, 84 s.
102. Ələkbərli Nazif. Üç budaq, Bakı: Şirvan nəşr, 2007, 224 s.
103. Əliqızı Almaz. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər, Bakı: BDU nəşriyyatı, 1998, 321 s.
104. Əlimirzəyev Xəlid. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1991, 184 s.
105. Əlimirzəyev Xəlid. M.F.Axundovun ideal və sənət dünyası, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, 228 s.
106. Əlimirzəyev Xəlid. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2008, 431 s.
107. Əlimirzəyev Xəlid. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası, İki cildə, I cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2009, 554 s.
108. Əlimirzəyev Xəlid. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası, İki cildə, II cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2009, 667 s.
109. Əlişanoğlu Tehran. Azərbaycan nəsrində sosialist realizmi çevrəsində, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1999, 100 s.
110. Əlişanoğlu Tehran. Azərbaycan «yeni nəsr»i, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1999, 128 s.
111. Əlişanoğlu Tehran. Əsrdən doğan nəsr, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1999, 115 s.
112. Əlişanoğlu Tehran. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2006, 312 s.
113. Əliyev Kamran. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1985, 117 s.
114. Əliyev Kamran. Tənqidin poetikası, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 207 s.
115. Əliyev Rəhim. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1989, 236 s.
116. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyatımız, tariximiz, dilimiz: son iki onillik, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1997, 308 s.
117. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: «Qanun» nəşriyyatı, 2012, 463 s.

118. Əliyev Sabir. Füzulinin poetikası. Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1986, 219 s.

119. Əliyev Sabir. Füzuli (nəzəri-bədii düşüncələri), Bakı: Azər-nəşr, 1996, 316 s.

120. Əliyeva Aybəniz (Kəngərli). «Azərbaycan» (1918-1920) qə-zetində ədəbiyyat məsələləri, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 2002, 114 s.

121. Əliyeva Aybəniz (Kəngərli). Azərbaycan romantiklərinin yara-dıcılığında türkçülük, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2002, 332 s.

122. Əmirov Sabir. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiy-yatı, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2000, 257 s.

123. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2004, 773 s.

124. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan romanının inkişaf proble-mləri, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2008, 335 s.

125. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan şeirinin poetikası, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2008, 385 s.

126. Ənvəroğlu Himalay. Ədəbiyyatşünaslıq problemləri ədə-bi-nəzəri düşüncə müstəvisində, Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2014, 535 s.

127. Ərdəbili Arif. Fərhadnamə, Bakı: «Oka ofset» nəşriyyatı, 2007, 310 s.

128. Əvhədi Marağalı. Cami-Cəm, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 288 s.

129. Fikrin karvanı. Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1984, 346 s.

130. Füzuli Məhəmməd. Türkə divanının dibaçəsi, Bakı: «Yurd» nəşriyyatı, 1999, 36 s.

131. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, Altı cildə, I cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 400 s.

132. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, Altı cildə, II cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 336 s.

133. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, Altı cildə, III cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 472 s.

134. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, Altı cildə, IV cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 344 s.

135. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, Altı cildə, V cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 224 s.

136. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, Altı cildə, VI cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 384 s.

137. Füzuli. Məhəmməd. Rind və Zahid, Bakı: «Nurlar» nəşriyyatı, 2012, 135 s.

138. Gəncəyi Turxan. Şah İsmayıl Xətai divanının elmi-tənqidi mətni, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2013, 381 s.

139. Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi, Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 264 s.

140. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin, Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 392 s.

141. Gəncəvi Nizami. Leyli və Məcnun, Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 288 s.

142. Gəncəvi Nizami. Yeddi gözəl, Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 336 s.

143. Gəncəvi Nizami. İsgəndərnamə (Şərəfnamə), Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 432 s.

144. Gəncəvi Nizami. İsgəndərnamə (İqbalnamə), Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 256 s.

145. Hacıbəyli Ceyhun. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı). Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 1999

146. Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2006, 98 s.

147. Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2017, 367 s.

148. Hacı Asif. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2002, 162 s.

149. Hacıyev Abbas. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2005, 367 s.

150. Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Əsərləri, 2 cildə, II c. Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2005, 408 s.

151. Heyət Cavad. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Azər-nəşr, 1990, 167 s.

152. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış, Bakı: «Yazı-çı» nəşriyyatı, 1993, 176 s.

153. Heyət Cavad. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, Bakı: «Azpoliqraf» nəşriyyatı, 2009, 181 s.
154. Heyət Cavad. Kamillik zirvəsi, Bakı: Azərnəşr, 2009, 373 s.
155. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu), I, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2011, 704 s.
156. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu), II, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2013, 288 s.
157. Həbibbəyli İsa. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri, Bakı: Azərnəşr, 1997, 682 s.
158. Həbibbəyli İsa. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1999, 136 s.
159. Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, 689 s.
160. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2019, 452 s.
161. Həmidov İmamverdi. Azərbaycan klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2007, 212 s.
162. Hikmət İsmayıl. Türk ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, I cild, Bakı: Azərnəşr, 1925, 285 s.
163. Hikmət İsmayıl. Türk ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, II cild, Bakı: Azərnəşr, 1925, 696 s.
164. Hikmət İsmayıl. Türk ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, III cild, Bakı: Azərnəşr, 1926, 1067 s.
165. Hikmət İsmayıl. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: islamiyyatın zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər, İki cildə, I cild, Bakı: Azərnəşr, 1928, 290 s.
166. Hikmət İsmayıl. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: islamiyyatın zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər, İki cildə, II cild, Bakı: Azərnəşr, 1928, 212 s.
167. Hüseyn Mehdi. Əsərləri, On cildə, IX cild, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1979, 632 s.
168. Hüseyn Mehdi. Əsərləri, On cildə, X cild, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1979, 267 s.

169. Hüseynoğlu Tofiq. Ədəbiyyatla yaşayıram, Bakı: Azərnəşr, 1993, 324 s.

170. Hüseynoğlu Tofiq. Söz – tarixin yuvası, Bakı: Azərnəşr, 2000, 166 s.

171. Hüseynov Akif. Nəsr və zaman. Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1980, 186 s.

172. Hüseynov Akif. Sənət meyarı. Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1986, 312 s.

173. Hüseynov Akif. Həyat və sənət həqiqəti, Bakı: «TS» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, 204 s.

174. Hüseynova Ülviyyə. Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2006, 156 s.

175. Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-fürusət, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1994, 236 s.

176. Hüseynzadə Əli bəy. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Bakı, Azərnəşr, 1996, 253 s.

177. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir, Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1997, 292 s.

178. Hüseynzadə Əli bəy. Qərbin iki dastanında türk, Bakı, «Ağrı-dağ» nəşriyyatı, 1998, 150 s.

179. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007, 479 s.

180. Xəlilov Araz. Klassik Azərbaycan poeziyasında bədii müqədimə (dibacə, saqınamə, kitabın yazılma səbəbi), Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı: 2006, 126 s.

181. Xəlilov Əmirxan. Sənət və sənətkar, Bakı: Azərnəşr, 1974, 95 s.

182. Xəlilov Qulu. Tənqidçilik cətin peşədir, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1986, 390 s.

183. Xəndan Cəfər. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1980, 244 s.

184. Xəndan Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, III cild, Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2010, 453 s.

185. Xətayi Şah İsmayıl. Əsərləri, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 384 s.

186. İbrahimov Mirzə. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən, Bakı: Azərnəşr, 1961, 522 s.

187. İbrahimov Mirzə. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1985, 546 s.

188. İsmayıloğlu Nazim Rza. Mirzə Məhəmməd Axundzadə, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2006, 308 s.

189. Kəndli-Herisçi Qafar. Xaqani Şirvani: həyatı, dövrü və mühiti, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1988, 592 s.

190. Kərimov Kərim. Sadıq bəy Əfşar, Bakı: «İşıq» nəşriyyatı, 1987, 68 s.

191. Kərimov Paşa. Sadıq bəy Sadıqinin türkdilli yaradıcılığı, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2013, 159 s.

192. Köçərli Firudin. Azərbaycan ədəbiyyatı, İki cildə, I cild, Bakı: «Avrasiya Press» nəşriyyatı, 2005, 560 s.

193. Köçərli Firudin. Azərbaycan ədəbiyyatı, İki cildə, II cild, Bakı: «Avrasiya Press» nəşriyyatı, 2005, 464 səh.

194. Köçərli Firudin. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1963, 341 s.

195. Köprülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər, Bakı: Azərnəşr, 1926; «Sabah» nəşriyyatı, 1996, 58 s.

196. Qarayev Nəsrəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2010, 324 s.

197. Qarayev Yaşar. Azərbaycan realizminin mərhələləri, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1980, 258 s.

198. Qarayev Yaşar. Tənqid: problemlər, portretlər. Bakı: Azərnəşr, 1976, 210 s.

199. Qarayev Yaşar. Meyar şəxsiyyətdir, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1988, 451 s.

200. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı: «Sabah» nəşriyyatı, 1996, 712 s.

201. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX-XX -yüzlər), Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2002, 740 s.

202. Qasimov Cəlal. Bəkir Çobanzadə, Bakı: AR DTX nəşriyyatı, 2018, 328 s.

203. Qasimov Cəlal. Abdulla Surun həyatı və yaradıcılığı, Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 2004, 136 s.

204. Qasimova Sevinc. Mirzə Kazım bəy: Şərq və Qərb arasında körpü, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2014, 160 s.

205. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2017, 550 s.

206. Qəhrəmanlı Nazif. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genesis, inkişaf, dövrəşdirmə problemləri, Bakı: «Qartal» nəşriyyatı, 1997

207. Qəhrəmanlı Nazif. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər (1920-1930-cu illər), Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2006

208. Qəhrəmanlı Nazif. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: BQU nəşriyyatı, 2008, 106 s.

209. Qəhrəmanlı Nazif. Ədəbiyyat və əbədiyyət, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2009, 382 s.

210. Qəhrəmanlı Nazif. Vətən və istiqlal aşığı Əli Yusif, Bakı: «Avropa» nəşriyyatı, 2010, 283 s.

211. Quliyev Elman. Mirzə İbrahimov: ədəbi-estetik görüşləri və sənətkarlıq məsələləri, Bakı: ADPU nəşri, 1997, 98 s.

212. Quliyev Qorxmaz. Dəliddən doğru xəbər, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 1999, 160 s.

213. Quliyev Qorxmaz. Xüsusidən ümumiyyə, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2016, 317 s.

214. Quliyev Tərən. Nəsrəddin Tusinin Meyarül-əşar əsəri, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 1990, 25 s.

215. Quliyev Tərən. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər), Bakı: «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatı, 1998, 183 s.

216. Quliyev Vilayət. Mirzə Kazım bəy, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1987, 203 s.

217. Quluzadə Mirzağa. Böyük ideallar şairi, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1973, 138 s.

218. Quluzadə Mirzağa. Füzulinin lirikası, Bakı: Azərb.EA nəşri, 1965, 474 s.

219. Qurbanova Nərgiz. Hənəfi Zeynallı: ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1989, 144 s.

220. Lenin V.İ. Ədəbiyyat haqqında, Bakı: Azərnəşr, 1970, 366 s.

221. Mahmudov Malik. Xətib Təbrizi (həyat və yaradıcılığı). Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1972, 203 s.

222. Mahmudov Malik. Piyada Təbrizdən Şama qədər, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1984, 207 s.

223. Mahmudov Malik. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII-XII əsrlər, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2006, 192 s.

224. Məhərrəmov Nizami. Şərəfəddin Rami Təbrizi və onun «Hədayiqül- həqayiq» əsəri, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, 90 s.

225. Məlikli Tofiq. Türkoloji problemlər, Bakı: Azərnəşr, 2008, 180 s.

226. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, Dörd cildə, III c., Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 480 s.

227. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, Dörd cildə, IV c., Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 472 s.

228. Məmmədli İlham. XX əsr Kəlbəcər ədəbi mühiti, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2010, 174 s.

229. Məmmədov Xeyrulla. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1987, 270 s.

230. Məmmədov Xeyrulla. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX–XX əsrlərin hüduunda, Bakı: ADPU nəşri, 1999, 146 s.

231. Məmmədov Xeyrulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: CBS mətbəəsi, 2006, 214 s.

232. Məmmədov Kamran. Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Bakı: Azərnəşr, 1987, 269 s.

233. Məmmədov Məmməd. Azərbaycan ədəbi tənqidi (Müntəxəbat), Bakı: «Tural-Ə» nəşriyyatı, 2002, 388 s.

234. Məmmədova Mehri. Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: «Örnək» nəşriyyatı, 2001, 140 s.

235. Mir Cəlil. Klassiklər və müasirlər, Bakı: Azərnəşr, 1973, 294 s.

236. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı, Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2018, 346 s.

237. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər, Bakı: «Ziya-Nurlan» nəşriyyatı, 2004, 392 s.

238. Mir Cəlal. Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2018, 560 s.

239. Mir Cəlal. Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1988, 279 s.

240. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1980, 429 s.

241. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu, Bakı: «Ərgünəş» nəşriyyatı, 2014, 264 s.

242. Mirzə Rasim. Türkçülüyn babası (Əli bəy Hüseynzadənin fikir dünyası). Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2000, 172 s.

243. Muradova Məntiqə. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1999, 140 s.

244. Musalı Vüsalə. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2009, 368 s.

245. Musalı Vüsalə. Türk təzkirəçiliyi (bibliografiya), Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2011, 392 s.

246. Musalı Vüsalə. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 380 s.

247. Musayeva İradə. Tənqidin sözü, sözün tənqidi, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2010, 262 s.

248. Mustafayev Məhəmmədli. XIX əsr ədəbi irsi ədəbiyyatşünaslıqda, Bakı: «Xəzər Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 240 s.

249. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild, Bakı: BDU nəşriyyatı, 2007, 503 s.

250. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild, Bakı: BDU nəşriyyatı, 2007, 563 s.

251. Müctəhidzadə Məhəmməd ağa. Riyazül-əşiqin, Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995, 248 s.

252. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1986, 444 s.

253. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2016, 799 s.

254. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2016, 1087 s.

255. Mütəllibov Təhsin. Sənət qayğıları, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1981, 195 s.

256. Mütəllibov Təhsin. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1988, 323 s.

257. Nazim Əli. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1979, 373 s.

258. Nəbiyev Bəkir. Tənqid və ədəbi proses. Bakı: Azərnəşr, 1976, 153 s.

259. Nəbiyev Bəkir. Kamalın təntənəsi, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1981, 405 s.

260. Nəbiyev Bəkir. Firudin bəy Köçərli, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1984, 226 s.

261. Nəsimi İmadəddin. Fars divanı, Bakı: Azərnəşr, 1977, 192 s.

262. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2013, 319 s.

263. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2013, 345 s.

264. Nəvvab Mir Möhsün. Təzkireyi-Nəvvab, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2018, 736 s.

265. Orucova Samirə. Rəsul Rzanın ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı: Elm, 2001, 100 s.

266. Osmanoglu Məti. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: müntəxabat, Bakı: «Kitab klubu» nəşriyyatı, 2018, 474 s.

267. Osmanoglu Məti. Sözü o üzündə, Bakı: «Kitab klubu» nəşriyyatı, 2018, 408 s.

268. Poetik məclislər: XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından seçmələr, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1987, 525 s.

269. Rəfil Mikayıl. («Gülən adam imzası ilə»). Sərbəst şeir haqqında ilk söz, «Maarif işçisi», 1929, №1(41-42), s.70-76

270. Rəfil Mikayıl. Mirzə Fətəli Axundov (həyatı, mühiti və yaradıcılığı), Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1990, 252 s.

271. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1990, 116 s.

272. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı: Azərnəşr, 1991, 232 s.

273. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1991, 112 s.

274. Rüstəmli Asif. Ədəbi istiqlalımız, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2004, 384 s.

275. Rüstəmli Asif. Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2009, 416 s.

276. Rüstəmli Asif. Zirədən başlanan yol (Mirzə Bala Məhəmmədzadənin həyatı, yaradıcılığı və mühiti), Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 2018, 280 s.

277. Rzayev Ağababa. Dərbənddən başlanan əzablı yol, Bakı: Azərnəşr, 1989, 160 s.

278. Sadıqzadə Firuz. Nəsimi söz sənəti haqqında, «Azərbaycan», 1981, № 9, s.172-176

279. Salamoğlu Təyyar. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, Bakı: BQU nəşriyyatı, 2008, 554 s.

280. Salamoğlu Təyyar. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçekrlər, Bakı: «E.L» nəşriyyatı, 2011, 262 s.

281. Salamoğlu Təyyar. Azərbaycan ədəbiyyatı: mübahisələr, həqiqətlər, Bakı: «Orxan» nəşriyyatı, 2016, 318 s.

282. Salmanov Şamil. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1980, 182 s.

283. Salmanov Şamil. Müasirlik mövqeyindən, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1982, 205 s.

284. Salmanov Şamil. Poeziya və tənqid, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1987, 206 s.

285. Salmanov Şamil. Akademik Kamal Talıbzadə, Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 1998, 108 s.

286. Salmanov Şamil. Tənqid və ədəbi proses, Bakı: «Səda» nəşriyyatı, 2001, 154 s.

287. Saraclı Əflatun. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönmində, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2007, 424 s.

288. Sasani Çingiz. Şərəfəddin Həsən Rami və onun «Həqayiqül-hədayiq» əsərinin ilk nəşri haqqında, Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1966, №2, s.28-34

289. Seyidov Y. Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1977, 111 s.

290. Səbahi Gəncəli. Şeirimiz zamanla addımlayır, Təbriz, «Dünya» nəşriyyatı, 1360 (1981)

291. Səfərli Əlyar. Divan ədəbiyyatı sözlüyü, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2015, 704 s.

292. Səfərli Əlyar. Yusifli Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 1998, 632 s.

293. Sultanlı Əli. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən, Bakı: Azərnəşr, 1964, 301 s.

294. Sultanlı Əli. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qədim yunan dastanları, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1999, 84 s.

295. Sultanlı Əli. Məqalələr, Bakı: Azərnəşr, 1971, 328 s.

296. Sultanlı Vaqif. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası, Bakı: BDU nəşri, 1993, 156 s.

297. Sultanlı Vaqif. Ağır yolun yolçusu, Bakı: Azərnəşr, 1996, 192 s.

298. Sultanlı Vaqif. Azadlığın üfüqləri, Bakı: Şirvannəşr, 1997, 208 s.

299. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı: Şirvannəşr, 1998, 160 s.

300. Sultanlı Vaqif. Ədəbi-nəzəri illüstrasiyalar, Bakı: Azərnəşr, 2000, 54 s.

301. Sultanlı Vaqif. Ömrün nicat sahili, Bakı: «Turan evi» nəşriyyatı, 2004, 212 s.

302. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 224 s.

303. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2014, 252 s.

304. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 1997, 292 s.

305. Şəmsizadə Nizaməddin. Əli Nazim, Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 2003, 256 s.

306. Şəmsizadə Nizaməddin. Tənqidin ədəbi prosesdə rolu, Bakı: «Tural» NPM, 2004, 400 s.

307. Şıxıyeva Səadət. Nəsimin ədəbi-nəzəri görüşləri: tətbiq şəkilləri və nəzəri biliklər prizmasından, «Sivilizasiya» dərgisi, 2017, Cild 6, №1 (33), s.207-219

308. Şirvani Xaqani. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, 672 s.

309. Şirvani Seyid Əzim. Əsərləri, Üç cildə, III cild, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1974, 498 s.

310. Talibova Aygün. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi tənqidi ədəbi proses kontekstində, Gəncə: 2019, 175 s.

311. Talibzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966, 540 s.

312. Talibzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1978, 378 s.

313. Talibzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi, Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1984, 340 s.

314. Talibzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2015, 344 s.

315. Talibzadə Kamal. Tənqid və tənqidçilər, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1989, 489 s.

316. Talibzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı: Azərnəşr, 1991, 399 s.

317. Talibzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Bakı: Azərnəşr, 1994, 432 s.

318. Təbrizi Xətib. Kitab əl-kafi fi-l-əruz və-l qəvafi, Bakı: «Tural» nəşriyyatı, 2005, 428 s.

319. Təbrizi Qətran. Divan, Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1967, 439 s.

320. Təbrizi Qövsü. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2005, 328 s.

321. Təbrizi Saib. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Öndər» nəşriyyatı, 2004, 256 s.

322. Təbrizi Şərəfəddin Rami. Ənisül-üşşaq, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 236 s.

323. Tərbiyət Məhəmmədəli. Dənşməndani-Azərbaycan, Bakı: Azərnəşr, 1987, 458 s.

324. Topalova Aljira. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin «Riyazül aşiqin» təzkirəsi, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2001, 100 s.

325. Tudə Əli. Öz gözlərimlə, Bakı, Azərnəşr, 1986, 159 s.

326. Türkəqul Mustafa Haqqı. Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid, Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2002, 154 s.

327. Ulusel S.Rahid. Esseistika, Bakı: «Avropa» nəşriyyatı, 2009, 262 s.

328. Ulusel S.Rahid. Müasir Azərbaycan tənqidi, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2009, 184 s.

329. Vahabzadə Bəxtiyar. Səməd Vurğun, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1984, 376 s.

330. Vəkilov Rafiq. Səməd Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1982, 202 s.

331. Vəliyev Şamil (Körpülü). Füyuzat ədəbi məktəbi, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1999, 444 s.

332. Vurğun Səməd. Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, V cild, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2005, 384 s.

333. Yusifli Cavanşir. Bir söz söylə, bu dünyadan olmasın, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2002, 116 s.

334. Yusifli Cavanşir. Bədii mətnin sirləri, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 1998, 106 s.

335. Yusifli Cavanşir. Əli Kərim üslubu, yaxud fərdi yaradıcılıqdan ədəbiyyat tarixinə baxış, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2010, 62 s.

336. Yusifli Cavanşir. Gülüş və dünyanın sonu, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1997, 136 s.

337. Yusifli Cavanşir. Mətn, işarə, mənə, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2019, 176 s.

338. Yusifli Vaqif. Tənqid yarpaqları, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1998, 112 s.

339. Yusifli Vaqif. Tənqid və bədii söz, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2002, 208 s.

340. Yusifli Vaqif. Tənqid də yaradıcılıqdır, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2003, 212 s.

341. Yusifli Vaqif. Poeziyanın yolları və illəri, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2009, 404 səh.

342. Yusifoglu Rafiq. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: Şirvan-nəşr, 2005, 276 s.

343. Zamanov Abbas. Əməl dostları, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1979, 368 s.

344. Zeynallı Hənəfi. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1983, 317 s.

345. Zeynallı H. A.Şaiq, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadə. Ədəbiyyatdan iş kitabı, I qisim, Bakı: Azərnəşr, 1928, 294 s.

346. Zərdabi Həsən bəy. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Azərnəşr, 1960, 474 s.

347. Ziyadxanov Adilxan. Azərbaycan, Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1993, 176 s.

Türkiyə türkcəsində

348. Ağaoğlu Ahmet. İngiltərə və Hindistan, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1929, 44 s.

349. Ağaoğlu Ahmet. Serbest insanlar ülkesinde, İstanbul: Sanayii-Nefise Matbaası, 1930 128 s.

350. Ağaoğlu Ahmet. Devlet ve ferd, İstanbul: Sanayii-Nefise Matbaası, 1933, 141 s.

351. Ağaoğlu Ahmet. Ben neyim, İstanbul: Ağaoğlu Külliyyatı, 1939, 69 s.

352. Ağaoğlu Ahmet. İhtilalmı, inkılapmı, Ankara: Alaeddin Kırıl Basımevi, 1942, 77 s.

353. Ağaoğlu Ahmet. Gönülsüz olmaz, Ankara: Zerbamat Basım-evi, 1943, 48 s.

354. Ağaoğlu Ahmet. İslamlıkta kadın, İstanbul: Nebioğlu yayınevi, 1959, 53 s.

355. Ağaoğlu Ahmet. Üç medeniyet, İstanbul: Milli Eğitim Basım-evi, 1972, 146 s.

356. Ağaoğlu Ahmet. Mütareke ve sürgün hatıraları, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010, 163 s.

357. Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar, Ankara: Zerbamat Basım-evi, 1940, 312 s.

358. Ağaoğlu Samet. Babamın Arkadaşları, İstanbul: Baha Matbaası, 1969, 213 s.

359. Ağaoğlu Samet. Hayat bir macera. Çocukluk ve Gençlik Hatıraları, İstanbul: Kitap yayınevi, 2003, 183 s.

360. Ağaoğlu Süreyya. Bir ömür böyle geçti (Sessiz gemiyi beklerken), İstanbul: Ağaoğlu yayınevi, 1984, 255 s.

361. Ağayef Ahmed. Türk Medeniyeti Tarihi, «Türk yurdu» dergisi (İstanbul), Yıl 2, sayı 40 (16 Mayıs 1329-29 Mayıs 1913); sayı 41 (30 Mayıs 1329-12 Haziran 1913); sayı 43 (27 Haziran 1329- 10 Temmuz 1913)

362. Akpınar Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Derghah Yayınları, 1994, 512 s.

363. Arıkan Zeki. Tarihimiz ve Cumhuriyet: Mühittin Birgen, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1997, 264 s.

364. Baykara Hüseyin. Azerbaycanda Yenileşme Hareketleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, 200 s.

365. Birgen Muhiddin. Yeni Edebiyat: mekatibi-idadiye, sultaniye ve darülmualimin sınıflarına mahsus olmak üzere tertib edilmiştir, İstanbul: Kitabhaneyi-İslam ve Askeri yayınları, 1330 (1914), 244 s.

366. Caferoğlu Ahmet. XIX asır Azeri şairi Siraci, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932, 24 s.

367. Caferoğlu Ahmet. Azeri edebiyatında istiklal mücadelesi, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932, 44 s.

368. Caferoğlu Ahmet. Büyük Azeri alimi Mirza Kazım bey, «Azerbaycan yurt bilgisi» (İstanbul), 1932, yıl 1, sayı 2, s.62-68

369. Caferoğlu Ahmet. XVII asırda Azeri şairi Melik bey Avcı, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1933, 32 s.

370. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara: Yeni Cezavi Matbaası, 1953, 26 s.

371. Caferoğlu Ahmet. Türk kavimleri, II baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983, 96 s.

372. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan Edebiyatı. «Türk dünyası edebiyatı», I, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s.140-217

373. Gendjei Turhan. Sadık-I Afşarın türkçe şiirleri. Türkiyat mecmuası, Cilt XVI, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1971

374. Hikmet İsmail. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I-II, Hazırlayan Parvana Bayram, Ankara: Akçağ yayınları, 2013, 512 s.

375. Kutluk İbrahim. Türkolojiyi ilgilendiren yayınlar arasında, «Türk dili ve Edebiyatı» dergisi, 1949, sayı 3-4

376. Mehmetzade Mirza Bala Azeri-Türk edebiyatının dünü ve bu günü, «Yeni Kafkasya» (İstanbul), 1925, c.2, sayı 20, s.4-7; 1925, c.2, sayı 21, s.4-7; 1925, c.2, sayı 22, s.4-8

377. Mehmetzade Mirza Bala. Edebiyatta hegemonluk kavğası, «Odlu yurt» (İstanbul), 1930, sayı 9, s.380-385

378. Mehmetzade Mirza Bala. Proletar edebiyatı milliyetçi edebiyatın vahid cephesi karşısında, «Odlu yurt» (İstanbul), 1930, sayı 12, s.484-488

379. Mehmetzade Mirza Bala. Kadi Bürhaneddin, «İslam Ansiklopedisi», VI c., İstanbul: 1955, s.46-48

380. Mehmetzade Mirza Bala. Mirza Fethali ve alfabe inkılabı, «Azerbaycan» (Ankara), 1953, c.2, sayı 1, s.3-5

381. Mehmetzade Mirza Bala. Müasir Azerbaycan şairleri, «Yeni Kafkasya» (İstanbul), 1928-1929, sayı 2, s.5-7

382. Mehmetzade Mirza Bala. Milli Azerbaycan hareketi, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, 239 s.

383. Mirza Bala. Cafer Cabbarlı, «Kurtuluş» dergisi (Berlin), 1938, Sayı 39

384. Mirza Bala. İstiklalin ilk şiiri, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), 1953, Sayı 3, s.4-5

385. Refik Selim. Son devir Azeri Edebiyatı, «Azerbaijan Yurt Bilgisi», 1932, yıl 1, sayı 1, s.27-34

386. Refioğlu Selim Refik. Profesör Bekir Çobanzade'ye Cevap, İstanbul: Burhanettin Matbaası, 1939, 23 s.

387. Refioğlu Selim Refik. Profesör Ahmet Caferoğlu'nun Eserlerinde Görülen Hatalar: Bir İlave - Bir Cevap, Bursa: Emek Matbaası, 1941, 72 s.

388. Refioğlu Selim Refik. Azerbaycan Edebiyatı, Bursa: Emek Basımevi, 1941, 109 s.

389. Refioğlu Selim Refik. Azerbaycan ve Anadolu Halk Hikayelerinin Tahlili ve Mukayesesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Bitirme Tezi, Danışman: Ragıp Hulusi (Özdem), İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi 1933, 118 s.

390. Refioğlu Selim Refik. Fuzuli, Basılmamış doktora tezi, Danışman: Ali Nihat Tarlan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1942-1945, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, №305, 315 s.

391. Refioğlu Selim Refik. Divan Edebiyatının mahalli ve içtimai motifleri, İstanbul, 1948-1953 (makina yazısında), Beyazıt Devlet Kütüphanesi, tasnif № 894.35.09 (201694), 690 s.

392. Resulzade Mehmet Emin. Çağdaş Azerbaycan edebiyatı, Ankara: 1951, 44 s.

393. Resulzade Mehmet Emin. Şekilce de, muhtevaca da Ruslaştırılma, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), 1952, yıl 1, sayı 5

394. Resulzade Mehmet Emin. Vezirli Necef bey, «Birleşik Kafkasya», sayı 15, Ekim, 1952

395. Resulzade Mehmet Emin. Edebi bir hadise, I, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Temmuz-Ağustos, 1955, yıl 4, sayı 40-41; II, Eylül-Ekim, 1955, yıl 4, sayı 42-43

396. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti-teşekkülü ve şimdiki vaziyeti), İstanbul, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990, 205 s.

397. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, 402 s.

398. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan kültür gelenekleri ve çağdaş Azerbaycan edebiyatı, Ankara: Kardeş matbaası, 1984, 84 s.

399. Resulzade Mehmet Emin. Asrimizin Siyavuşu, Ankara: Azər-baycan Kültür Derneği yayınları, 1989, 71 s.

400. Resulzade Mehmet Emin. İran türkleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 142 s.

401. Resulzade Mehmet Emin. Kafkasya türkleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 132 s.

402. Rousseau M.Andre. Claude Pichois. Karşılaştırmalı Edebiyat (Çev.:Mehmet Yazgan), İstanbul: MEB Yayınları, 1994

403. Sakal Fahri. Ağaoğlu Ahmed bey, Ankara: Türk Tarih Ku-rumu, 1999, 248 s.

404. Solmaz Süleyman. Ahdi ve Gülşen-i Şuarası (inceleme-me-tin), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2005, 626 s.

405. Şimşir Sebahattin. Mehmet Emin Resulzade: Hayatı ve Şah-siyeti, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2012, 189 s.

406. Şimşir Sebahattin. Azerbaycanlıların Türkiye’de siyasi ve kül-türel faaliyetleri (1920-1991), Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Ya-yınları, 2000, 256 s.

407. Şimşir Sebahattin. Azerbaycan’ın istiklal mücadelesi, 3.baskı, İstanbul, İQ kültür sanat yayıncılık, 2013, 271 s.

408. Turan İsmail. Edebiyatın menşeyi, karşılaştırmalı, (mükayiseli/ komparatistik) edebiyatın dünya ve Türk edebiyatında yeri hakkında bir inceleme, «Türk dili» dergisi, Kasım 2017, yıl 68, sayı 791, s.92-95

409. Türkekul Mustafa Hakkı. Azerbaycanlı türk şairi Hüseyin Ca-vid, Ankara: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1963, 154 s.

410. Wellek R. Warren İ. Edebiyat teorisi, 5.baskı, İstanbul: Dergah yayınları, 2019, 395 s.

411. Yurtsever A.Vahap. Mirza Fethali Ahuntzadenin hayatı ve eserleri, Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1950, 29 s.

412. Yurtsever A.Vahap. Azerbaycan dram edebiyatı, Ankara: Ba-yur Matbaası, 1951, 37 s.

413. Yurtsever A.Vahap. Azərbaycan şairlerinden Vakıf ve Vedadinin yaratıcılığı, Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1952, 45 s.

414. Yurtsever A.Vahap. Sabirin Azərbaycan edebiyatındaki yeri, Ankara: Doğu Matbaası, 1953, 58 s.

Rus dilində

415. Абуталыбов Рамиз. Годы и встречи в Париже, Москва: Изд-во «SJS media», 2006, 222 с.

416. Агаев А. Театр и музыка, Газета «Каспий», 18 октября 1898, № 246

417. Агаев А. Наши педагоги, Газета «Каспий», 4 октября 1903, № 213

418. Агаев А. «Отелло» Шекспира и «Разбойники» Шиллера на татарском языке, Газета «Каспий», 23 декабря 1903, № 275

419. Аллахвердиев Г. Труд Хатиба Тебризи «Китаб ал-кафи фил-аруз ва-л-кавафи» как источник по восточной поэтике, Баку: Изд-во «Элм», 1992, 132 с.

420. Бакиханов Аббас-Кули ага. Гюлистан-и Ирам, Баку: Изд-во «Элм», 1991, 304 с.

421. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули, Москва: Изд-во «Восточной литературы», 1962, 553 с.

422. Ватват Рашид ад-Дин. Сады волшебства в тонкостях поэзии, Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой, Москва: Изд-во «Наука», 1985, 324 с.

423. Гроссман Л.П. Цех пера: эссеистика, Москва: Изд-во «Аграф», 2000, 557 с.

424. Гулиев Вилаят. «Азербайджанская школа» в российской ориенталистике, Баку: Азернешр, 2002, 344 с.

425. Гулиев Гасан. Эмигрантская литература Азербайджана, Баку, Издательство «Нурлан», 2004, 282 с.

426. Гусейнов Чингиз. Этот живой феномен, Москва: Изд-во «Советский писатель», 1988, 480 с.

427. Дадашзаде М.А. Азербайджанская литература, Москва: Изд-во «Высшая школа», 1979, 204 с.

428. Егорова Л.П. Выпускные квалификационные работы по русской литературе: учебное пособие. Москва: Изд-во «Высшая школа», 2009, 295 с.

429. История русской литературной критики. Советская и постсоветская эпохи, Под ред. Е.Добренко и Г.Тиханова, Москва: Изд-во Новое литературное обозрение, 2011, 792 с.

430. Казым-Бек М. Избранные произведения, Баку: Изд-во «Элм», 1985, 420 с.

431. Крылов В.Н. Теория и история русской литературной критики, Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2011, 124 с.

432. Кулиев М. Октябрь и тюрская литература, Баку: Изд-во АзГНИИ, 1930

433. Огрызко Вячеслав. Создатели литературных репутаций. Русские критики и литературоведы XX века, Москва: Изд-во «Литературная Россия», 2017, 704 с.

434. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 10 томах, Том VII, Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1951, 765 с.

435. Рафили М. Великий азербайджанский просветитель, Баку: Изд-во Союза Советских Писателей Азербайджана, 1938, 81 с.

436. Рафили М. Древняя азербайджанская литература (до начала XVI века), Краткий очерк, Баку: Изд-во Наркомпроса Азерб. ССР, 1941, 127 с.

437. Рафили М. Н.А.Крылов и азербайджанская литература, Баку: Азернешр, 1944, 44 с.

438. Рафили М. Низами Гянджави и его творчество, Баку: Изд-во Центрального Лекционного Бюро Комитета при Совете Министров Азерб. ССР, 1947, 70 с.

439. Рафили М. М.Ф.Ахундов – Жизнь и творчество, Баку: Азернешр, 1957, 392 с.

440. Рафили М. Мирза Шафи в мировой литературе, Баку: Азернешр, 1958, 118 с.

441. Рафили М. Избранное, Баку: Азернешр, 1973, 485 с.

442. Сеидзаде А.А. Мирза Шафи или Боденштедт? Баку: Изд-во АГУ, 1940, 217 с.

443. Табризи Вахид. Джем-и мухтасар (Трактат о поэтике), Критический текст, перевод и примечания А.Е. Бертельса, Москва: Изд-во «Восточная литература», 1959, 278 с.

444. Taqieva Nailə. Труд Хатиба Табризи «Шарх ихтиyarat Ал-Муфаддал», Автореф. дис. д-ра филос. по филол., Ин-т Литературы им. Низами, Баку: 2014, 40 с.

445. Элиот Т.С. Назначение поэзии. Статьи о литературе, Киев: Изд-во «AirLand», 1996 , 352 с.

İngilis dilində

446. Ann B. Dobie. Theory into Practice: An Introduction to Literary Criticism, 4th Edition, Stamford, Cengage Learning, 2014, 432 p.

447. Cuddon J.A. The Penguin dictionary of Literary terms and literary theory, Third Edition, London, Penguin Books, 1992, 1054 p.

448. Seaton James. Literary Criticism from Plato to Postmodernism: The Humanistic Alternative, New York, Cambridge University Press, 2016, 236 p.

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

◆ Giriş	3
◆ Ədəbi tənqid anlayışı	6
◆ Ədəbi tənqid elm, sənət və publisistika kimi	9
◆ Ədəbi tənqidin başqa elmlərlə əlaqəsi	10
◆ Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın fərqi və qarşılıqlı əlaqəsi	13
◆ Tənqidin ədəbi prosesdə rolu	16
◆ Yazıçı tənqidi	19
◆ Oxucu tənqidi	21
◆ Dünya ədəbiyyatşünaslıq məktəbləri və ədəbi tənqidin yaradıcılıq metodları	23
◆ Ədəbi tənqidin janrları	30
◆ Milli nəzəri-estetik düşüncənin folklor qaynaqları	48
◆ Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsas mərhələləri	50
◆ Ədəbi-estetik fikir ortaçağ dövründə (XI-XV yüzillər)	51
◆ Ədəbi-nəzəri fikir XVI-XVIII əsrlərdə	87
◆ Ədəbi tənqid XIX əsrdə və XX yüzilin əvvəllərində	110
◆ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbi tənqid	159
◆ Azərbaycan ədəbi tənqidi sovet dövründə	170
◆ Mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı	211
◆ Azərbaycanın Güneyində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq	271
◆ Ədəbi tənqid İstiqlaliyyət dövründə	278
◆ Nəticə	281
◆ Tövsiyə və istinad olunan qaynaqlar	283

Vaqif Sultanlı
Azərbaycan ədəbi tənqidi

**Müəlliflə əlaqə saxlamaq üçün aşağıdakı
ünvana müraciət oluna bilər:**

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
Z.Xəlilov küçəsi, № 23, Bakı Dövlət Universiteti,
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası

Tel.: (+99412) 439-09-29 (iş)
(+99450) 313-10-22 (mobil)
E-mail: vagif_sultanli@yahoo.com

Yığılmağa verilmişdir: 20.11.2019. Çapa imzalanmışdır: 04.12.2019.
Ölçü: 60x90 1/16. Çap vərəqi: 19,5. Sifariş: 287/19. Sayı: 1000 ədəd.

NURLAR
Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az

Kitabda Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi təkamülü və inkişaf yolu araşdırılmışdır. Burada həmçinin ədəbi tənqid tarixinin ümumi nəzəri məsələləri yığcam şəkildə nəzərdən keçirilmiş, onun metodları, istiqamətləri və janrları, ədəbi prosesdə rolu səciyyələndirilmişdir. Əsərin diqqəti çəkən və onu əvvəlki araşdırmalardan xeyli dərəcədə fərqləndirən cəhətlərindən biri Azərbaycanın Güneyində və mühacirətdə yaranmış ədəbi-nəzəri irsin təhlil obyektinə çevrilməsidir.